HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST
BIBLIOTEKA HRVATSKA POVIJESNICA

Tomislav Markus

BOGOSLAV ŠULEK (1816.-1895.) I NJEGOVO DOBA

Tomislav Markus

Tomislav Markus

BOGOSLAV ŠULEK (1816.-1895.) I NJEGOVO DOBA

Tomislav Markus
BOGOSLAV ŠULEK (1816.-1895.) I NJEGOVO DOBA

Nakladnik
HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST
Opatička 10

Za nakladnika
dr. sc. Stjepan Matković

BIBLIOTEKA HRVATSKA POVJESNICA
Monografije i studije III/37

Recenzenti
dr. sc. Vlasta Švoger
dr. sc. Stjepan Matković

Prijelom i tisak
Tiskara Zelina d.d.
Sv. Ivan Zelina

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 670747.

ISBN 978-953-6324-64-4

Tiskano potporom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

PREDGOVOR

Poput mnogih drugih ljudi u XIX. stoljeću Bogoslav Šulek bio je izrazito svestran čovjek. Djelovao je prije afirmacije uske specijalizacije kao jedino «legitimnog» načina znanstvenog istraživanja. Pisao je o mnogim stvarima, od politike do botanike, od fizike i kemije do šumarstva, koje danas izgledaju bez međusobne veze. Smatram da je je uska specijalizacija učinila puno više štete nego koristi i da pravo znanstveno istraživanje treba biti interdisciplinarno, ne samo unutar humanističkih područja, već i uz njihovo povezivanje s naturalističkim – posebno biološkim i ekološkim – disciplinama. No, danas je jednostavno nemoguće ostvariti svestranost kakva je još bila moguća u XIX. stoljeću, posebno ako se želi izbjeći površnost i dilentatizam. Stoga je i ova monografija nejednaka u obradi pojedinih tema. Detaljnije su analizirana ona područja Šulekove djelatnosti s kojima je autor, po svojem obrazovanju odnosno povijesnim istraživanjima, familijarniji. To se, ponajprije, odnosi na Šulekovu političku djelatnost, odnosno njegove političke članke u novinskoj periodici. Detaljnije su obrađena i njegova sociološka shvaćanja, kao i tumačenja novih prirodo-znanstvenih teorija, posebno teorije evolucije. Kod nekih drugih tema, poput jezika ili botanike, morao sam se više oslanjati na literaturu. Svakako, i ovdje sam nastojao uzeti u obzir izvorne Šulekove stavove. Iz istog razloga kritičke su primjedbe navedene kod onih područja, kod kojih se osjećam kompetentnim da ih iznesem. Obrnuto su postupali profesionalni filolozi i povjesničari lingvističkih teorija, poput Zlatka Vincea, Igora Gostla, Ljudevita Jonkea i drugih, koji su stavljali naglasak na Šulekovu lingvističku i leksikografsku djelatnost. O tom aspektu Šulekove djelatnosti govori detaljno i zbornik radova, koji je, povodom stogodišnjice smrti, izdala Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 1998. godine. Općenito se može reći da je o Šulekovim političkim i sociološkim shvaćanjima znatno manje pisano u stručnoj literaturi, nego o njegovim znanstvenim radovima.

To je olakotna okolnost, jer je u ovoj knjizi stavljen naglasak na ostalu Šulekovu djelatnost.

U historiografskim monografijama često se piše prvo poglavlje s pregledom dotadašnje literature. Ovdje se od toga odustalo, jer se o Šuleku, kao jedinom predmetu istraživanja, pisalo vrlo malo: dvije veće rasprave, jedan zbornik članaka nekoliko manjih i već starijih članaka, te nekoliko knjiga u kojima ga se češće spominje. U velikoj većini slučajeva to se, kako je rečeno, odnosi na Šulekovu leksikografsku i filološku djelatnost. Ta su djela navedena u bilješkama uz tekst u kojima se obrađuju pojedina područja Šulekovog djelovanja. Odustalo se, također, i od uvrštavanja pojedinih dokumenata kao priloga. Ti će dokumenti biti uvršteni u posebnu knjigu pod naslovom «Bogoslav Šulek: Izabrani dokumenti».

Zahvaljujem svima, koji su pomogli da knjiga bude objavljena, a posebno ravnatelju Hrvatskog instituta za povijest dr. Stjepanu Matkoviću i recenzentima prof. dr. Petru Koruniću i dr. Vlasti Švoger.

U Zagrebu, svibanj 2008.

T. M.

KRATICE

AHAZU, OBŠ	Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Bogoslava Šuleka
AHAZU, OFR	Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Franje Račkog
AHAZU, OJJS	Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Josipa Jurja Strossmayera
DI	*Danica ilirska*
GL	*Gospodarski list*
GPKH	*Građa za povijest književnosti hrvatske*
HDA, BV	Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće
HDA, DK	Hrvatski državni arhiv, Dvorska kancelarija
HDA, PZV	Hrvatski državni arhiv, Predsjedništvo zemaljske vlade
INN	*Ilirske narodne novine*
KL	*Katolički list*
NDHS	*Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske*
NN	*Narodne novine*
NSK, KIF	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Korespondencija Ivana Filipovića
NSK, KSI	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Korespondencija Stjepana Ivičevića
NSK, ODK	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Ostavština Dragutina Kušlana
NSK, OIM	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Ostavština Ivana Mažuranića
NSK, OLJG	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Ostavština Ljudevita Gaja
NSK, OVJ	Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Ostavština Vatroslava Jagića
OPHK, OBŠ	Odsjek za povijest hrvatske književnosti, Ostavština Bogoslava Šuleka
RJAZU	*Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*
SJ	*Slavenski Jug*

Šulekovi politički i nacionalni stavovi

1. *Hrvatska i Austrija: od obrane municipalnih prava do austrijske federacije*

U razdoblju 1842.-1867. Šulek je najveću pozornost posvećivao komentiranju tekućih političkih događaja. Kvantitativno, najveći dio njegovih objavljenih djela u tom razdoblju otpada na političke članke u tadašnjim zagrebačkim listovima, uglavnom u Gajevim *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskim* (1842.-1849.), *Slavenskom Jugu* (1849.-1850.) i *Pozoru* (1860.-1866.). U njima prevladavaju teme vezane uz osnovni hrvatski politički i nacionalni program od kojeg su polazile sve hrvatske političke grupe, stranke i listovi: ujedinjavanje hrvatskih zemalja, državna autonomija, očuvanje (preuređene) Habsburške Monarhije i odnos prema Mađarima s kojima su Hrvati imali uže političke veze kroz više stoljeća. U političkoj publicistici Šulek je značajan interes posvetio i drugim južnoslavenskim i slavenskim narodima, jer je bio blizak onoj grupi hrvatskih djelatnika – Ilirska, kasnije Narodna stranka – koja je isticala južnoslavensku i slavensku solidarnost. Da bi se Šulekovi stavovi o tim pitanjima razumjeli potrebno je nešto reći općenito o političkom položaju hrvatskih zemalja u XIX. stoljeću.

Nakon ratova protiv Osmanlija u XVII. i XVIII. stoljeću Habsburgovci su se pojavili kao glavna kršćanska politička snaga u središnjoj i jugoistočnoj Europi. Sukladno politici prosvijećenog apsolutizma i merkantilizma u ranom novovjekovlju, nastojali su ojačati ustanove središnje vlasti. To je, ponajprije, značilo smanjivanje ovlasti hrvatskih i ugarskih staleža u korist centraliziranih austrijskih ustanova u Beču i Grazu. Na području Vojne granice Habsburgovci su uspjeli ostvariti neposrednu kontrolu i osigurati izvor jeftine vojne snage za svoje ratove

u Europi. No, njihove centralističke pretenzije uspijevale su samo izuzetno i u vrlo kratkom razdoblju na području civilne Hrvatske i Ugarske. Najsnažnija zapreka širenju austrijskog centralizma bilo je ugarsko plemstvo, posebno krupna aristokracija, koja je zadržala veliki značaj i u vrijeme protuturskih ratova. Hrvatsko je krupno plemstvo, suprotno tome, uglavnom nestalo i kasnije bilo zamijenjeno aristokracijom stranog porijekla.

Hrvatski je položaj u Monarhiji bio specifičan.[1] Manji dio hrvatskog naroda – u šest županija Banske Hrvatske i Slavonije – sadržavao je posebnu političku jedinicu, koja je tradicionalno bila vezana uz Ugarsku, ali s vlastitim saborom i banom. Hrvati su bili jedini slavenski narod u Habsburškoj Monarhiji, koji je imao status «povijesnog naroda» - onog koji je nekada imao svoju državu – ali, za razliku od Poljaka i Čeha, i faktičnu političku posebnost. Ta se autonomija postupno smanjivala, najprije zbog politike bečkog centralizma, a zatim, od kraja XVIII. stoljeća, i zbog politike mađarizacije. Mađarsko je plemstvo postupno latinski jezik zamjenjivalo mađarskim i Ugarsku, kao višeetničku državu, pretvaralo u Mađarsku u kojoj su nemađarski narodi svedeni na status manjina. Kod znatnog dijela mađarske javnosti postojala je naglašena težnja za jezičnom asimilacijom što većeg broja Nemađara, posebno njihove inteligencije. Opsjednuti strahom od nacionalnog nestanka Mađari su nastojali ne samo da njihov jezik bude jedini službeni u svim javnim poslovima u Ugarskoj, već i da se što veći broj pripadnika drugih naroda izjasni Mađarima. To im je, međutim, uspjelo samo kod nekih manjih grupa, poput židova i slavenskih grupa odvojenih od vlastite narodne matice. Hrvatska se politička elita, najprije plemstvo, a zatim i građanstvo, suprotstavila politici mađarske hegemonije, nastojeći sačuvati tradicionalnu autonomiju u obliku municipalnih prava. Osnovni elementi državnosti Banske Hrvatske, odnosno njezinih municipalnih

[1] Literatura o hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća, do propasti Monarhije, vrlo je opsežna. Ovdje možemo spomenuti detaljnije preglede, koji su relevantni ne samo za politička zbivanja, već i za društvene prilike, za pojedina razdoblja i krajeve: Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968; Krestić 1969; Beuc 1969; Šidak 1973, 1979, 1988; Stančić 1980, 2002; Valentić 1981; Korunić 1986, 2006; Gross 1981, 1985; Gross-Szabo 1992; Ekmečić 1989; Pavličević 1989, 2002; Karaman 1973, 1989, 1991, 2000; Markus 2000; Perić 2000, 2002; Klepac-Ćorkalo 2000; Matković 2001, 2006; Švoger 2004; Rumenjak 2005; Valentić-Čoralić 2005; Holjevac 2006; Šokčević 2006.

prava, bili su vrhovno zakonodavno tijelo (Sabor), vrhovni izvršni organ kralja (ban), posebni teritorij i posebni državni jezik (latinski do 1847., kasnije štokavski). Bečki dvor formalno nikada nije dovodio u pitanje pripadnost Vojne granice i, od kraja XVIII. stoljeća, Dalmacije Hrvatskoj, ali načelno je onemogućavao njihovo faktično priključenje. Vojna je granica razvojačena i priključena matici zemlji tek do 1880-ih godina, a Dalmacija je, pod neposrednom upravom bečke vlade, ostala, do 1918., trajno odvojena. Hrvatske političke elite – najprije plemstvo, kasnije nacionalno građanstvo i drugi slojevi – nisu imali dovoljne snage da sami ostvare osnovne političke ciljeve: teritorijalnu cjelovitost i državnu autonomiju Trojedne kraljevine u okviru Habsburške Monarhije.

Sve češće pojave bečke centralizacije, praćene širenjem njemačkog jezika, u XVIII. stoljeću dovelo je do reakcije privilegiranih staleža u Hrvatskoj i Ugarskoj. Hrvatski su staleži 1790., nakon centralizatorskih reformi cara Josepha II., donijeli odluke o čvršćem povezivanju s Ugarskom kao jačom državom, s kojom bi se lakše provodio otpor protiv bečke centralizacije. Prihvatili su da odluke Ugarskog namjesničkog vijeća važe i za Hrvatsku, ali samo dok se ne povrati njezina teritorijalna cjelovitost priključenjem krajeva, koje su zauzeli Turci i Mlečani kako bi Hrvatska mogla imati zasebnu vladu. Hrvatski se sabor također i u financijskim pitanjima odrekao financijske autonomije, ali tako da se pitanje poreza i financijske pomoći vladaru odlučuje u zajedničkom saboru. No, prihvaćajući te odluke, ugarski su ih staleži tako formulirali da su mogle poslužiti za osnovu za kasnije nastojanje daljnjeg sužavanja hrvatske autonomije. Već tada se jasno mogla primijetiti osnovna dilema hrvatske državne politike, koja će ostati aktualna do 1918. i koja je bila posljedica uklještenosti između dva moćna politička središta: Beča i Pešte. Peštanski mađarski hegemonizam bio je uglavnom manje zlo od bečkog centralizma, koji je, u nekoliko navrata, uspio potpuno poništiti hrvatsku autonomiju.

Ustupci ugarskoj strani poklopili su se s početkom mađarskog nacionalizma. Iako su u Ugarskoj činili manjinu stanovništva – tek nešto više od trećine – Mađari su imali dominantan položaj, jer su ogromna većina plemića i svi aristokrati, glavni nositelji političkog života, bili Mađari ili mađarizirani pripadnici slovačke ili srpske narodnosti. To im je u startu davalo velike prednosti pred drugim etničkim grupama. Odbacujući nametanje njemačkog jezika mađarska je feudalna elita,

posebno ona u zastupničkoj kući Ugarskog sabora, nastojala postupno mrtvi latinski jezik zamijeniti mađarskim i učiniti ga jedinim službenim jezikom u Ugarskoj. To je značilo tendenciju pretvaranja tradicionalne Ugarske u Mađarsku u kojoj svi stanovnici postaju politički Mađari i moraju se službeno koristiti mađarskim jezikom. Mađarska je aristokracija, posebno ona grupa bliska bečkom dvoru, bila društveno konzervativna i manje ažurna oko širenja mađarizacije, ali i ona je postupno prihvaćala korištenje mađarskog jezika, koji je 1840-ih godina poslao službeno u svim ugarskim državnim tijelima. Od hrvatskih su zastupnika Mađari tražili, da se u Ugarskom saboru koriste ne više latinskim, već mađarskim jezikom. Također su nastojali da se ukine odredba po kojoj se u Hrvatskoj ne smiju naseljavati protestanti, tj. Mađari. Postojali su neki pomirljiviji prijedlozi među pripadnicima konzervativaca, posebno grofa Antala Szécsena, ali oni su bili sporedni. Svako tko je zagovarao tolerarantniju politiku prema Hrvatima, a posebno prema nemađarskim narodima u Ugarskoj, riskirirao je, u najboljem slučaju, političku marginalizaciju, kako se dogodilo slavnom Istvánu Széchenyiju. Već prije revolucije 1848. Lajos Kossuth, koji se isticao radikalnim i nepomirljivim stavovima, postao je najpopularniji čovjek u mađarskoj javnosti. Već tada, a posebno u vrijeme revolucije 1848.-1849., Kossuth je postao, u očima hrvatske javnosti, simbol svega negativnog kod Mađara, od agresivnog nacionalizma do nacionalne izdaje.[2]

Hrvatski su zastupnici pružali otpor mađarskim nastojanjima i branili autonomna hrvatska prava. U tome su imali podršku Bečkog dvora, koji je davao poneke formalne ustupke Mađarima, ali uglavnom je podupirao hrvatsku autonomiju kao sredstvo protuteže prema znatno jačoj mađarskoj eliti. Već tada, od 1790-ih do 1830-ih godina, hrvatski su zastupnici u zajedničkom Saboru isticali da se širenje mađarskog jezika u višejezičnoj državi ne može ostvarivati bez nasilja nad pripadnicima drugih naroda. No, njihov staleški elitizam i zatvorenost prema drugim društvenim grupama nije tu primjedbu činila posebno uvjerljivom. Tradicionalno staleško plemstvo nije moglo govoriti u ime modernog de-

[2] Kossuth je bio porijeklom Slovak i hrvatski su ga nacionalisti, među njima i Šulek, često optuživali za odnarođivanje i nacionalnu izdaju. Pri tome im nije smetalo, kako je primijećeno u historiografiji (Šokčević 2006:150), što su mnogi istaknuti hrvatski djelatnici XIX. stoljeća – Gaj, Mažuranić, Lisinski, Šenoa, Strossmayer – također bili stranog porijekla. Šulek je bio, doslovno, stranac i po roditeljima i po mjestu rođenja.

mokratskog nacionalizma i zahtjeva za nacionalnom ravnopravnošću i nije moglo osigurati transformaciju staleško-feudalnog nacionalizma u moderni građanski nacionalizam. Hrvatski je sabor do 1847. ostao staleška plemićka ustanova, zatvorena za građanske društvene slojeve. Dodatni je problem bilo postojanje pro-mađarske grupacije u hrvatskoj politici, pod imenom Horvatsko-vugerske ili Ustavne stranke, koja se uglavnom oslanjala na sitno seljačko plemstvo u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji, te na nekoliko utjecajnih plemića iz Slavonije. Njihovo popuštanje pred mađarskim zahtjevima bilo je posebno naglašeno, jer su, u konačnici, bili spremni prihvatiti čak i mađarski jezik – kojeg uglavnom nisu ni poznavali – kao službeni u Hrvatskoj, te priznati priključenje Slavonije Mađarskoj. Pogrdni naziv «mađaroni», koji su im prišili njihovi ilirski protivnici, nije bio potpuno neopravdan.

Hrvatsko je plemstvo imalo znatno manji politički i društveni značaj nego mađarsko. Istaknuti velikaši imali su imanja uglavnom u Slavoniji i rijetko su boravili u Hrvatskoj, a u Saboru gotovo nikada nisu sudjelovali. To je bio glavni razlog pojave čudne u tadašnjem elitističkom parlamentarizmu da je Hrvatski sabor jednodomna ustanova. U Mađarskoj je aristokracija predvodila u političkom i društvenom, često i kulturnom životu, imala brojne veze na Bečkom dvoru i podizala kulturne i privredne ustanove, dok u Hrvatskoj, nakon sloma Zrinskih i Frankopana, domaća aristokracija praktički nije postojala. Većinu plemstva u užoj Hrvatskoj činili su sitni plemići-jednoselci (šljivari), čiji se svakodnevni život nije bitno razlikovao od kmetova. Zbog toga je otporna snaga hrvatskog plemstva bila ograničena i očitovala se u postupnom popuštanju mađarskom pritisku. No, pojava novih nacionalističkih snaga, okupljenih oko građanstva, trgovaca i obrtnika, i pojedinih moderno orijentiranih plemića i svećenika, 1830-ih i 1840-ih godina, dovela je do jačanja hrvatskog otpora. Oni su, potaknuti mađarskim primjerom, odigrali ključnu ulogu u pretvaranju tradicionalne staleške *natio croatica* u modernu hrvatsku naciju, u početku, naravno, elitističkog tipa. Ako nisu bili plemići nisu mogli sudjelovati u radu Sabora i županijskih skupština, ali mogli su na različite načine, od ustanova kulturnih i privrednih društava do spisateljske djelatnosti, podupirati otpor mađarskim pretenzijama. Ističući hrvatska autonomna prava – *jura municipalia* – hrvatski su nacionalisti također isticali višeetnički i višejezični karakter Ugarske i potrebu narodne ravnopravnosti. Širenje

mađarskog jezika dovelo je do nastojanja kod drugih ugarskih naroda – Hrvata, Srba, Slovaka i Rumunja – oko razvijanja svojeg narodnog jezika i, posebno, kod Hrvata, nastojanja da se uvede kao službeni jezik na vlastitom području. Prije 1848. nije se moglo nastojati oko proširenja političke autonomije i ovlasti Hrvatskog sabora, već se uglavnom ostajalo na defanzivnim pozicijama. No, posljednji staleški Sabor donio je, u jesen 1847., odluku da se latinski jezik zamijeni hrvatskim (štokavskim) kao službenim. Iako vladar nije tu odluku potvrdio hrvatske su je oblasti, od kraja 1847., same počele provoditi u život. Brz razvitak nacionalnog pokreta vidi se posebno u činjenici da se narodni jezik mogao vrlo rijetko čuti u državnim organima u Hrvatskoj još početkom 1840-ih godina, a već 1848. on je jedino sredstvo komunikacije u javnim poslovima.

Pripadnici plemićke i građanske inteligencije djelovali su udruženo, posebno protiv mađarskog pritiska, od agitacije u političkim tijelima do objavljivanja brošura i novinskih članaka. Veliki su odjek imale brošure «De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae» (1830.) Josipa Kuševića, «Kratka osnova horvatsko-slavonskog pravopisanja» (1830.) Ljudevita Gaja, «Genius patriae super dormientibus suis filiis» (1832.) Ivana Derkosa i «Disertacija» (1832.) Janka Draškovića. Uz različite stavove u njima autori pozivaju na obranu hrvatske političke autonomije i municipalnih prava, a neki, poput Gaja i Derkosa, na razvijanje narodnog jezika. Ilirci – koji su ideju slavenske i južnoslavenske solidarnosti zagovarali najviše zbog mađarskog pritiska – imali su pristaše u različitim društvenim slojevima, od plemstva i građanstva do svećenstva i graničarskih oficira, među njima i budućeg bana Josipa Jelačića. Tokom 1840-ih godina došlo je do većeg broja sukoba – među njima i mnogih tučnjava i jednog krvoprolića – između pripadnika Ilirske i Ustavne stranke. No to je kratko trajalo, jer su potonji bili potisnuti u defanzivu i ostali bez mogućnosti publicističkog izražavanja svojih stajališta. Kraljevim reskriptom, kojim je 1845. zabranjeno osobno pravo glasa sitnom plemstvu u Hrvatskom saboru, izgubili su i posljednju mogućnost da utječu na opću političku orijentaciju Hrvatske. Zadržali su prevlast jedino u službenim organima Zagrebačke županije do proljeća 1848.

Najznačajnija javna tekovina ranog narodnjačkog pokreta bilo je pokretanje «Novina horvatzkih» (1835) Lj. Gaja, koje su prve godine izlazile pretežno na kajkavskom, ali od 1836. na štokavskom jeziku. To su

bile prve političke novine na narodnom jeziku u Banskoj Hrvatskoj. Do tada je, od političkih listova, izlazio, od 1830., samo *Agramer Zeitung*, koji je i kasnije ostao uglavnom otuđen od matice hrvatskog političkog i nacionalnog pokreta. Postojale su velike smetnje razvoju kvalitetnog političkog novinstva. Hrvatska je komunikacijski bila izolirana, telegraf će se pojaviti znatno kasnije, vijesti su stizale sa znatnim zakašnjenjem. Pod kombiniranim pritiskom austrijske birokracije, vječno u strahu od «revolucionarnih elemenata», i Ugarskog namjesničkog vijeća, koje je podupiralo politiku mađarizacije, nametnuta je oštra cenzura. Ona je čak privremeno dovela 1840-ih godina do toga da se pojedina izdanja tiskaju u inozemstvu. Kasnije je ublažena, ali političko je novinstvo s njom moralo računati sve do revolucije 1848. godine. Do pojave Šuleka ne postoje pravi novinari, koji bi se najvećim dijelom posvećivali uređivanju novina i pisanju mnogih članaka. Tiraža novina mala je i za tadašnje prilike i ne prelazi 1000 primjeraka, a uglavnom je znatno ispod tog broja. Već sama pojava Gajevih novina, a pogotovo prelaženje na štokavski izričaj, izazvali su veliko zanimanje kod mnogih ljudi mlađe i srednje generacije u mnogim krajevima Banske Hrvatske i Vojne granice, iako je u početku došlo do smanjenja pretplatnika. One su, do revolucije 1848., ostale jedna od glavnih ustanova preko kojeg se provodio otpor mađarizaciji i branila hrvatska municipalna prava. Osim Janka Draškovića i Ljudevita Vukotinovića, velika većina Gajevih suradnika bili su skromnog pučkog porijekla, uglavnom iz sitnog građanstva, uz nekoliko svećenika.

Tokom prvih godina izlaženja, od 1835. do 1841. Gajeve novine politički su bezlične, jer se suzdržavaju od razrađenijih političkih stavova i uglavnom prenose vijesti iz peštanskih i bečkih listova. Od 1842. naglo raste kvaliteta političkih tekstova s naglašenijom obranom municipalne autonomije Hrvatske i kritike velikomađarske politike. Tome je umnogome doprinio i jedan mladi suradnik, koji će 1846. postati urednik Gajevih novina. Bogoslav Šulek[3] rodio se 1816. u Subotištu u Nitranskoj županiji, tada Ugarskoj, a danas Slovačkoj. Prvo krsno ime bilo mu je Dragutin, kojim se služio na početku svojeg djelovanja u Hrvatskoj,

[3] Detaljnije su o Šulekovom životu i javnom djelovanju pisali: Torbar 1897; Maixner-Esih 1952; Vince 1990; Gostl 1995.; Markus 1995, 2007. Šuleka češće spominju, u okviru širih analiza, povjesničari, koji su pisali o hrvatskoj političkoj i lingvističkoj povijesti od 1840-ih do 1890-ih godina: Jonke 1971; Šidak 1973, 1979; Balabanić 1983; Korunić 1986; Gross-Szabo 1992; Gross 1985, 2004; Moguš 1995; Švoger 2004; Šokčević 2006.

ali kasnije je koristio samo drugo ime – Bogoslav – koje je dobio po slovačkom rodoljubu Bogoslava Mudronju. Na evangeličkom liceju u Požunu studirao je filozofiju, pravo, teologiju i prirodoslovlje i tu se prvi put sreo s Gajevim *Novinama Horvatzkim*. Šulek je bio nagluh zbog čega se nije zaredio za svećenike, kao što kasnije, u Hrvatskoj, nije mogao sudjelovati u političkom životu osim preko pisane riječi. Nagluhost je, vjerojatno, glavni razlog što nikada nije bio zastupnik u Hrvatskom saboru. U Hrvatsku je došao u posjet bratu, vojnom liječniku Ivanu Mihajlu u Brodu na Savi s namjerom da se izliječi od nagluhosti. Pismeno se obratio Ljudevitu Gaju s molbom da ga zaposli u svojoj tiskari. No, zaposlio se 1839. najprije u Županovoj tiskari u Zagrebu, prvo kao knjigotiskarski praktikant, a 1842. kao faktor, tj. prvi slagar i voditelj tiskare. Šulek 1841. postaje suradnik časopisa «Croatia» i «Danica», 1842. preuzima redakciju «Danice», a 1846. Gajevih «Novina». U nekoliko manjih tekstova, koje je objavio u zabavno-poučnom časopisu na njemačkom «Croatia», Šulek je popularizirao «ilirsku književnost», posebno njemačko-ilirski rječnik Mažuranića i Užarevića. Taj je rječnik Šulek smatrao posebno bitnim zbog približavanja dana kada će «ilirski jezik» postati službeni u Trojednoj kraljevini. Pratio je i širenje narodne književnosti u «ilirskom duhu» u Slavoniji. Pisao je i o povijesnim temama, posebno o Nikoli Jurišiću, kao i manje feljtonske vijesti u kojima je uznosio Gajeve zasluge za buđenje «ilirskog naroda».[4]

Od početka svoje publicističke djelatnosti Šulek je prihvatio osnovne smjernice ilirskog (preporodnog) pokreta, koji je nastojao oko zaštite i, eventualno, proširenja hrvatske autonomije, zalažući se za suradnju sa susjednim južnoslavenskim narodima, poglavito na kulturnom polju. U kasnijem prisjećanju Šulek je naveo da je u Gajevu tiskaru prešao ne zbog materijalne koristi – imao je manju plaću nego u Županovoj tiskari – već zbog rodoljublja i tadašnje općenite zanešenosti omladine s Gajem.[5] U svojem prvom programatskom članku Šulek navodi da se ideja ilirizma sastoji u prosvjećivanju Južnih Slavena na temelju narod-

[4] Kratki opis i komentar Šulekove spisateljske djelatnosti u *Croatiji* daje Fruk 1998. U prvim godinama službovanja kod Gaja Šulek je prema njemu osjećao veliko (straho)poštovanje kao najpoznatijem čovjeku narodnog preporoda. Kasnije se to postupno smanjivalo i do 1849. postupno nestalo kako se vidi u naslovima Šulekovih pisama u kojima Gaja najprije, oko 1843., oslovljava s «Gospodaru», a zatim, oko 1846-7., s «Velemožni gospodine». U jednom kratkom pismu iz 1856., u kojem se žali na sporo tiskanje nekog rukopisa, Šulek, umjesto tituliranja, počinje pismo s «Dobro jutro!» (NSK, ZR, OLJG, R 4702 b).

[5] SJ 29. VII. 1849., br. 102.

nog jezika. Politički ilirizam u užem smislu ograničava se na obranu hrvatskih municipalnih prava. Te su dvije orijentacije povezane, jer briga za narodno prosvjećivanje pruža najčvršću osnovu za političku autonomiju.[6] Osnovna namjera iliraca je, navodi Šulek, da se njihov ustav potpuno sačuva i da se narod prosvijetli na temelju jednog općenitog jezika.[7]

Te su koncepcije bile u skladu s općenitim nastojanjem iliraca da političku djelatnost ograniče na okvir Habsburške Monarhije, primarno obranu municipalnih prava Hrvatske protiv mađarskog nacionalizma. Početkom 1843. kraljevom je odlukom zabranjeno korištenje ilirskog imena kao ustupak Mađarima, ali to nije ozbiljnije omelo djelovanje Narodne (ilirske) stranke i njezino stalno jačanje u odnosu na ustavnu («mađaronsku») stranku. «Mađaronska» stranka stekla je prevlast u Zagrebačkoj županiji 1845., ali iste je godine izgubila bitku za Sabor. Ilirci su stekli prevlast u Saboru i većini županija i postupno nastojali oko uvođenja političkih i socijalnih reformi. Središnje je političko pitanje i dalje bio otpor velikomađarskim nastojanjima i obrana municipalnih prava. Narodna je stranka od 1845. surađivala s mađarskim konzervativcima, koji su bili bliski dvorskim krugovima i manje su inzistirali na širenju agresivne mađarizacije. Iza te suradnje stajao je bečki dvor i kancelar Metternich, koji je bio vrlo zabrinut zbog političke radikalizacije mađarskog plemstva. Savez iliraca i mađarskih konzervativaca, iako nužno privremen, mogao je biti korisna protuteža radikalnim elementima u Mađarskom saboru, koji su sve glasnije tražili nezavisnu mađarsku vladu.

Zbog zagrebačke cenzure ilirci su morali izdavati pojedina svoja glasila i borušure u inozemstvu, tj. u Beogradu. Tu je 1844. objavljena Šulekova brošura «Šta naměravaju *Iliri?*», kao i periodični letak pod nazivom *Branislav*. U brošuri «Šta naměravaju Iliri?», koju je izdao anonimno u Beogradu 1844., Šulekova je polemika usmjerena protiv Mađara i njihovog nastojanja da asimiliraju ne-mađarske narode u Ugarskoj. U njoj Šulek poziva Hrvate i Slavonce na pomirenje kako bi se složno mogli lakše oduprijeti mađarskom pritisku i očuvati svoja munici-

[6] INN 23. XI. 1842, br. 94 («Ilirizam i politika»). Od 1842. do početka 1850. Šulekovi su novinski članci potpisivani s «-k», «B. Š.», «B. Šulek» i «Bogoslav Šulek». Tokom 1860-ih godina potpisivao se uglavnom inicijalima.

[7] Šulek 1997:263.

palna prava. Za poremećaj hrvatsko-mađarskih odnosa Šulek svaljuje krivicu na mađarski nacionalizam, koji želi Hrvatima i drugim narodima nametnuti najprije mađarski jezik, a zatim i mađarsku narodnost. Šulek odbacuje mađarske tvrdnje da su Mađari, u vrijeme Kolomana, oružjem pokorili Hrvatsku, smatrajući da je hrvatsko plemstvo sklopilo ugovor u kojem je Kolomana priznalo za hrvatskog kralja u zamjenu za priznanjem hrvatske autonomije. I kasnije je Hrvatska sačuvala svoju posebnost, iako se, zbog vanjskih opasnosti, postupno uže vezala uz Ugarsku. Hrvati su često Ugarsku branili oružjem protiv vanjskih neprijatelja, poput Tatara i Turaka.[8] Ugarska je, ističe Šulek, zajednica više naroda i ne može se shvaćati samo kao domovina Mađara. Hrvatsko-mađarski sporovi datiraju od XVIII. stoljeća kada su Mađari nastojali ostvariti neposrednu vlast nad Trojednom kraljevinu, a posebno se intenziviraju od početka XIX. stoljeća, kada Mađari nastoje nametnuti i svoj jezik ne samo drugim ugarskim narodima, već i Hrvatima. Takvo nastojanje proizlazi iz mađarske slabosti, jer su Mađari malen narod i asimilacijom drugih nastoje povećati svoj značaj.[9] Šulek odbacuje mogućnost ili potrebu da Hrvati uče mađarski jezik, smatrajući da se radi o siromašnom jeziku malog naroda, koji se ne koristi nigdje izvan Ugarske, a niti unutar nije svuda od koristi, jer postoje mnoge županije, u kojima se vrlo malo čuje mađarski. Mađari ne mogu prisiliti Hrvate da uče njihov jezik, jer Hrvati nisu mađarski podložnici i jer kralj mora braniti hrvatska prava. Osnovna su hrvatska municipalna prava, navodi Šulek, postojanje bana i sabora, plaćanje polovice poreza, pravo kolektivnog zastupanja na ugarskom saboru, posebno sudstvo i jezik itd.[10] Za sada Hrvati trebaju braniti upotrebu latinskog i nikako ga ne zamjenjivati s mađarskim jezikom dok ne dođe vrijeme da se uvede narodni jezik. Do tada Hrvati trebaju njegovati svoj narodni jezik i odbijati od sebe mađarski.[11] Šulek odbacuje podmetanja da ilirci žele osnovati posebno ilirsko kraljevstvo. Takve bi optužbe mogli biti puno prije namijenjene Mađarima, kod kojih mnogi otvoreno nastoje oko dobivanja posebne vlade s diplomacijom i vojskom.[12]

8 Šulek 1997:228-234.
9 Šulek 1997:232, 235-238.
10 Šulek 1997:238-242.
11 Šulek 1997:246-248.
12 Šulek 1997:259.

U uvodniku «Branislava»[13] Šulek napada velikomađarsku politiku, koja želi mađarizirati druge narode i ugušiti svaki otpor mađarizaciji u Ugarskoj. Prihvaćanje ilirskog imena ne znači zagovaranje buntovničkih ideja, već obrana političke ustavnosti i nastojanje za narodnim prosvjećivanjem.[14] U programatskom članku za budući Sabor Hrvatske Šulek ističe da Hrvati ne mogu ništa dobro očekivati od Mađara. Što god žele postići moraju se osloniti na sebe i kraljevu pomoć. Sabor bi trebao tražiti osnivanje hrvatskog namjesništva, uvođenje narodnog jezika u sve javne poslove, osnivanje nacionalnih ustanova (kazališta, sveučilišta i muzeja) za širenje narodne prosvjete, te podizanje trgovačkih i obrtnih škola za ekonomski razvoj. Najvažnije je dobivanje posebne hrvatske vlade kao temelj razvoja narodnosti i obrane municipalne autonomije.[15] U «Branislavu» prevladavaju oštri napadi na Mađare, koje se optužuje zbog nastojanja da mađariziraju druge narode, neopravdano prošire svoj jezik i narodnost, uguše svako opozicijsko mišljenje, šire razdor među Hrvatima kako bi ih lakše podjarmili i posebno zbog mržnje prema slavenskim narodima. Odbacuju se mađarske tvrdnje da su Mađari u prošlosti vojno osvojili Hrvatsku i da je ova *partes adnexae* Mađarske. Hrvatska i Slavonija uvijek su imale svoja posebna municipalna prava i bile posebna država u odnosu na Ugarsku.[16] Mađari nastoje mađarizirati druge narode u Ugarskoj. Oni mogu za sebe biti slobodni, ali prema drugima vode nepravednu politiku, a najviše prema Hrvatima.[17] Mađari nisu zadovoljni uvođenjem mađarskog jezika kao službenog u Ugarskoj, već ga žele nametnuti i Hrvatima kao sredstvo za njihovu mađarizaciju. Šulek navodi da će otpor Mađarima biti uspješniji ako se uvede narodni jezik u javne poslove, osnuju narodne škole i trgovački zavodi i poboljša materijalno stanje seljaštva.[18]

---

[13] U historiografiji postoje različita mišljenja o Šulekovoj vezi s *Branislavom*. Ovdje se priklanjamo stavu Jaroslava Šidaka da je srpski publicist Paja Čavlović bio glavni urednik, dok je Šulek napisao većinu priloga, šaljući ih potajno iz Zagreba u Beograd preko riječnog parobroda, koji je prometovao na liniji Sisak-Zemun. O tome govori i Šulekova ostavština u kojoj je jednostavno navedeno, među «plodovima moga pera» i *Branislav* (Šidak 1973:153-165). U jednom pismu Dragutinu Kušlanu, u vezi dostave *Branislava*, Šulek se potpisuje s «Branko Branislavić» iz «Brankova» (NSK, ODK, R 5867 b, Šulek Kušlanu 5. I. 1845).

[14] *Branislav* 1-3.

[15] *Branislav* 7-11.

[16] *Branislav* 28-31.

[17] *Branislav* 31-34.

[18] *Branislav* 34-36.

Glavni Šulekovi tekstovi neposredno prije revolucije 1848. kretali su se u okviru ovih osnovnih smjernica politike Narodne stranke. Šulek je kritizirao prijedloge za čvršćim povezivanjem uže Hrvatske s Ugarskom po uzoru na Slavoniju, ističući da potonja nije imala nikakve koristi od slanja zasebnih zastupnika na ugarski Sabor. Štoviše, u Slavoniji su veći porezi i manje oduševljenje oko razvoja narodne prosvjete nego u užoj Hrvatskoj. Šulek se založio za očuvanje postojećeg zastupničkog sustava od dva kolektivna zastupnika, koji bolje izražavaju političku autonomiju Hrvatske. Povijesna imena Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nisu samo imena, već zalog za bolju budućnost i osnovica za vođenje državne politike.[19] Šulek se žalio zbog manjka oduševljenja za narodni pokret i jezik u slavonskim županijama, koje su prva meta velikomađarske politike i smatrao da sada Hrvati moraju braniti integritet i Slavonije. Ne najmanje zbog uže povezanosti s Ugarskom u Slavoniji vlada narodno mrtvilo i nehaj za narodnu književnost. Mađarska svojatanja Slavonije nemaju uporišta u historijskom i državnom pravu, koje je u Monarhiji jedino legitimno.[20] U svim političkim člancima prije revolucije, u kojima napada Mađare, Šulek izražava uvjerenje da će kralj, tj. Bečki dvor braniti hrvatsku autonomiju pred mađarskim presizanjima.

Mađarizatorska politika u Ugarskoj česta je tema Šulekovih članaka i u *Danici ilirskoj*, koju je uređivao od 1842. do 1846. Na primjeru Slovaka – naroda iz kojeg je potekao – Šulek je objašnjavao teške posljedice zanemarivanja vlastite narodnosti. Među Slovacima donedavno je vladalo narodno mrtvilo, jer su obrazovani Slovaci pristajali uz klasično latinsko obrazovanje i zanemarivali narodnu književnost. Slovake, koji su se tradicionalno odlikovali u znanostima i umjetnostima, zanemarivali su i povjesničari, uglavnom skloni opisivanju ratova i politike. Agresivna mađarizacije, koja nailazi na sve veći otpor kod Slovaka, ali i drugih naroda, pokazatelj je da je stanje Ugarske bolesno i da ne može dugo trajati.[21] Pozdravljajući kupnju kuće u kojoj bi se smjestili narod-

[19] NDHS 4. XI. 1846, br. 88 («Zastupanje združenih kraljevinah»).

[20] NDHS, 12. VI. 1847, br. 47 («Slavonsko pitanje»)

[21] DI 5. VII. 1845., br. 27, 12. VII. 1845., br. 28 («Narodnost Slovakah»). Prije 1848. Šulek nije mogao zagovarati pretvaranje Ugarske u neku vrstu podunavske Švicarske, ali to će učiniti vrlo brzo nakon ožujka 1848. Ta je tema i inače bila često prisutna u široj hrvatskoj javnosti i nakon 1860. Tim su planovima, međutim, nedostajale realne osnove, jer su, stjecajem povijesnih okolnosti, Mađari imali dominantni položaj u svim dijelovima Ugarske, uključujući i županije, gdje uopće nije bilo mađarskog stanovništva, kao u slovačkim, ukrajinskim i rumunjskim područjima. Upotreba latinskog jezika u staroj Ugarskoj skrivala je činjenicu da je izrazita većina plemstva bila etnički mađarska ili se s vremenom mađarizirala. To je bilo bitno različito od Švicarske u kojoj su Nijemci,

ni muzej, kasino, čitaonica i drugi zavodi, Šulek je to navodio kao još jedan primjer da Hrvati mogu puno napraviti vlastitim trudom i da nisu siromašni da bi se morali oslanjati na druge narode, tj. na Mađare.[22] Osuđujući mađarsko suzbijanje slavenskih jezika Šulek je nastojao pokazati da mnogi mađarski izrazi zapravo imaju slavensko porijeklo. Širenjem mađarizacije Mađari rade i protiv svojeg jezika.[23]

Talijani i Francuzi živjeli – i danas žive – u kompaktnim etničkim područjima, naslanjajući se na svoje sunarodnjake u susjednim zemljama. Iako su Nijemci tradicionalno prevladavali brojem i privredom nikada nisu dominirali u francuskim i talijanskim kantonima, suprotno stanju u Ugarskoj. Dodatni je problem bila činjenica da Ugarska, za razliku od Švicarske, nije bila samostalna država, već dio višenarodnog carstva u kojem je Bečki dvor dugo vremena uspješno manipulirao s nacionalnim strastima i iskorištavao međunacionalne sukobe u cilju održanja čudne tvorevine nastale u ratovima, dinastičkim brakovima i tajnim sporazumima vladara kroz sedam-osam stoljeća. Na kraju, Monarhija se raspala ne zbog poraza u jednom ratu – porazi protiv Francuske početkom XIX. stoljeća ili građanski rat 1848.-1849. bile su mnogo gore krize – već zato što se nacionalni sukobi, koji su politizacijom masa dobili masovno obilježje, više nisu mogli zauzdavati. Planovi o austroslavizmu, federalizmu, ravnopravnosti naroda itd. bili su lijepe konstrukcije na papiru, ali u praksi se sve svodilo na pitanje distribucije vojne, političke i ekonomske moći u okviru konfrontacije narodnih grupa, odnosno njihovih elita. Uostalom, jedno od osnovnih obilježja novije ljudske povijesti, zadnjih nekoliko tisuća godina, i jesu sve intenzivniji sukobi ljudskih grupa – plemena, naroda, država itd. – oko kontrole nad teritorijem i prirodnim bogatstvima. To se može objašnjavati kao posljedica genetski utemeljenog etnocentrizma na jednoj i manjka genetske adaptacije na drugoj strani, tj. nemogućnosti čovjeka da se uspješno prilagodi na nove okolnosti nastale povećanjem stanovništva i sužavanjem životnog prostora. Žudnja za akumulacijom moći, koja u moderno doba postaje masovna i posljedica je života u abnormalnim okolnostima industrijskog poretka, dodatno uvećava problem međugrupne kompeticije. To su problemi, koje netko može moralistički prosuđivati, ali koji nemaju nikakve veze s moralnim osobinama ljudi određenog naroda, društva ili povijesnog razdoblja.

[22] DI 15. XI. 1845., br. 46 («Narodna kuća»).

[23] DI 19. VII. 1845., br. 29, 26. VII. 1845., br. 30 («Cicvara»). Tu je Šulek izrazio tvrdnju da Mađari, bez slavenskih posuđenica, praktički ne bi uopće mogli govoriti, što će kasnije biti česti stereotip u hrvatskoj javnosti. Često se ponavljala tvrdnja – prisutna nerijetko i kod Šuleka – da su Slaveni Mađarima «dali» civilizaciju, tj. bez Slavena Mađari bi još dugo ostali glupi divljaci. Među narodnjacima-ilircima 1830-ih i 1840-ih godina postojalo je dvostruko viđenje Mađara. S jedne se strane doživljavaju kao tlačitelji slavenske narodnosti i neprijatelji hrvatske autonomije protiv kojih se treba boriti svim – tada još zakonitim – sredstvima. No, s druge strane na njih se gleda kao uzor, zbog brige za narodni jezik i modernizacijske reforme, na koji bi se Hrvati trebali ugledati. Teško je vjerovati da bi narodni jezik u Hrvatskoj bio proglašen tako brzo – svega 12 godina nakon pokretanja Gajevih novina – da nije bilo mađarskog pritiska i ugledanja na Mađare. U XIX. stoljeću oni Hrvati, koji su poznavali mađarski, bili su uglavnom neki političari i plemići. Među hrvatskom inteligencijom tek je manji broj, među njima i Šulek, dobro poznavao mađarski i to su uglavnom bili ljudi starije generacije, rođeni u prvoj trećini XIX. stoljeća. Obratno je bilo još gore, tj. gotovo nitko među Mađarima – ban Khuen-Héderváry je bio izuzetak, jer je rođen u Hrvatskoj – nije znao hrvatski. To sigurno nije moglo doprinijeti boljem dijalogu predstavnika dvaju susjednih i kroz stoljeća povezanih naroda, iako je njemački, kao *lingua franca*, mogao poslužiti kao sredstvo sporazumijevanja. O hrvatsko-mađarskim odnosima od kraja XVIII. stoljeća do 1918. pišu Šidak 1973, 1979; Korunić 1986; Markus 2000, 2001, 2005; Švoger 2002, 2004; Kruhek 2004; Holjevac 2006; Šokčević 2006; Kolak 2006 i drugi. Releventnu mađarsku literaturu najdetaljnije donosi Šokčević 2006. O mađarskoj povijesti na hrvatskom jeziku usp. Hanak 1995; Kontler 2007.

Osnovna težnja Šulekovih članaka prije revolucije je obrana hrvatske municipalne autonomije i solidarnost ne samo političkih grupa, već i svih društvenih slojeva. U opisivanju junačke obrane dvije utvrde u austrijsko-francuskom ratu 1809. Šulek je želio pokazati da kod suvremenih Hrvata nije nestalo junaštva i da oni ne zaostaju za svojim slavnim precima.[24] Šulek se zalagao za što češće korištenje narodne nošnje, koju je smatrao jednim od najbitnijih vanjskih izraza probuđene narodnosti. Viši i srednji slojevi uglavnom nose tuđinsku odjeću, što je ili izraz neznanja ili malodušnosti ili prezira prema narodu, dok se pravi rodoljub ne stidi nositi ilirsku i hrvatsku odjeću. Nošenjem narodne odjeće viši bi slojevi puku pružili lijepi primjer i pomogli suzbijati tuđinske običaje. Čovječanstvo napreduje, ali to ne znači da treba slijepo usvajati sve strano i odbacivati sve domaće samo zato što je staro. Hrvati trebaju poštivati tradiciju svojih predaka ako žele sačuvati narodni značaj. Šulek posebno poziva «ilirske domorodkinje» da prestanu nositi tuđu odjeću i počnu se odijevati narodski.[25] Šulek se često zalagao i za pisanje pučkih knjižica, koje bi seoski župnici i suci čitali narodu i tako pomagali razvoju narodne obrazovanosti. Književnost nema smisla ako se njome bavi samo nekoliko pojedinaca.[26]

Tokom 1840-ih godina u Mađarskoj je stalno jačao radikalni pokret, koji je nastojao što više oslabiti vezu s austrijskim zemljama s konačnim ciljem potpunog osamostaljenja Mađarske. Prilika za ostvarenje tih ciljeva pružila se vrlo brzo. U veljači 1848. izbila je revolucija u Francuskoj, srušena je monarhija i proglašena republika. Izbili su nemiri u mnogim njemačkih državama, kao i u sjevernoj Italiji protiv austrijske vojske. U Beču pao je knez Metternich u ožujku 1848. i proglašena je sloboda tiska. Mađari su stekli potpunu političku samostalnost iznudivši vladu s resorima vanjskih, diplomatskih i financijskih poslova. Veza Mađarske i Austrije svedena je na formalnu personalnu uniju, jer je kralj mogao vršiti svoje ovlasti samo ako je boravio u Pešti. Pojedini mađarski djelatnici upućivali su, neposredno nakon izbijanja revolucije, proglase u kojima su Hrvate pozivali na zajedničku borbu protiv omražene «austrijske birokracije». No prave mađarske namjere prema Hrvatskoj pokazale su se u travanjskim zakonima Mađarskog sabora,

[24] DI 30. III. 1844, 6. IV. 1844., 13. IV. 1844., 20. IV. 1844., 27. IV. 1844., br. 13-17.
[25] DI 24. XII. 1842., br. 52, 31. XII. 1842., br. 53 («O važnosti narodne nošnje»).
[26] DI 4. I. 1845., br. 1 («Koleda»), 13. VI. 1846., br. 24.

koji je već bio premješten iz slovačko-njemačkog Požuna u mađarsku Peštu. Mađarski je sabor proglasio neposredno pripajanje slavonskih županija Mađarskoj, ukinuće Vojne granice, a za preostale tri županije uže Hrvatske predvidio je neku vrstu pokrajinske autonomije, koja bi morala ostati samo prividnom. To je značilo težnju za potpunim poništenjem hrvatske političke posebnosti i utapanje Trojedne kraljevine u jedinstvenu mađarsku državu od Karpata do Jadrana. Mađarski je sabor nastojao ostvariti potpunu političku unifikaciju Mađarske, posebno uništenjem autonomije Erdelja i Hrvatske. U slučaju Erdelja, gdje je postojala brojna mađarska manjina, to mu je uspjelo, ali u Hrvatskoj, bez mađarskog stanovništva i s potpuno marginalnom "mađaronskom" strankom, mađarska politika nije mogla prodrijeti. Što se tiče pojedinačnih prava mađarska je politika bila, po tadašnjim kriterijima, liberalna, ali je ignorirala nacionalna pitanja, smatrajući da na području Ugarske jedino Mađari mogu biti nositelji državnosti. Svi pojedinci moraju biti politički Mađari i služiti se jedino mađarskim jezikom u javnim poslovima. Tek u ljeto 1849., neposredno pred slom revolucije, Mađarski će (krnji) sabor donijeti deklaraciju, kojom priznaje postojanje etničkih manjina, ali ne i ravnopravnih naroda.

U Hrvatskoj je nacionalni pokret odbio svaku vezu s mađarskom vladom i istaknuo potrebu očuvanja integriteta Habsburške Monarhije.[27] Josip Jelačić, kojeg je kralj imenovao banom na prijedlog ugarskih konzervativaca i pojedinih hrvatskih političara, prekinuo je, u travnju 1848., sve veze s Peštom i odbio je priznati mađarsku vladu. Bečki je dvor Mađarima činio određene formalne ustupke, poput suspendiranja Jelačića s banske časti, ali stvarno je s njim simpatizirao, iako još nije mogao krenuti u gušenje mađarskog pokreta. Jelačićevo djelovanje imalo je podršku velike većine hrvatske javnosti, koja je mađarsku vladu smatrala najvećom prijetnjom ne samo za preostalu hrvatsku autonomiju, već i za narodni opstanak. Brojne peticije, proglasi i zahtjevi različitih političkih tijela u Hrvatskoj, od županija i gradova do narodnih skupština, tražili su, u ožujku i travnju 1848., očuvanje cjelovitosti Monarhije i hrvatske autonomije, uvođenje narodnog jezika u javne poslove gdje to još nije provedeno, priključenje Dalmacije, ukinu-

[27] O hrvatskom pokretu 1848.-1849. postoji opsežna literatura. Detaljniji su pregledi, povezani sa Šulekovom djelatnošću: Šidak 1979; Korunić 1986; Markus 2000, 2001, 2005; Valentić 2001; Švoger 2002, 2007; Šokčević 2006.

će kmetstva i drugo. U Hrvatskoj je izgrađen snažan nacionalni pokret, koji, iako bez oslonca u apolitičkom seljaštvu, se pokazao sposobnim suprotstaviti se mađarskom pritisku i odigrati značajnu, iako u konačnici tragičnu, ulogu u razvoju revolucije u Monarhiji. U borbi protiv Mađara Hrvati su se nastojali povezati sa Srbima iz Bačke i Banata, koji su, u svibnju 1848., proglasili Srpsku vojvodinu i ubrzo počeli oružane borbe s mađarskim odredima. Većina "mađarona" morala je, u proljeće 1848., emigrirati ili se politički pasivizirati. Jelačićevom intervencijom prestala je "mađaronska" vlast u Zagrebačkoj županiji u svibnju 1848. Mađari su zadržali određen utjecaj tek u dijelovima Virovitičke županije, posebno oko Osijeka.

Novinstvo je bilo jedan od najznačajnijih čimbenika izgradnje javnog mnijenja kao novog čimbenika u političkom životu Hrvatske. Do revolucije 1848. njegov značaj bio je vrlo ograničen zbog prevlasti staleško-feudalnog ustrojstva i nemogućnosti da se neplemići bave politikom. U vrijeme revolucije zagrebačko novinstvo – izvan Zagreba u sjevernoj Hrvatskoj novine nisu izlazile u to vrijeme, osim kratko vrijeme u Varaždinu i Osijeku – utjecalo je, iako u vrlo ograničenoj mjeri, na politiku službenih organa, poput bana, Sabora i, kasnije, Banskog vijeća. Stavovi najznačajnijih listova, poput *Novina dalmatinsko-horvatsko-slavonskih, Slavenskog Juga i Südslawische Zeitunga,* nisu uvijek bili kompatibilni s politikom državnih organa, tj. novine su često iznosile programatske zahtjeve preširoke da bi se mogle politički operacionalizirati. To se posebno odnosi na zahtjev za federalističkim preuređenjem Monarhije na austroslavističkim osnovama, koji se vrlo često javlja u zagrebačkih listovima od ljeta 1848. do jeseni 1849., povremeno i kasnije. No, one su bile novi politički čimbenik javnosti u nastajućeg građanskom društvu, koje će, nakon obnove ustavnog života 1860., postati nezaobilazan dio politike. Bogoslav Šulek bio je vjerojatno najznačajniji publicist toga vremena u hrvatskim zemljama. Iz njegovog pera ponikli su tekstovi, koji su izražavali ne samo najvažnije težnje hrvatskog nacionalnog pokreta, već i neke koji će biti često prisutni u široj hrvatskoj javnosti do 1918.

Šulek je, u svojem prvom reagiranju na nove događaje, pozdravio tekovine revolucije, posebno ispunjavanje želja raznih naroda i uvođenje političkih sloboda, i to sve gotovo bez prolijevanja ikakve krvi. Pozdravio je uvođenje ustavnih sloboda u austrijskim pokrajinama, posebno slobodu tiska i uvažavanje želja pojedinih naroda. Ta su posti-

gnuća posebno vrijedna, jer su ostvarena bez prolijevanja krvi. Slovenci, na koje su Hrvati uvijek gledali s visoka, sada uživaju veću jednakost i slobodu. Pošto se ispunjavaju želje svih austrijskih naroda, i Hrvati trebaju formulirati svoje želje. Šulek navodi da je za Hrvate najbitnije ostvarenje teritorijalne cjelovitosti, tj. da se svi hrvatski krajevi «u jedno tělo stope, da nam se cělovitost naše domovine povrati». Tu je mislio na Dalmaciju i Vojnu granicu, te krajeve sjeverozapadne Bosne (tzv. Turska Hrvatska). Za osnovni problem hrvatskog političkog pokreta smatrao je ostvarenje teritorijalne integracije, tj. teritorijalnu podijeljenost i potrebu da se osigura političko jedinstvo hrvatskih zemalja. Taj je zahtjev pravedan, jer su Hrvati svoje krajeve izgubili braneći kršćansku i prosvijećenu Europu od Turaka. Kao glavni zahtjev Šulek je istakao vraćanje Vojne granice pod građansku i bansku vlast sa središtem u Zagrebu i njezino oslobađanje birokratske i germanizatorske vlasti bečkog Dvorskog ratnog vijeća. Taj je zahtjev opravdavao ne samo novouvedenom ustavnošću u austrijskim pokrajinama, već i povijesnim pravom po kojem je Granica nezakonito odvojena od Banske Hrvatske. Također bi trebalo tražiti povratak starih hrvatskih granica u sjeverozapadnoj Bosni, do Bihaća i Une, što bi se moglo postići i diplomatskim putem. Kao drugu temeljnu hrvatsku želju ukratko je naznačio dobivanje odgovorne domaće vlade.[28]

Kod zahtjeva za priključenjem Granice Šulek nije mislio na njezino ukinuće, ističući da je ona i dalje potrebna ne samo zbog Osmanlija, već i zbog pritiska – misli se mađarskih – protiv slobode domovine. Gra-

[28] NDHS 22. III: 1848, br. 24 («Naše želje»). Šulekovi tektovi u proljeće 1848., kao ni kasnije, ne sadrže antiaustrijske tonove, a njegovi napadi na bečki „apsolutizam" bili su tada uobičajeni. Stoga je zanimljivo mišljenje barona Josipa Neustädtera, inače aktivnog pobornika hrvatskog političkog pokreta, da je Šulek bio buntovnik i da Hrvati nisu puno držali do takvih ljudi (Neustädter 1994:284). Tu se radilo o antagonizmu između starijih konzervativnih političara, odanih prije svega carskoj dinastiji, i novih građanskih liberalnih slojeva, koji su podržavali dinastiju i monarhiju isključivo jer su smatrali da njihovi nacionalni pokreti od toga mogu imati neku korist. I grof Kulmer spadao je u tu grupu hrvatskih konzervativaca za koje građanski radikali nisu bili dovoljno „crno-žuti". Mnoge činjenice govore koliko je Neustädterova tvrdnja o lošem Šulekovom statusu u hrvatskoj javnosti bila netočna, od pisma Banskog vijeća Šuleku – o kojem više kasnije – preko Šulekovog preuzimanja uredništva *Slavenskog Juga* uz toplu preporuku bivšeg uredništva do izbora za počasnog građanina Zagreba povodom zabrane *Slavenskog Juga*. Temeljni Šulekovi politički stavovi u vrijeme revolucije – opstanak Monarhije, državna autonomija i teritorijalna cjelovitost Trojedne kraljevine, političko povezivanje Hrvata sa susjednim Slovencima i ugarskim Srbima, reforme hrvatskog društva itd. – bile su široko rasprostranjene u tadašnjoj hrvatskoj javnosti i nipošto samo njegovi privatni nazori. Uz glavne Šulekove članke navodit ćemo ukratko i stavove drugih tadašnjih političkih listova, posebno *Slavenskog Juga*, čije će uređivanje Šulek preuzeti u ljeto 1849.

ničar je navikao na oružje i u njegovoj je vojničkoj sposobnosti najjače jamstvo narodne nezavisnosti, posebno sada «gdě nam oholi Magjari o glavi rade, gdě nam nastoje stare naše pravice uništiti, domovinu raztèrgati, narodnost udusiti, da, isto lěpo ime hèrvatsko i slavonsko zatèrti.» Narodnjaci, navodi Šulek, ne samo da ne žele ukinuće vojske, već ju žele proširiti, u obliku narodne garde, i na Provincijal. Potrebno je ukinuće birokratskog i germanizatorskog sustava u Granici, uvođenje političkih sloboda i vraćanje graničarskih ispaša graničarima. Oficiri i graničari dobit će slobodu govora, osobnu nezavisnost, ukinuće tlake, uvođenje narodnog jezika u javne poslove i druge olakšice kada se Granica poveže s Provincijalom. Šulek poziva graničarske oficire da podrže novoimenovanog bana Jelačića.[29] Graničar treba ostati vojnik i pokoravati se vojnim zapovjednicima, ali u civilnim poslovima birati svoja poglavarstva po ustavnim propisima. To je u skladu s ustavnim slobodama Trojedne kraljevine, ali i u skladu s novim slobodama, koje je proglasio austrijski car. Priče o sreći graničara, ističe Šulek, obična su izmišljotina režimskih listova, koje cenzuriraju vojne vlasti.[30]

Šulek se, također, detaljnije osvrnuo i na Dalmaciju, drugi temeljni problem u pitanju teritorijalne cjelovitosti Hrvatske, ističući kako je prošlo više od 300 godina razdvojenosti sjeverne i južne Hrvatske. Za sjevernu Hrvatsku nema spasa bez Dalmacije, ali i obratno, Dalmacija neće prevladati svoju bijedu i zaostalost bez pridruženja Banskoj Hrvatskoj.[31] U posebnom proglasu Dalmatincima Šulek je tražio je njihovo priključenje Banskoj Hrvatskoj, jer se radi o stanovništvu jednog plemena, krvi i jezika. Dalmacija je samo nazadovala pod tuđinskom vlašću, jer su u gradovima zavladali tuđinci, a narod se morao povući u sela i planine i baviti se poljoprivredom i stočarstvom. Posebno je mletačka vlast bila teška, jer su Mlečani crpili bogatstvo iz Dalmacije i krvavo gušili bune protiv svoje vlasti. Pridruženjem sjevernoj Hrvatskoj obje bi zemlje stekle uvjete na nagli privredni i duhovni napredak, jer Banska Hrvatska ima poljoprivredne površine, a Dalmacija more i brodo-

[29] NDHS 29. III. 1848, br. 27 («Jedna rěč gospodi officirom u granici»)

[30] NDHS 22. III. 1848., br. 24 («Naše želje»). I drugi hrvatski javni djelatnici iznosili su slične ideje o reformiranju Vojne granice i njezinog združenju s Provincijalom uz očuvanje vojnog poretka. I na Hrvatskom saboru prevladala je reformistička struja, koja se zalagala za privremeno očuvanje Granice i njezino tek dugoročno ukidanje. O tome detaljnije Šidak 1979; Markus 2000; Valentić 1981, 2001; Buczynski 1997.

[31] NDHS 22. III. 1848., br. 24 («Naše želje»)

ve. Sjedinjenjem Dalmacija ne bi ništa izgubila, a višestruko bi dobila, posebno u pogledu političkih sloboda. Hrvati se u tome trebaju ugledati na druge narode, posebno Talijane i Nijemce, koji nastoje politički sjediniti rastrgane dijelove svojeg narodnog tijela. Dominacija tuđinaca u sjevernoj i južnoj Hrvatskoj donijela je jednake nevolje, posebno ekonomsko nazadovanje i širenje tuđinskog duha. Sjedinjenjem Dalmacija neće izgubiti svoje stare običaje i prava, već će steći nove koristi, posebno afirmaciju narodnog jezika i duha u javnim poslovima.[32]

Mađarska je javnost hrvatski pokret tretirala uglavnom kao djelo austrijske reakcije, čiji je cilj uništenje mađarske nezavisnosti i političke slobode. Takvo je tumačenje prevladavalo i u tadašnjoj europskoj javnosti, a nesretna uloga Hrvata i bana Jelačića u kasnijoj pobjedi reakcije mogla ga je samo učvrstiti. Mađarske su političke oblasti pokušavale nagovoriti Hrvate na zajedničko istupanje i suradnju, ali istovremeno su radili na unutarnjoj pobuni protiv iliraca. Posebno su se nadali nemirima na selu, jer je Mađarski sabor u proljeće 1848. donio zakone o ukinuću kmetskih podavanja. Šulek je apelirao na župno svećenstvo da rade na umirenju seljaštva, ali i seljačkog plemstva i sprečavanju nemira. Šulek je pisao da je narodna stranka težila za postupnom slobodom, koja bi se, za razliku od prošlosti, trebala protegnuti na sve ljude, a ne samo na jednu kastu. Odredbe Mađarskog sabora o ukinuću plemićkih privilegija hrvatske su oblasti morale proglasiti kao manje zlo da bi se izbjegli seoski nemiri. Plemići će dobiti naknadu, a stvaranje odgovorne hrvatske vlade omogućit će privredni napredak od kojeg će i plemići imati mnoge koristi. "Mađaroni" šire laži o narodnjacima, nastojeći pobuniti puk, ali i plemstvo kako bi Mađari lakše mogli ostvariti vlast u Hrvatskoj. Šulek je ukazao na bezrazložan strah u vezi mogućeg povezivanja Hrvatske s austrijskim pokrajinama, jer se one sada postale

[32] NDHS 1. IV. 1848, br. 29 («Bratjo Dalmatini!»). Poziv za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom često je istican u proljeće i ljeto 1848. u Banskoj Hrvatskoj, od novina i municipalnih oblasti do Sabora. No, te proklamacije iz sjeverne Hrvatske nisu imale veliki odjek u Dalmaciji, gdje je dominiralo autonomaško građanstvo i gdje će se organizirani narodnjački pokret pojaviti tek nakon 1860. O stanju u Dalmaciji detaljnije pišu Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968; Milutinović 1973; Stančić 1980, 2002; Obad 1987; Šidak 1988; Vrandečić 2002. Zahtjev za ostvarenjem teritorijalne cjelovitosti, posebno priključenjem Dalmacije i Vojne granice, postavljali su i drugi hrvatski listovi 1848.-1849., posebno *Slavenski Jug* i *Südslawische Zeitung*. Kod Vojne granice uglavnom se nije, zbog specifične revolucionarne situacije i mađarske opasnosti, tražilo njezino ukidanje, već reforme i čvršće povezivanje s Provincijalom u cilju dugoročnog sjedinjenja. No, postojala je radikalnija grupa, posebno dijela graničarskih zastupnika u Saboru 1848., koja je tražila ukinuće vojnog sustava kao izvora svih nevolja graničarskog stanovništva.

slobodne zemlje, bez kmetstva i neustavne birokratske vlade. Šulek se među prvima u hrvatskoj javnosti založio za čvršće, tada još pobliže nedefinirano, povezivanje Hrvatske s austrijskim pokrajinama, koje sada imaju bolju ustavnost nego što su hrvatska municipalna prava.[33]

Mađarska revolucija i samostalna mađarska vlada bile su od početka shvaćene u Hrvatskoj kao glavna prijetnja. Više nije bilo moguće, kao ranije, pozivanje na kraljevu zaštitu, jer je veza između Mađarske i Beča svedena na formalnu personalnu uniju. Gotovo sva Šulekova kritika stoga je usmjerena protiv mađarskog pokreta i njegovog nastojanja da u Ugarskoj ostvari potpunu mađarsku hegemoniju. Šulek je istaknuo da Mađari moraju najprije priznati nemađarske narode u Ugarskoj, posebno njihovo pravo na upotrebu svojeg jezika kao službenog u onim područjima gdje čine većinu. Nakon ukinuća staleških privilegija ne mogu se održati ni nacionalne privilegije. Mađari tvrde da se bore za slobodu, a ne za narodnost, ali Hrvati ne poznaju slobodu bez narodnosti, jer nije moguće da budu slobodni pojedinci, a ne i sav narod. Mađari dopuštaju Hrvatima upotrebu narodnog jezika u domaćim poslovima, što ovi već ionako imaju. Osnovna je namjera Mađara privoljeti Hrvate da priznaju mađarsku vladu nakon čega bi zaboravili na sva obećanja. Nacionalna ravnopravnost trebala bi uključivati i mogućnost političkog organiziranja nemađarskih naroda, eventualno i oblik teritorijalne autonomije.[34] Mađarske proklamacije o slobodi samo su sredstvo za ostvarenje vlastite nacionalne dominacije nad drugim narodima.[35] Već

[33] NDHS 30. III. 1848, br. 28 («Molba na gospodu duhovnike»). Slične protumađarske stavove izražavali su i mnogi drugi hrvatski javni djelatnici, posebno u tada vrlo popularnim brošurama, poput „Někoja glavna pitanja našega vrěmena" Ljudevita Vukotinovića i „Hèrvati Madjarom" Ivana Mažuranića, oboje iz travnja 1848. O tadašnjim hrvatsko-mađarskim odnosima detaljnije pišu Šidak 1979; Jareb 1998; Valentić 2001; Markus 2000, 2001; Švoger 2002, 2007; Šokčević 2006; Kolak 2006.

[34] NDHS 13. IV. 1848, br. 34 («Magjarske proklamacie»). Šulek je, poput mnogih drugih Nemađara, bio sklon idealizirati staru Ugarsku kao zajednicu ravnopravnih naroda. U stvarnosti, i u toj je Ugarskoj dominiralo mađarsko plemstvo, ali nacionalni sukobi još nisu postojali, jer još nije došlo do pojave nacionalizma i oblikovanja modernih građanskih nacija. Kod Šuleka i drugih hrvatskih nacionalista prisutno je monolitno tumačenje nacionalnog pitanja u Ugarskoj, tj. s jedne strane stoje Mađari, koji provode mađarizaciju, a s druge svi drugi (nemađarski) narodi. Stvarno je stanje bilo složenije. Masovno antimađarsko raspoloženje bilo je prisutno kod većine srpskog i jednog (erdeljskog) dijela rumunjskog stanovništva. No kod običnog puka u slovačkim, ukrajinskim i dijelu rumunjskih županija prisutno je pro-mađarsko raspoloženje, ne, naravno, zbog prihvaćanja mađarizacije, već zbog odluka Mađarskog sabora o ukinuću feudalizma i kmetstva. U mnogim nemađarskim područjima u sjevernim i istočnim županijama lokalna je elita uzalud pokušavala pobuniti puk protiv mađarske vlasti. Bio je potreban dolazak carske i, kasnije, ruske vojske u ta područja da bi se uništila revolucionarna mađarska vlast.

u svibnju 1848. Šulek je pozivao na pokretanje vojnog pohoda protiv mađarske vlade kao jedinog načina da se ostvari narodna ravnopravnost u Ugarskoj. Nasilna mađarska politika dovela je Hrvate do zida, da biraju između rata ili ropstva. Tko sada zagovara slogu s Mađarima taj je izdajica domovine. U otporu Mađarima Hrvati se trebaju okupiti oko bana Jelačića, koji jedini može spasiti domovinu. Šulek je posebno odbacivao tvrdnje da su Mađari liberali, a Hrvati reakcionari, ističući da se gaženje drugih naroda ne može tretirati kao slobodarska politika. Jelačić će voditi Hrvate protiv Mađare, ali ne da povrati stari apsolutizam, već da osigura slobodu i ravnopravnost ugarskih naroda.[36]

Šulek je, kao i čitava hrvatska politika i publicistika, podržavao integritet Monarhije, ali moguće je da je nova revolucija u Beču, koja je natjerala carsku dinastiju da pobjegne u Innsbruck, potaknula stvaranje nekih pobliže nejasnih rezervnih planova. Kratko komentirajući bečku revoluciju Šulek je pisao da Hrvati, u predstojećem sukobu s Mađarima, ne mogu računati na Beč u kojem vlada anarhija i komunizam. Potaknuti od Mađara bečki listovi Hrvate optužuju istovremeno za reakcionarstvo i separatizam.[37] Privatno Šulek je iznio znatno radikalnije stavove smatrajući gotovo sigurnim raspad Monarhije i proglašenje republike u Beču, te dodajući «Zato valja nam se za vremena složiti, kao su to već ugarski Sàrblji učinili, pridruživši nam se. Od Ugarske ćemo se sasvim emancipirati i Bosna će biti za kratko vrěme naša. Tako dakle izpunit će nam se pod slavnim Jelačićem najsmělie želje».[38]

Hrvatski je sabor zasjedao u lipnju i srpnju 1848. u Zagrebu na temelju relativno demokratskog – za tadašnje prilike – izbornog reda u kojem su po prvi put mogli u velikom broju sudjelovati i neplemići.[39]

---

[35] NDHS 30. III. 1848., br. 28 («Molba na gospodu duhovnike»»).

[36] NDHS 16. V. 1848, br. 38 («Ultimatum»), 20. V. 1848., br. 51.

[37] NDHS 20. V. 1848, br. 51.

[38] NSK, ZR, KSI, R 5904/b-1, Šulek Ivičeviću 20. V. 1848. Nemamo što dodati našem komentaru od prije desetak godina da nije poznat nikakav konkretni program ni drugi izvori o navedenim planovima (Markus 1995:144). Sva hrvatska politika i publicistika – iako ne svi pojedinci - ne samo da su računali s opstnakom Monarhije, već su nastojali doprinijeti njezinom učvršćenju. Postojali su pojedinci s povremenim antiaustrijskim intencijama, ali oni su bili usamljeni i vrlo su kratko vrijeme, uglavnom u proljeće 1849., računali s organiziranjem nekog antiaustrijskog pokreta u Hrvatskoj. To je, po nekim šturim podacima, bio slučaj s tadašnjim urednikom *Slavenskog Juga* Dragutinom Kušlanom, ali njegova osobna politika ni na koji način nije došla do izražaja u njegovom listu. Brzi slom mađarske revolucije, uslijed ruske intervencije, takvu je politiku ionaku učinio bespredmetnom.

Izbori se, bez pritiska od vojnih vlasti, provedeni i u Vojnoj granici, dok u Dalmaciji još nije postojao hrvatski nacionalni pokret. Broj birača bio je malobrojan – žene i siromašni slojevi potpuno su isključeni, ali to je bio početak modernog parlamentarizma u hrvatskim zemljama. Odstranjenje tradicionalnih ustanova - od starih «staleža i redova» do latinskog jezika - više nikada neće dovoditi u pitanje i ključnu su ulogu u Saboru od tada imali predstavnici građanske inteligencije. Sabor je potvrdio Jelačićevu odluku o prekidu svih veza s mađarskom vladom i predvidio je uspostavu posebne hrvatske vlade unutar Monarhije, priznajući vojne, financijske i vanjske poslove kao zajedničke za sve njezine zemlje. Sabor se založio se uže političko povezivanje sa susjednim slovenskim i srpskim područjima iz južne Ugarske, prihvaćajući, nakon podužih polemika između pojedinih saborskih zastupnika, pobliže nedefinirani savez s srpskom Vojvodinom. U Saboru je postojala manjina zastupnika, koja je željela očuvanje saveza s Ugarskom, ali na temelju hrvatske samostalnosti i ravnopravnosti ugarskih naroda, što je mađarskoj vladi ionako bila neprihvatljivo. Sabor se izjasnio i za teritorijalni integritet Hrvatske, posebno za priključenje Dalmacije i za provođenje reformi u Vojnoj granici. Suprotno čestim tvrdnjama u historiografiji, Sabor nije zastupao federalističko ili konfederalističko preuređenje Monarhije. Takve široke koncepcije nisu imale smisla u postojećim okolnostima u kojima se tek trebala obnoviti cjelovitost Monarhije i zatim urediti odnos Hrvatske prema austrijskim pokrajinama. Iako je ustanova virilista zadržana Sabor je ukinuo staleške nejednakosti i uveo oporezivanje svih slojeva stanovništva. Druga je pitanja, posebno ona bitna za modernizaciju hrvatskog društva, Sabor prenio na posebne saborske odbore, koji su kasnije izradili više zakonskih osnova – o školstvu, vladi, saboru, vojsci itd. – u cilju pretvaranja Hrvatske u modernu građansku državu, ali njihovo usvajanje nije bilo moguće. Hrvatski sabor 1848. i tadašnji hrvatski pokret nisu mogli ostvariti osnovne nacionalne težnje, ali istaknuli su smjernice i ciljeve, koji će ostati aktualni do sloma Habsburške monarhije 1918.

Šira interpretacija saborskih zaključaka pojavila se, međutim, u zagrebačkom tisku, a posebno u Šulekovim tekstovima. Šulek je pozdravio saborski zahtjev za stvaranje hrvatske vlade, ali i istaknuo da Hr-

[39] O Saboru 1848. detaljnije govore: Beuc 1969; Šidak 1979; Korunić 1986; Perić 2000; Markus 2000; Stančić 2001.

vatska, čak i povezana sa srpskom Vojvodinom, ne može sama stajati u vremenu sve šire političke integracije. Hrvatska se ne može osloniti na Ugarsku, jer u njoj vladaju Mađari i jer se faktično pretvorila u Mađarsku. Stoga se založio za čvršće povezivanje Hrvatske s ustavnim austrijskim pokrajinama, što bi trebalo pomoći ne samo učvršćenju Monarhije, već i slobodi i napredovanju hrvatskih zemalja. Ne treba se plašiti tog povezivanja, jer sada je Austrija slobodnija država od Hrvatske, jer je u njoj proglašena narodna ravnopravnost i ne prijeti opasnost od povratka apsolutizma.[40] U nastavku razmatranja Šulek je navodio da je takvo povezivanje dio općenite tendencije modernog doba u kojem se manje zemlje povezuju u šire političke cjeline, od Italije i Njemačke do sjeverne Amerike. Sve bi zemlje Monarhije trebale se povezati u saveznu državu «u kojem bi svaka dèržava kod svoje kuće bila slobodna i samo bi bila u savezu s ostalimi na koliko se to obćih interesah tiče». Nastojao je raspršiti strahove oko mogućih negativnih posljedica povezivanja s austrijskim pokrajinama, upućujući na njihove nove ustavne slobode: «Da u Austrii je veća sloboda nego kod nas, a to je posve naravno: jer u Austrii nije plemstvo ni odprije onako gospodovalo kao kod nas. Da u Austrii stari system vlada ili barem da ima razloga bojati se da će se opet povratiti: mi bi pèrvi kamen digli na onoga, koi bi nas na takva šta nagovarao.» No, u Austriji su se stvari u temelju promijenile i trebalo bi se više bojati ohlokracije nego birokracije. Povezivanje s Austrijom pogodovat će hrvatskim duševnim i materijalnim interesima, posebno zbog povezivanja s tamošnjim slavenskim narodima s kojima će Hrvati lakše suzbijati težnje Nijemaca i Mađara za hegemonijom. To će povezivanje potpomoći i ekonomski razvoj, posebno razvoj prometnica i škola, i spriječiti propast austrijskih kredita u Hrvatskoj. Šulek je odbacio mogućnost da Hrvati proglase svoju samostalnost, jer su za to preslabi.[41]

[40] NDHS 10. VI. 1848, br. 59 («Poručanstva naše slobode»). Potcjenjivanje reakcionarnih snaga u Austriji tada je bilo uobičajeno, ne samo u hrvatskoj javnosti. No, vrlo brzo uvidjet će se da su se konzervativne snage samo privremeno povukle.

[41] NDHS 15. VI. 1848, 61 («Naš savez s austrianskom monarkiom»). Saborske odluke o povezivanju Hrvatske s austrijskim pokrajinama podržali su i ostali listovi – *Saborske novine* i *Agramer Zeitung* – također ih uvjetujući ustavnošću i hrvatskom unutarnjom nezavisnošću. Kasnije su, nakon donošenja Oktroirainog ustava u ožujku 1849., bečki listovi pogrešno tvrdili da se hrvatska javnost bezuvjetno izjasnila za pridruženje Austriji, te bi Hrvati trebali prihvatiti ustav nametnut od dvorskih i vojnih krugova. Nešto se slično ponovilo i 1861., kada su bečki listovi – ali i neki hrvatski političari - optuživali Hrvatski sabor da je, odbivši slati zastupnike u Carevinsko vijeće, napustio uvjerenja iz 1848. Austrijski parlament, kako ga je zamišljala hrvatska javnost 1848., nije imao veze s patentiranim Carevinskim vijećem, nametnutim carskim dekretom, iz 1860/1.

Iako se ideja preuređenja Austrije spomenula u zagrebačkom tisku već početkom travnja 1848., ona je tek u spomenutim Šulekovima člancima iz lipnja iste godine, povezana s idejom austroslavizma, doživjela prvu jasno razradu. O tome treba nešto više reći, jer će austroslavizam biti jedno od glavnih stavova u Šulekovih političkim tekstovima 1848.-1849., a javljat će se povremeno i 1860-ih godina. Od lipnja1848. austroslavizam se sve češće pojavljuje u zagrebačkom tisku i ubrzo postaje, posebno od jeseni iste godine nadalje, jedna od njezinih najčešćih i najznačajnijih koncepcija, temeljena na povezanosti federalnih, tj. priznanja zajedničkih - vanjskih, vojnih i financijskih - poslova, i konfederalnih, tj. velike samostalnosti svake konstitutivne države i njezinog izvorno neotuđivog suvereniteta, vrijednosti. Koncepcija austroslavizma izvorno je nastala u češkoj sredini, ali hrvatska je šira javnost imala nekoliko razloga za njezino prihvaćanje i kasnije, na temelju samostalnosti preko Banskog vijeća, najdosljednijeg zastupanja. Ona je bila posljedica, s jedne strane, uvida o nerealnosti potpunog osamostaljenja Hrvatske i, s druge strane, odbijanja mađarske prevlasti i predožujskog neustavnog sustava. Pridruženjem austrijskim pokrajinama, uz očuvanje široke unutarnje samostalnosti, lakše bi se ostvarilo ujedinjavanje hrvatskih zemalja, posebno Dalmacije, Vojne granice i istočnih kotara Istre, koji su bili pod neposrednom upravom bečke vlade. Uz to, vjerovalo se da bi pridruživanje razvijenijim austrijskim pokrajinama omogućilo bržu kulturnu i privrednu modernizaciju hrvatskog društva. Pri tome se vjerovalo da obnova predožujskog stanja i pobjeda reakcije nije moguća, ali to nije bilo presudno za samu ideju austroslavizma. Naime, hrvatska se javnost dosljedno zauzimala za nju i u tijeku 1849., a opozicijski listovi i kasnije, kada je obnova reakcije i prevladavanje konzervativnih snaga oko Dvora i austrijske vlade bila već gotova činjenica. Zagrebački je tisak smatrao da je austroslavizam, u postojećim okolnostima, jedina kolikotoliko prihvatljiva koncepcija, koju su mogli prihvatiti nacionalisti malih slavenskih naroda u Austriji, uključujući i Hrvate.

Potrebno je ukazati na bitnu razliku, koja je postojala, u pogledu opredjeljivanja za austroslavizam federalizaciju/konfederalizaciju Austrije između zagrebačkog tiska i službenih organa hrvatske politike, poput Sabora, bana Jelačića i, kasnije, Banskog vijeća. Češki su nacionalisti općenito prihvatili, već u proljeće 1848., austroslavizam, jer službenih državnih organa, koji bi vodili tzv. realnu politiku, nisu imali i nisu mogli neposredno razdvojiti uži nacionalni i širi program. Drugačije je

bilo stanje u Hrvatskoj, koja je imala službene državne organe, poput Sabora, bana i, kasnije, Banskog vijeća, vezanih diplomatskim obzirima. Zagrebačke novine, posebno *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* i, nešto kasnije, *Slavenski Jug* i *Südslawische Zeitung*, najviše su doprinijele promoviranju Hrvata kao najdosljednijih zagovaratelja, uz Čehe, austroslavizma u Austriji 1848.-1849. Ideja austroslavizma mogla je biti često prisutna u zagrebačkim listovima, jer oni nisu bili vezani diplomatskim obzirima i nisu morali misliti samo na ono što bi se, po tadašnjem mišljenju, *moglo* ostvariti, poput užih hrvatskih nacionalnih ciljeva - ograničene samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske - već i na ono što su *željeli* ostvariti, tj. austroslavističko preuređenje Austrije. Drugačiji je bio položaj hrvatskih službenih organa, koji su, prije svega, morali voditi računa da je politika umijeće mogućeg i, shodno tome, isticati ono što bi se, eventualno, moglo, a ne željelo ostvariti. Stoga se zahtjevi hrvatskih službenih organa - od Sabora 1848., preko Banskog vijeća i bana Jelačića, do Saborskog velikog odbora 1849. - odnose gotovo isključivo na uže hrvatske nacionalne ciljeve. Najvažniji je zahtjev hrvatske politike od kraja 1848., kada dolazi do prvih kontakata Banskog vijeća s kraljem od završetka Sabora, bio kraljeva potvrda saborskih zaključaka u kojima nema govora o preuređenju Austrije na austroslavističkoj osnovi. Vrlo je vjerojatno da je austroslavizam bio želja gotovo svih hrvatskih političara, uključujući i bana Jelačića,[42] ali u njihovom *javnom* djelovanju to se uglavnom nije primjećivalo. To je i logično, pošto hrvatska politika nije uspijevala ostvariti niti minimalni program, tj. samostalnost i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske u okviru Monarhije. Bilo je stoga besmisleno i dvostruko nerealno postavljati kralju i austrijskoj vladi zahtjeve za austroslavističkim preuređenjem Austrije.[43]

[42] Od svih poznatih izvora vezanih za hrvatskih politički pokret 1848.-1849., svega nekoliko se izričito suprotstavljaju ideji austroslavizma. Jedan je od njih članak "Obzor austrijski" u *Slavenskom Jugu* o kojem će kasnije biti riječi, a drugi je stav mladog političara Andrije Torkvata Brlića, koji je u jednom pismu, pod dojmom privremenog svrgavanja Jelačića s banske časti i neuspjeha hrvatskog saborskog poslanstva u Innsbrucku u lipnju 1848., smatrao da se Habsburška Monarhija mora raspasti zbog isključujućih interesa njezinih naroda, posebno Slavena prema Nijemcima i Mađarima (NSK, ZR, KIF, R 3399 b, A. T. Brlić I. Filipoviću 1. VII. 1848). Međutim, isti je Brlić kasnije bio Jelačićev tajnik i od njega poslan krajem 1848. u Pariz, gdje je, osuđujući reakcionarnu političku bečke vlade, branio osnovne težnje hrvatskog pokreta i zalagao se, u pariškim listovima i zagrebačkim *Novinama dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskim*, za austroslavističko preuređenje Austrije.

[43] Na potrebu tog razlikovanja upozorili smo prije nekoliko godina (Markus 2000). No u kasnijoj se literaturi i dalje javlja tradicionalno mišljenje da je Hrvatski sabor 1848. i hrvatski politički pokret zastupao austroslavizam (Šokčević 2006, Korunić 2006).

Razlika u (ne) zagovaranju koncepcije austroslavizma nije bila jedina razlika unutar hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. godine. Čak i ako se ta koncepcija ostavi po strani, površna ispitivanja glavnih dokumenata hrvatske službene politike, a posebno najznačajnijih novinskih članaka, do proljeća 1849., mogla bi upućivati na postojanje općeg i nepodijeljenog konsenzusa u hrvatskom političkom pokretu oko bitnih političkih vrijednosti, poput nacionalizma, jednakosti, slobode i bratstva naroda, povezanosti prirodnog i državnog prava, što brže integracije širih društvenih slojeva u nacionalni i javni život, modernizacije svih segmenata društvenog života itd. Tome, međutim, proturječe određene činjenice poput postojanja jake manjine prilično konzervativno opredijeljenih zastupnika u Saboru 1848., održavanja stare upravne strukture u županijskim i gradskim oblastima tokom cijelog razdoblja revolucije sa samovoljom plemstva i lokalnog činovništva, dominantni ili značajan utjecaj konzervativnih carskih oficira, kojima je, po rezultatima svoje djelatnosti, pripadao i ban Jelačić, u Granici i u narodnim četama, utjecajni konzervativci bliski Bečkom dvoru na čelu s grofom Kulmerom itd. Postojale su ogromne suprotnosti između isticanja ideja nacionalizma, "demokracije", austroslavizma, političkih sloboda s jedne i zaostalosti puka, anakronističkog županijskog i graničarskog ustroja, konzervativizma znatnog broja političara i oficira "stare škole" itd. s druge strane. Takve se razlike mogu razumjeti ako se ima na umu da većina bitnih političkih ideja iz razdoblja revolucija nije predstavljala logičan nastavak dotadašnjeg društvenog i političko-stranačkog razvoja u Hrvatskoj, već je proizašla iz velikih revolucionarnih lomova i nužnosti velikih zaokreta u kratkom vremenu. Svega je nekoliko tjedana i mjeseci proteklo od zagovaranja zaštite ostataka municipalne samouprave šest hrvatsko-slavonskih županija do političkog nacionalizma, unutarnje samostalnosti Hrvatske, političkog povezivanja južnoslavenskih naroda u Austriji, austroslavizma i federalnog konfederalizma u hrvatskoj politici i/ili zagrebačkom tisku. Ljudi poput Šuleka išli su znatno ispred društvene stvarnosti svojeg vremena, jer će mnoge stvari, za koje su se zalagali, postati stvarnost tek nekoliko generacija kasnije ili – nikada.

U kasnijem zasjedanju, krajem lipnja i u prvoj polovici srpnja 1848., Hrvatski Sabor dao je Jelačiću diktatorske ovlasti s osnovnim ciljem da osigura nezavisnost Hrvatske od mađarskih napada i da pomogne cjelovitost Monarhije. Nakon toga odgodio je svoje zasjedanje, ali nikada

se više nije sastao u tom sazivu. Mađari su uspjeli iznuditi od kralja formalno svrgavanje Jelačića s banske časti, ali to nije moglo biti provedeno. Jelačić je u srpnju 1848. učvrstio bansku vlast u Slavoniji i mađarski utjecaj ograničio na uže područje Osijeka. U ljeto 1848. dolazi do sve jačeg zaoštravanja hrvatsko-mađarskih odnosa, posebno nakon neuspjelih pregovora između Jelačića, koji je tražio da Mađari odustanu od vojne i financijske samostalnosti, i predsjednika mađarske vlade. U tom razdoblju nema značajnijih Šulekovih tekstova. Šulek je izrazio skepsu prema mogućnosti mirovnih pregovora i smatrao da bi «vjerolomnim» Mađarima trebalo uvjete diktirati oružjem. Mađarska je politika krajnje vjerolomna i perfidna, jer su kratko vrijeme podupirali Talijane, a zatim ih izdali, a kod Hrvata su najprije nastojali Jelačića svrgnuti, a zatim s njim dogovarati pacifikaciju. Pregovori ne mogu uspjeti, jer Hrvati žele opstanak Monarhije i ravnopravnost ugarskih naroda, te nezavisnost svoje zemlje, a Mađari žele veliku Mađarsku od Karpata do Jadrana. Njihova je namjera uništenje Austrije kako bi mogli zauzeti njezino mjesto.[44]

Približavanjem hrvatsko-mađarskog rata Šulek je intenzivirao svoju spisateljsku djelatnost, ostajući u okviru glavnih tendencija hrvatskog pokreta. Podržao je zauzimanje promađarski orijentirane Rijeke – od zagrebačkog podžupana Josipa Bunjevca u kolovozu 1848. – jer ona pripada Hrvatskoj i povijesno i etnički: «Rěka je od starine cělokupni dio Hèrvatske i to ne samo u geografičkom, nego i u ethnografičkom smislu, ne samo po historii nego i po zakonu.» Rijeka je uvijek bila čvrsto povezana s hrvatskim zaleđem, samo što je u srednjem vijeku, u uvjetima političke fragmentacija, postojala kao posebni municipij. Tako se je u Rijeku postupno uvukao talijanski jezik, ali, poput dalmatinskih gradova, ona ostaje hrvatska. Mađari su nastojali ojačati talijanaški element kako bi Rijeku što više otuđili od Hrvatske i osigurali dugoročnu mađarizaciju. Promađarsku orijentaciju riječke elite Šulek je objašnja-

[44] NDHS 8. VIII. 1848, br. 84 («Magjarska perfidia»). Šulekovi tekstovi, od proljeća 1848., do jeseni 1849., puni su neprijateljskih stereotipa prema Mađarima, koje opisuje kao «divlje Azijate» i «ohole Hune», koji tlače «prostodušne» Slavene. Takvi su crno-bijeli prikazi bili uobičajeni u tadašnjim izvještajima i kasniji vojni sukobi samo su ih intenzivirali. U tome je prednjačio list *Slavenski Jug*, koji je počeo izlaziti u kolovozu 1848. umjesto *Saborskih novina*. Neprijateljstvo prema Mađarima bilo je kod Šuleka posebno prisutno zbog mađarske represije prema slovačkim nacionalistima u kojima su živote izgubila i njegova dva mlađa brata. Neki od tih nacionalnih stereotipa, posebno onaj o „azijskom" karakteru Mađara, ostat će dugo prisutni u hrvatskoj javnosti, sve do 1918. O tome detaljnije Markus 2001, Šokčević 2006, Švoger 2007.

vao sebičnim interesima talijanaške aristokracije čiju moć treba skršiti tako da se hrvatskom puku podijele politička prava. Riječka prava neće se smanjiti «nego protegnuti na sav rěčki narod, da prestane svaka povlastjena kasta». U povezanost s Hrvatskom Riječani će moći puno bolje ekonomski i kulturno napredovati nego dok je njime vladao tuđi mađarski gubernator.[45]

Krajem kolovoza i početkom rujna 1848. bilo je jasno da je hrvatsko-mađarski rat neizbježan. Ban Jelačić obavljao je zadnje pripreme oko prikupljanja jedinica iz Granice i Provincijala, nabavljao vojnu opreme i provodio organizacijske mjere za vrijeme svojeg izbivanja, posebno u vezi imenovanja Banskog vijeća kao glavne upravne vlasti u Banskoj Hrvatskoj. Hrvati su, u ljeto 1848., nastojali uputiti određenu pomoć Srbima iz južne Ugarske kada je već počeo mađarsko-srpski rat. No, pomoć je mogla biti vrlo mala, jer su najbolje graničarske jedinice ratovale u Italiji. Jelačić je morao osigurati bansku vlast u Slavoniji, a zatim se pripremati za prelazak preko Drave, sve s graničarskim trećepozivcima. Izostanak hrvatske pomoći doveo je do čestih osuda i polemika u tadašnjem srpskom tisku, uključujući optužbe o hrvatskoj «izdaji», kao i optuživanje Jelačića za «reakcionarstvo». U odgovoru Šulek je naveo da Hrvati nisu ranije mogli krenuti u rat zbog nepovoljnih političkih i financijskih okolnosti. Mađarska je vlada bila svemoćna u Beču, nije bilo dosta opreme, mađaroni su u Hrvatskoj i Slavoniji bili još vrlo snažni, a gotovog novca nije bilo za plaćanje trupa. Jelačić je najprije morao skršiti mađaronski utjecaj u Hrvatskoj, steći podršku u Beču, organizirati bansku vlast i otvoriti izvore prihoda. [46]

Šulek nije sumnjao u pobjedonosni ishod rata, smatrajući da se silna hrvatska vojska valja k Dravi, «splavi s ugarske zemlje sav gad i smrad, da ju očisti od kletih samosilnikah, koji su narodnoj slobodi grob izko-

[45] NDHS 5. IX. 1848, br. 96 («Rěka»). Poput Istre o Rijeci je bilo vrlo malo riječi u hrvatskoj javnosti 1848.-1849., prilično čudno s obzirom na veliki značaj toga grada u hrvatsko-mađarskim sporovima 1860-ih godina i kasnije. Ovaj Šulekov članak jedan je od rijetkih izuzetaka.

[46] NDHS 9. IX. 1848., br. 98 («Ban i Vojvodovina»). Šulek je, poput većine drugih hrvatskih javnih djelatnika, znatno precjenjivao mogućnosti Jelačićevih odreda. Oni su bili slabo naoružani i još slabije obučeni, nesposobni za ofenzivne operacije i skloni pljačkanju, već na hrvatskoj strani. U Mađarskoj je njihovo pljačkanje okrenulo protiv njih do tada neutralno lokalno stanovništvo. S takvim odredima Jelačić nije mogao zauzeti Peštu i morao se, početkom listopada 1848., povući prema austrijskoj granici.

pali».[47] Objašnjavajući uzroke rata Šulek je navodio da žalosno stanje Ugarske, u kojoj vladaju bune, nemiri i ratovi, posljedica je nestanka ranije narodne ravnopravnosti i uzdignuća mađarske hegemonije. Predstojeći rat znači da Hrvati ratuju ne više za tuđu, već za svoju korist i slavu kao u davnoj prošlosti: «Poslě 800-godišnjeg mèrtvila stupaju Hèrvati opet jedanput na pozorište Europe, ne kao čija prirepina nego kao silan iz goba dižući se narod.»[48] Šaljući vojsku u Ugarsku Hrvati ne žele obnavljati predožujsko stanje, niti ubijati Mađare, već osigurati ravnopravnost ugarskih naroda. Mađari su, ukidajući kmetstvo, zagovarali samo materijalnu jednakost pojedinaca, a zanemarili duševnu jednakost naroda. Hrvati traže da se načela jednakosti, slobode i bratstva primijene ne samo na pojedince, već i na narode, da niti jedan ugarski ne vlada nad drugim. Zato Hrvati osuđuje mađarsko odvajanje od Austrije, koja je proglasila ravnopravnost naroda. Nakon uništenja mađarskog gospodstva svaki će ugarski narod steći svoju narodnu vladu, uvesti svoj jezik u javne poslove i stupiti u nove međusobne odnose. Postojeća organizacija Ugarske neće se moći održati, jer, pošto su pojedinačni ugarski narodi preslabi da budu samostalni, sklopiti će međusobni savez i «time prokèrčiti svoj Austrii put k foederativnoj organizacii (Bundesstaat)... U takvoj dèržavi svako pojedino pleme ili zemlja upravlja sama sobom kod kuće, a za obće interesse ima centralna vlada, koje vlast neproteže se na pojedine zemlje, nego samo na ono, što se sviuh tiče.» Ugarska će se podijeliti po narodnoj osnovi, tako da

[47] NDHS 9. IX. 1848., br. 98 («Ban i Vojvodovina»). Tadašnji su mađarski izvori ukazivali da Mađari uopće nisu namjeravali napasti Hrvatsku, jer narodna mađarska vojska još nije postojala, a na carske se odrede, stvarno odane caru, mađarska vlada nije mogla osloniti. Stoga je Jelačićev prelazak Drave doista bio, kako je smatrala mađarska javnost, akt agresije proveden primarno u cilju obnove integriteta Monarhije. Ako je hrvatski cilj bila obrana Jelačić je trebao odrede uputiti u Slavoniju, gdje je osječki komandant predao tvrđavu Mađarima, a žestoke su se borbe vodile između Srba i Mađara u Bačkoj.

[48] NDHS 14. IX. 1848, br. 100 («Naš rat i naša zadaća I»). Više godina kasnije Šulek je tvrdio da nikada ne bi došlo do hrvatsko-mađarskog rata da su Mađari Hrvatima ponudili autonomiju kakvu su dobili po Nagodbi 1868, jer su onda bile «čedne želje hrvatske; nu za 24 godine porastosmo i mi, a mužu nije dosta hrana djeteta – odtuda sadašnji glad». (*Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 «Ljudevit Gaj»). No, takva nagodba 1848. nije nikako bila moguća, jer je Mađarska bila samostalna država, dok je 1868. ostala u sastavu Monarhije i s vladom *bez* vanjskih i vojnih poslova. Hrvatsko-mađarska nagodba 1868. bila je samo produžetak austro-mađarske nagodbe godinu dana ranije u okviru stanja bitno različitog od onog iz 1848.

će se Slovaci pridužiti Česima, Nijemci Austriji, Ukrajinci Galiciji, južni Slaveni grupati se u jednu cjelinu, a zasebno biti Mađari i Rumunji.[49]

To su, međutim, bile samo lijepe želje zagrebačkih novinara. Ban Jelačić – uvijek bolji vojnik, nego političar - prešao je Dravu ne kao hrvatski ban na čelu hrvatske vojske, već kao austrijski oficir na čelu carske vojske. Iako motiviran lakšim pridobivanjem carskih jedinica u Mađarskoj, to je pokazao odstranjivanjem narodnih hrvatskih i postavljanjem carskih crno-žutih zastava. Njegov cilj nije bila reorganizacija Ugarske, još manje neka fantastična austrijska federacija, već obnova jedinstva Monarhije i slamanje mađarske nezavisnosti. Nakon austrijske pobjede nad Pijemontom i, posebno, nakon gušenja bečke pobune u listopadu 1848., došlo je do brzog jačanja konzervativnih snaga u Monarhiji oko Dvora i vojnih krugova. Mađarski Sabor je raspušten, a konzervativni general Alfred Windischgrätz imenovan je zapovjednikom carskih snaga u Mađarskoj, kojemu je prešutno podvrgnut i ban Jelačić. Jelačićeve trupe, kao dio carske vojske, sudjelovale su u gušenju pobune, koja je izbila u Beču u listopadu 1848. U hrvatskoj je javnosti bečka pobuna naišla na osudu zbog njezine simpatije prema mađarskoj revoluciji i aktivnog sudjelovanja brojnih Mađara i Poljaka.

U komentaru bune Šulek je navodio da Beč u Austriji nema onakvi značaj kao što ima Pariz u Francuskoj zbog različitosti naroda i municipalne autonomije općina i pojedinih područja. Bečki buntovnici misle da je Beč središte Monarhije i da se svi njezini dijelovi moraju pokoravati svakome, tko vlada u Beču. Austrijski Nijemci imaju pravo nastojati se pridružiti drugim njemačkim zemljama, ali nemaju pravo nametati svoju vlast slavenskim narodima, posebno Slovencima i Česima. U bečkoj je pobuni Šulek vidio urotu Nijemaca, Mađara, Talijana i poljskih aristokrata protiv slavenskih naroda, smatrajući da se «najnovia buna izvela magjarsko-talianskim novcem, a němačko-poljskima ustima». Sudjelovanje Hrvata i drugih slavenskih naroda u gušenju bune, kao i njihovo izjašnjavanje za cjelovitost Monarhije stoga nije u interesu kamarile i carskog apsolutizma, već nastojanje da se načela narodne ravnopravnosti i slobode provedu u život.[50] Šulek je odbacio mogućnost

[49] NDHS 16. IX. 1848, br. 101 («Naš rat i naša zadaća II»). I drugi zagrebački listovi, *Agramer Zeitung* i *Slavenski Jug*, podržali su pokretanje vojne akcije protiv mađarske vlade u cilju slobodnog razvoja ugarskih naroda i njihovog povezivanja s austrijskim narodima.

[50] NDHS 17. X. 1848., br. 114. I drugi hrvatski listovi osudili su bečku pobunu iz sličnih razloga kao i Šulek.

sazivanja kongresa ugarskih naroda, koji su predlagali pojedini bečki listovi, jer u uvjetima mađarske dominacije i kaotičnog stanja nema izgleda za njegovo održavanje. Osnovna je stvar uništiti mađarsku hegemoniju i ostvariti ravnopravnost ugarskih naroda.[51]

U studenom 1848. sastavljena je nova austrijska vlada, koju su uglavnom činili činovnici njemačke narodnosti i konzervativnih nazora, odlučni da što prije obnove cjelovitost Carstva. Krunidba novog vladara Franza Josepha I. u prosincu 1848. značila je odbacivanje svih obaveza, koje je prethodni vladar preuzeo, posebno prema mađarskoj vladi i saboru. Austrijski je parlament, premješten u moravski gradić Kroměříž, nastavio s radom, ali nije imao nikakav utjecaj na glavna politička zbivanja i iscrpljivao se u nacionalnim sukobima. Hrvatska je javnost s nepovjerenjem i zebnjom pratila razvoj političkih prilika u austrijskim zemljama. Do tada je kritika bila usmjerena protiv Mađara, no, nakon ugušivanja bečke pobune, javljaju se sve češće glasovi, koji upozoravaju na opasnost jačanja reakcije. Negativan su dojam u hrvatskoj javnosti izazvale represije u Beču kod ugušenja bune, konzervativni sastav nove vlade i, ponajviše, Jelačićevo podvrgavanje reakcionarnom austrijskom generalu. No, osim jednog članka u *Slavenskom Jugu*, ti negativni tonovi nisu imali antiaustrijske konotacije. Hrvatska je javnost, uključujući i Šuleka, zadržala trajno uvjerenje da je opstanak Monarhije – po mogućnosti preuređene – u interesu Hrvata i drugih slavenskih naroda.[52]

Šulek je kritizirao nove carske manifeste o postavljanju Windischgrätza, smatrajući da je Jelačić svojom vjernošću i zaslugama za opstanak Monarhije zaslužio više povjerenja, a ne da ga se degradira na status pomoćnika. Carski manifesti nisu potpisani niti jednog ministra, što nije u skladu s ustavnošću. Hrvati su se borili protiv mađarske vlade, ali ne protiv ustavne i odgovorne vlade. Manifesti bi mogli biti produkt kamarile, koja kod Jelačića mrzi njegovu slavensku orijentaciju i popularnost u narodu.[53] Za novu vladu Schwarzenberga i Stadiona Šulek je smatrao da nije germanizatorska, jer su svi ministri prijatelji Slavena ili barem

[51] NDHS 29. X. 1848., br. 119 («Congres austrianskih narodah»).

[52] O tome detaljnije Šidak 1979; Korunić 1986; Markus 2000, 2001, 2002; Stančić 2001; Švoger 2002, 2007; Šokčević 2006. Izuzetak je članak «Obzor austrijski», koji je objavljen u *Slavenskom Jugu* početkom prosinca 1848. i u kojem se anonimni autor izjašnjava za mirni raspad Austrije, smatrajući da je njezino federativno preuređenje nemoguće. No, taj je članak, koji je izazvao dosta bure u Beču, bio izuzetak, čak i u odnosu na druge članke u *Slavenskom Jugu*.

[53] NDHS 18. XI. 1848, br. 129 («Nova phasis (obličja) naših stvarih»)

nisu njihovi neprijatelji. Duša nove vlade je F. Stadion, koji simpatizira Slavene, ali vodi centralističku politiku, jer želi sve dijelove Monarhije sabiti u jedno tijelo. Slična je orijentacija i drugih ministara osim možda A. Bacha. To je protivno federativnoj stranci «koja želi od monarkie stvoriti confoederatiu, t. j. tësni savez od svih narodah austr. Monarkie, nu pored medjusobne samostalnosti». Centralistička politika nije rješenja za osnovni cilj: ravnopravnost i sloboda slavenskih i svih drugi naroda u Monarhiji. Šulek se za sada tješio zadržavanjem slavenske većine u austrijskom parlamentu, koja bi mogla značiti da će ova vlada biti tek prijelazna prema uspostavi federalistički orijentirane vlade.[54]

Nešto kasnije Šulek je privremeno promijenio mišljenje nabolje smatrajući da je nova vlada iskrena u svojim obećanjima za ostvarenje općinske samouprave, narodne ravnopravnosti i vlade odgovorne parlamentu. Sada je Šulek mislio da su glasovi o reakcionarnoj orijentaciji vlade pretjerani i da vlada iskreno namjerava poštivati ustav, a ne samo carsko prijestolje. Ironično, Šulek je dobri znak vidio u ulasku liberala A. Bacha u vladu, koji će kasnije postati simbol apsolutizma. Što se tiče vladinog programa, u liberalnom ustrojstvu općina najbolji je zalog hrvatske i slavenske budućnosti: «Kad se obćine dobro ustroje, kad do njih politički život prodre, svakoga i slědnjega dèržavljanina obuzme, i tako se slobodi u samom narodu živo branište sagradi: onda nam se netrěba bojati ni Frankfurta ni kamarile, ni Beča ni Magjara. Mi se od ovoga načela, ako se izvide kako valja, svemu nadamo, jer svatko zna, da je u sadašnjih okolnostih prosti narod najjači stup našoj narodnosti, da se mi ni u ugradove ni u gospodu nemožemo uzdati.» Dobro ustrojene općine trebaju biti «silno bedem proti tudjinstvu. Tako će se zatèrti u Ugarskoj magjaromania, u Dalmacia talianomania, u Slovenia germanomania». Vlada se nije izjasnila za centralizaciju i jedino želi snažnu vladu, koja će voditi samostalnu vanjsku politiku i kojoj politiku neće određivati «čopor bečkih proletarah». Odlučnost vlade da silom slomi mađarsku bunu mora se pozdraviti, jer će se Ugarska morati preustrojiti na načelu narodne ravnopravnosti i povezivanja srodnih elemenata. Kao probleme Šulek je naveo mogućnost da car odbije liberalni ustav i isključivo njemački etnički sastav vlade.[55]

---

[54] NDHS 25. XI. 1848, br. 131 («Novi austrianski ministerium»).

[55] NDHS 2. XII. 1848, br. 134 («Program novoga ministerija»). Nije dugo trebalo da Šulek shvati kako su vladine proklamacije samo taktički korak u pozorno pripremanom usponu reakcionarnih snaga i gušenju većine revolucionarnih tekovina.

Do jeseni 1848. odnos prema Mađarima bio je najvažniji u hrvatskoj javnosti. Od listopada 1848. najbitniji postaje odnos prema Beču i austrijskim pokrajinama. U većem dijelu studenog 1848. prevladavaju zabrinuti tonovi u zagrebačkom tisku, posebnu u *Novinama dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskim* i *Slavenskom Jugu.* Višestoljetno održavanje neustavnog sustava u zapadnim pokrajinama Monarhije upućivalo je hrvatsku javnost na oprez i izazivalo sumnju, opravdanu, kako će se kasnije pokazati, prema svakom znaku o mogućem jačanju reakcije. No, više se, u spomenutim člancima, radilo o upozorenju središnjim austrijskim političkim čimbenicima da se ne opredjeljuju za reakciju i da ne ugrožavaju osnovna dostignuća revolucije, poput političkih sloboda, odnosno da ispune određena obećanja, poput nacionalne ravnopravnosti. U tim se tekstovima, osim jednog navedenog izuzetka, suštinski ne odstupa od utvrđene austroslavističke koncepcije o potrebi očuvanja Austrije i njezinog preuređenja u pluralnu zajednicu slobodnih i ograničeno samostalnih nacija i država. Hrvatska službena politika nije, u studenom 1848., reagirala na prve jasne znakove jačanja austrijske reakcije. Od kraja studenog 1848. privremeno dolazi do napuštanja negativnog raspoloženja u hrvatskoj javnosti prema službenoj austrijskoj politici. Na to je utjecao Schwarzenbergov govor u austrijskom parlamentu, koji je sadržavao nekoliko privlačnih fraza o poštivanju ustavnosti i parlamentarizmu, zatim promjena na prijestolju, jer se smatralo da novi vladar neće biti vezan obećanjima za očuvanje mađarske dominacije, kao i pojedini sitni ustupci Dvora hrvatskom i srpskom pokretu, poput imenovanja Jelačića upraviteljem Dalmacije i Rijeke, imenovanje Rajačića za patrijarha Srpske pravoslavne crkve i generala Stefana Šupljikca za srpskog vojvodu. Dok je mađarska javnost i politika odbila priznati novog vladara, jer nije bio krunjen u Mađarskom saboru, hrvatska je javnost pozdravila promjenu na prijestolju. Smatrala je, naime, da je prijašnji kralj bio zakletvom vezan za održanje mađarske prevlasti u zemljama Translajtanije, dok će novi vladar moći nesmetano raditi oko ostvarenja, pompeznog proglašenog i od strane bečke vlade, nacionalne ravnopravnosti. S tim se povezivala i za zagrebačke listove omiljena ideja austroslavizma, jer se provođenje načela nacionalne ravnopravnosti u zemljama ugarske krune shvaćalo tek kao početak šire preobrazbe Austrije u austroslavističkom i "federalističkom" duhu. U takvom optimističkijem ozračju pojavila se ideja o slanju hrvatskih zastupnika u austrijski Parlament, za što se posebno zalagao *Slavenski Jug*, ali, manjim dijelom i opreznije, i ostali zagrebački listovi, smatrajući da

bi takav čin ojačao položaj slavenskih zastupnika u Parlamentu, osigurao jače povezivanje Hrvatske s austrijskim pokrajinama, pospješio razvitak političkog života u Hrvatskoj i omogućio Hrvatima da sami utječu na oblik svojeg povezivanja s Austrijom.

Od kraja studenog do kraja prosinca 1848. u hrvatskoj javnosti i politici prevladava, umjereni optimizam u pogledu ostvarenja najvažnijih hrvatskih nacionalnih ciljeva: osiguranja ograničene političke samostalnosti, ujedinjavanja hrvatskih zemalja i povezivanja Hrvatske s ustavnim i slobodnim austrijskim pokrajinama u novi austrijski savez. To, međutim, nije značilo odsutnost kritičnosti i zatvaranje očiju pred sve očitijim jačanjem reakcije u zapadnom dijelu Monarhije. Dapače, pozorno se registriraju tendencije, koje ukazuju na jačanje centralističkih snaga i težnji za njemačkom prevagom. Posebno se ističu sve češće vijesti da bi car i vlada mogli raspustiti parlament i oktroirati ustav. Na te su vijesti značajno utjecali događaji u Pruskoj, u kojoj je kralj 5. prosinca 1848. raspustio parlament i donio oktroirani ustav, opravdavši taj čin svojom nasljednom vlašću "po božjoj milosti". Zagrebačke novine donose vijesti o mogućem raspuštanju austrijskog Parlamenta, osuđujući taj eventualni korak kao izraz tradicionalnog monarhijskog "apsolutizma" i upozoravaju da nijedna bitna hrvatska želja od početka revolucije nije još ispunjena, osim imenovanja Jelačića banom.

U posljednjim mjesecima 1848. postoje sporadični napadi, u zagrebačkom tisku, na austrijsku službenu politiku, ali oni se ne odnose toliko na postojeće stanje, koliko općenito na dvoličnost i nepravednost austrijske politike u prošlosti, posebno prema "vazda vjernim" slavenskim narodima. Iako su takvi napadi bili dosta česti u studenom 1848., još uvijek ne predstavljaju temeljnu i dugoročnu orijentaciju zagrebačkih listova, odnosno njihovo opozicijsko stajalište. Općenito prevladava uvjerenje da su osnovne političke tekovine revolucije - ustavnost, parlamentarizam i sloboda tiska - osigurane i da sada slavenski narodi trebaju izboriti odgovarajuće preustrojstvo Monarhije u svojem interesu, po mogućnosti na austroslavističkim osnovama, a svakako punu nacionalnu ravnopravnost s Nijemcima i Mađarima. Znakovito je da je upravo *Slavenski Jug*, svakako najradikalniji od zagrebačkih listova, bio najveći i, zapravo, jedini pravi zagovaratelj slanja hrvatskih zastupnika u Parlament Austrije u prosincu 1848.

No, u siječnju i veljači 1849. počinju se pojavljivati sve češći napadi na postojeću austrijsku vladu i navoditi optužbe o njenoj reakcionar-

noj i centralističkoj orijentaciji. "Centralizam", u političkoj terminologiji zagrebačkih listova, označava nastojanje bečkog središta da Habsburšku Monarhiju pretvori u modernu centraliziranu državu po uzoru na Francusku, s unutarnjom podjelom na okruge ili, u najdaljem slučaju, na pokrajine ili krunovine, koje ne bi imale nikakve unutarnje samouprave. Vezivno bi tkivo takve države bio, uz poslušno činovništvo i vojsku, njemački jezik kao službeni, osim zadržavanja talijanskog jezika kao službenog u Lombardiji, Istri i Dalmaciji. Centralizirana monarhija trebala bi, prema zamislima službenih austrijskih krugova, osigurati Austriji dominantni položaj u Njemačkom savezu i značaj velike sile u Europi. Takvo nastojanje nije bilo ništa novo za nasljedne austrijske pokrajine, jer je postojalo, kao izgrađen politički poredak, i prije revolucije. No zemlje Translajtanije - Hrvatska, Mađarska i Erdelj - imale su tradicionalnu, makar i ograničenu samoupravu i posebni - latinski, odnosno mađarski i hrvatski - službeni jezik. Posebno su prema takvim nastojanjima bili osjetljivi pripadnici hrvatskog političkog pokreta, jer ne samo da su zadržali vjernost dinastiji i Monarhiji, već su, prema veoma proširenom, iako i ponešto pretjeranom mišljenju, spasili državu u burnim događajima u tijeku 1848. godine. Centralistička orijentacija vlade nije bila nepomirljiva samo s glavnim ciljem hrvatskog pokreta od početka revolucije, tj. što široj unutarnjoj samostalnosti teritorijalno ujedinjene Hrvatske, već je dovodila u pitanje i ograničenu samoupravu, koju je imala Banska Hrvatska prije 1848. Veliko je nezadovoljstvo izazivalo i održavanje starog sustava u Vojnoj granici s prevlašću carske birokracije, njemačkog kao službenog jezika i nepostojanja ustavnosti i političkih sloboda. Takvo je stanje postojalo i u drugoj polovici 1848., ali tada je zagrebački tisak izbjegavao napade na preživjeli graničarski sustav, nadajući se da će sa skorom pobjedom austroslavističke koncepcije i završetka rata u hrvatskom interesu, doći do lakog ukidanja "militarskog despotizma" u Granici i njezinog priključenja Provincijalu.

Prelaženje hrvatske javnosti u opoziciju bilo je uvjetovano još nekim čimbenicima, poput otvorenog izjašnjavanja bečke vlade u austrijskom parlamentu za načelo nasljednog monarhizma i monarhijskog "apsolutizma", a protiv "demokratskog" načela nacionalnog suvereniteta. Time je vlada pokazala suprotstavljanje ne samo nastojanjima pojedinih nacionalnih pokreta, uključujući, dakako, i hrvatski, za ostvarenjem što šire nacionalne samouprave pa i ograničene samostalnosti, već i težnju da se postupno obračuna s političkim slobodama, kao jedino real-

no ostvarenim tekovinama revolucije. Forsiranjem njemačkog jezika, u kontaktima s vrhovnim upravnim organima u nenjemačkim zemljama, uključujući i Bansko vijeće u Hrvatskoj, te potpomaganjem mađarskih konzervativaca u krajevima Mađarske zauzetim od carske vojske, pokazala je, po opravdanom uvjerenju zagrebačkog tiska, da ne poštuje niti javno prihvaćeno načelo nacionalne ravnopravnosti. Osobito je negativno u zagrebačkom tisku odjeknulo favoriziranje mađarskih konzervativnih velikaša, koje se tumačilo kao izraz vladine reakcionarne orijentacije i nezahvalnost prema slavenskim narodima. I težnja bečke vlade da se očuva dominantni položaj Austrije u Njemačkom savezu izazivalo je nezadovoljstvo zagrebačkih listova, jer su smatrali da bi austroslavistički i federalistički preuređena Austrija bila iznutra dovoljno jaka da ne mora tražiti oslonac izvana, a pogotovo ne u Njemačkoj i jer bi to moglo ojačati težnje za prevlašću Nijemaca nad ostalim narodima. Sve je to uvjetovalo temeljit zaokret u zagrebačkom tisku, jer je postalo jasno da nisu ugrožene samo političke slobode i ideja austroslavizma, već i minimalni hrvatski nacionalni program, tj. teritorijalna cjelovitost i ograničena samostalnost Hrvatske. U takvim okolnostima napadi na austrijsku službenu politiku, u kojima je prednjačio *Slavenski Jug*, a slijedili ga, u nešto manjoj mjeri, i ostali listovi, više nisu značili sporadičnu i marginalnu pojavu, već bitno novu koncepciju, tj. označavali su postupno prelaženje hrvatske javnosti u opoziciju prema bečkoj vladi.[56]

Šulekovi glavni politički stavovi, od studenog 1848. do proljeća 1849. bili su na liniji prevladavajućih nazora u hrvatskoj javnosti. I dalje se zalagao za očuvanje Monarhije, ugušivanje mađarske revolucije, te državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine. Istovremeno je registrirao jačanje konzervativnih i reakcionarnih elemenata u Austriji, koji su pripremali obnovu apsolutizma. Još sredinom prosinca 1848. oštro je kritizirao, ne birajući riječi, prijedlog jednog bečkog lista da novi car raspusti austrijski parlament i sam oktroira ustav. Tako nešto mogao je predložiti samo uvjereni neprijatelj narodne slobode, «bürokratička živina» i «podli svakoga slobodnoga čuvstva lišeni rob». Hrvati nisu pograbili oružje da bi se vratila reakcija i metternichovski apsolutizam, već da bi se ostvarila sloboda i ravnopravnost svih austrijskih naroda. Šulek je priznavao da austrijski parlament već dugo zasjeda, a da nije izradio ustav. No za to je najviše kriva bivša austrij-

[56] O tim promjenama detaljnije pišu Šidak 1979; Markus 2000, 2001; Švoger 2007.

ska vlada, koja je koketirala s Mađarima i Frankfurtom umjesto da se otvoreno izjasni za federativno ustrojstvo. Sve su stranke u austrijskom parlamentu za federalizam, više ili manje razvijen, i nema razloga tražiti oktroirani ustav.[57]

U komentaru završene godine Šulek je smatrao da će 1848. ostati znamenita u hrvatskoj povijesti, jer su Hrvati odigrali ključnu ulogu u opstanku Monarhije i uništenju mađarske prevlasti u Ugarskoj. Hrvati su pokazali da s pravom inzistiraju na svojoj slobodi i političkoj nezavisnosti i tek kao slobodan narod žele se pridružiti Austriji. Tako su spasili ne samo Austriju već i svoju budućnost kao narod ravnopravan s drugim narodima. Izrazio je nadu u ostvarenje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske i njezin kulturni i ekonomski napredak. Narodni jezik, kao osnovno jamstvo narodnosti, već vlada u javnom životu i položeni su temelji čvršćeg pvoezivanja Trojedne kraljevine sa susjednim južnoslavenskim narodima. Ostvarenje pravne jednakosti i ukinuće kmetstva također je jedna od hrvatskih tekovina u prošloj godini. Najvećom je dobiti Šulek smatrao imenovanje Jelačića za bana, jer on je ljubimac naroda i vodi politiku u narodnom interesu. Istovremeno Šulek je upozoravao da nema mjestu samozadovoljstvu, već stečevine treba učvrstiti i proširiti. Za to je osnovni način da svi priznaju načelo jednakosti i slobode među narodima kao jedinog načina da se među njima postigne trajna sloga. Potreban je i ustrajan domoljubni rad, koji treba biti nagrađen, ali ne ga činiti u nadi za najsitniju korist. Šulek je posebno je upozorio na potrebu osnivanja pučkih škola i prosvjećivanja naroda, kako bi se eliminirao i tuđinski i aristokratski utjecaj, jer se neprosvijećen narod lako može zavesti svakovrsnim manipulacijama.[58]

Krajem 1848. i početkom 1849. Šulek se nije izjašnjavao oko slanja hrvatskih zastupnika u austrijski parlament, čekajući da vidi kako će se stvari razvijati. No, kasnije se izjasnio protiv prijedloga da se pošalje hrvatsko poslanstvo, smatrajući da bi se time prešutno poduprla centralistička politika bečke vlade. Upozorio je da Hrvatska nije nastojala bezuvjetno očuvati Austriju «već je naročito izjavila, da to želi izvesti

[57] NDHS 16. XII. 1848., br. 149.

[58] NDHS 4. I. 1849, br. 2, 6. I. 1849, br. 3 («Obzir»). Komentirajući mnogo kasnije tadašnje događaje Šulek je pisao da je hrvatska narodnost 1848. „veliko slavlje slavila, budući onda uzpostavljena u svoja naravna i historička prava". I Hrvati su, poput Mađara, tada nastojali oko slobode, jednakosti i bratstva i nisu bili oruđe austrijske reakcije (*Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 „Ljudevit Gaj").

na temelju confoederacie i iztičuće odande ravnopravnosti sviuh naroda. Izjavila je, da će od svoje narodne i municiplane autonomie ustupiti samo toliko, koliko treba da se od Austrie stvori slobodna savezna dèržava». Ranija austrijska vlada formalno se izjašanjavala za konfederaciju, ali sadašnja vlada teži za centralizacijom, tj. «želi nabiti sve na jedno kopito, preliti sve u jedan kalup, spraviti sve pod jednu kapu». Vladina politika ne proizlazi samo iz starih aristokratsko-monarhističkih uvjerenja, već i iz želje da Austrija bude vodeća njemačka država u kojoj su Nijemci vladajući narod. Slanje zastupnika značilo bi prihvaćanje austrijske vlasti, koja vodi za Hrvate pogibeljnu politiku. Šulek dodaje da je malo vjerojatno da bi, čak i da se izbor obavi, odabrani najbolji zastupnici – jer je hrvatska snaga više fizička nego politička – a ako bi takvi i bili odabrani, to bi imalo teške posljedice za domaći život. Hrvatska ne smije priznati nikakav savez s Austrijom, dok se njezina vlada ne izjasne za federativno ustrojstvo i za poštivanje hrvatske autonomije. Eventualno raspuštanje parlamenta moglo bi samo umanjiti hrvatsku želju za pridruženjem Austriji.[59] Otpor politici austrijske vlade u Hrvatskoj i južnoslavenskim zemljama Monarhije Šulek je objašnjavao njezinom centralističkom i germanizatorskom orijentacijom, nepoštivanjem obećanja o općinskoj samoupravi i narodnoj ravnopravnosti, te pomaganjem mađarskih konzervativaca u Ugarskoj. Vlada ne može naređivati Hrvatima kao da ih je oružjem pokorila i ultimativno tražiti – i to njemačkim pismima - da joj izruče financijske i vojne poslove. Opozicija vladi, kojoj se mnogi čude, jer su navikli na hrvatsku lojalnost, posljedica je njezine neiskrene i nepravedne politike prema slavenskim narodima. Šulek navodi da Hrvati nisu dužni nikakve zahvalnosti vladi, dapače od nje su dobili samo štete, a ponajviše ban Jelačić, koji je stavljen pod tuđu komandu i čija je vojska raspršena. Ekonomska zaostalost Hrvatske, za koju bečki listovi tvrde da opterećuje državni buđet, posljedica je nebrige austrijske vlade.[60]

U tijeku 1848. hrvatska javnost nije postavljala uvjete, koji bi se prethodno morali ispuniti da bi se Hrvatska pridružila austrijskim pokrajinama, jer se obnova reakcije smatrala nemogućom i jer je glavna opasnost po hrvatsku autonomiju dolazila od mađarske vlade. Međutim od siječnja 1849. hrvatski listovi i domaći politički čimbenici, poput Banskog vijeća, županijskih i gradskih oblasti, te građanskih društava,

[59] NDHS 10. II. 1849, br. 18 («Valja li nam poslati poslanike u Kromeriž?»).
[60] NDHS 22. II. 1849, br. 23 («Oppositia južnih Slavjanah»).

ističu da austrijska vlada mora Hrvatima pružiti jamstva za njihovu autonomiju, ako želi da se Trojedna kraljevina pridruži novom austrijskom savezu. U tijeku siječnja i veljače 1849. potpuno je, u hrvatskoj javnosti, prestalo zalaganje da Hrvatska pošalje svoje predstavnike u austrijski Parlament radi dogovora o njezinom priključenju austrijskim pokrajinama. Sve su češće vijesti, posebno u *Slavenskom Jugu*, o represivnim postupcima vlade prema opozicijskim listovima i političkim društvima u austrijskim pokrajinama. Takve su mjere vlade proglašavane za utiranje puta obnovi predožujskog stanja s gušenjem političkih sloboda i vraćanjem nacionalne potlačenosti, posebno za Slavene.

Početkom ožujka 1849. kralj i vlada odlučili su rastjerati austrijski parlament, koji je bio pri kraju s izradom ustava, i sami oktroirati ustav. Oktroirani ustav zadržavao je određene revolucionarne tekovine, poput zakonske jednakosti i ukinuće kmetstva. Polazi od vizije centralistički uređene Monarhije u kojoj više nema povijesnih zemalja s unutarnjom autonomijom, već krunovina neposredno podvrgnutih bečkoj vladi. Narodna ravnopravnost formalno je proklamirana, ali se podrazumijevalo da službeni jezik u svim pokrajinama, osim u Lombardiji, bude njemački, posebno u dopisivanju sa središnjom vladom. Svojom centralističkom orijentacijom Oktroj je bio u suprotnosti sa svim osnovnim ciljevima hrvatskog političkog pokreta osim – očuvanja Monarhije. Nije čudno da ga je hrvatska javnost, koja je predviđala mogućnost njegovog donošenja već nekoliko mjeseci, oštro osudila.

U detaljnoj kritici Oktroiranog ustava Šulek je isticao da je austrijska vlada srušila ideju federalne Austrije u koju su Hrvati polagali sve nade. Time je vlada definitivno pokazala svoje prave namjere, o kojima se ranije moglo samo naslućivati, tj. da su sve njezine izjave o narodnoj ravnopravnosti i slobodi obična iluzija. Vlada nema nikakvog prava pozivati se na volju naroda, jer svuda bjesni rat ili opsadno stanje, a Hrvati ionako nikada vladinu politiku nisu htjeli priznati. Hrvati ne smiju prihvatiti takav ustav, jer je donesen neustavnim putem i jer zagovara centralizatorski sustav s njemačkom prevlašću. U nametnutom ustavu «ne samo što sve teži na skrajnju centralizaciju, već su njime otvorena širom vrata Metternichismu». Hrvati bi sami potpisali svoju smrtnu presudu ako bi prihvatili ustav «koji nam podsěca sve narodne žile i živce, i povratja nas u kleto doba Metternichove vlade».[61] U daljnjem

[61] NDHS 10. III. 1849., br. 30 («Iz Zagreba na dan sv. Ćirila i Metoda»). I drugi zagrebački listovi oštro su osudili Oktroirani ustav iz više-manje istih razloga kao i Šulek.

komentaru Šulek je navodio da Oktroj ima i nekih dobrih strana, ali negativne višestruko prevladavaju. Oktroj nameće centralistički poredak s njemačkom prevlašću, krši načelo narodne ravnopravnosti, negira hrvatsku autonomiju, predviđa očuvanje anakronističkog poretka u Vojnoj granici, ne osigurava ekonomski napredak Hrvatske i ignorira sve glavne težnje hrvatskog i drugih slavenskih naroda. Oktroj otvara put ekonomskoj eksploataciji Hrvatske i masovnom dolasku stranih činovnika pored kojih domaći rodoljubi neće moći naći zaposlenja ili zbog političke nepouzdanosti ili zbog slabijeg znanja njemačkog jezika. U ustavu «neima traga foederacii, našoj živoj želji, već sve zaudara po centralizacii, da nemože biti većja». Najveća je mana ustava očuvanje vojnog – apsolutističkog i germanizatorskog – sustava u Vojnoj granici, koja ostaje odijeljena od Provincijala.[62]

Šulek navodi da Hrvate čeka teška budućnost i «sudbina koje francezke provincialne varoši; naš život neće bit u domovini nego u Beču, i ako smo se do sad borili proti magjarizacii, sad će nam bit od potrěbe boriti se proti germanizacii.» Bansko vijeće ne smije proglasiti Oktroj, jer u Hrvatskoj važe samo oni zakoni, koje donese Sabor uz kraljevu potvrdu. Sabor bi se trebao sastati što prije i zatražiti izmjene svih odredbi Ustava, koje nisu u skladu s hrvatskom državnom autonomijom i teritorijalnom cjelovitošću.[63] Šulek je, komentirajući optužbe bečkih listova, isticao da je ustavna osnova raspuštenog parlamenta sadržavala je tragove federacije i poštivala autonomiju povijesnih zemalja, dok u Oktroju sve vuče na centralizaciju i germanizaciju. Negativno mišljenje o Oktroju nije stav nekolicine novinara, već čitavog hrvatskog naroda, jer u Banskoj Hrvatskoj ustav nigdje nije proglašen. Hrvate se, za razliku od Mađara, ne može optuživati za separatizam, jer se i dalje zalažu za očuvanje Monarhije na temelju vojnih, financijskih i vanjskih poslova kao zajedničkih za sve zemlje prema zaključcima Hrvatskog sabora 1848. Šulek je posebno osudio grofa Kulmera, koji se usudio kao ministar potpisati ustav, iako je, kao Hrvat i član Sabora 1848., morao dobro znati kakve su prave namjere hrvatskih rodoljuba.[64]

[62] NDHS 13. III. 1849, br. 31 («Naša pogibelj»)

[63] NDHS 15. III. 1849, br. 32 («Naša obrana»).

[64] NDHS 3. IV. 1849, br. 40 («Potvore»). U kritici bečke centralizacije Šulek je često izražavao strah da Hrvatska bude poplavljena «jatom austrianskih beamterah», koji će domaćim ljudima uzimati posao, što se i dogodilo 1850-ih godina.

Od ožujka 1849. mađarska revolucionarna vojska prelazi u protuofenzivu i nanosi austrijskim trupama i pokretima nemađarskih naroda ozbiljne poraze. Neodlučno ratovanje zapovjednika austrijske vojske kneza Windischgrätza, gerilska taktika mađarskih revolucionarhih odreda i velike sposobnosti njihovih zapovjednika, posebno Arthura Györgyeya, te poljskih generala Henryka Dembinskog i Jósefa Bema, bili su odlučujući čimbenici u postupnom preokretu na mađarskom ratištu. Šulek je pisali da se nitko nije mogao nadati takvom preokretu na mađarskom ratištu, ali on je prirodna posljedica nespretnosti bečke vlade i nesposobnosti austrijskih carskih generala. Vlada, umjesto da podupire nemađarske narode u Ugarskoj i da brzo skrši mađarsku pobunu, počela se oslanjati na mađarske konzervativce i negirati slobodu drugim narodima, jer su «město zahtěvane narodne foederacie narinuli im němačku centralizaciu». Slovacima i Srbima obećana je carska pomoć i zaštita, a nakon štetnog djelovanja carskih komesara ostavljeni su na milost i nemilost mađarskim pobunjenicima. Sada je puno teže postići pobjedu, nego prije dva-tri mjeseca, jer su ranije svi narodi mislili da i vlada želi ustanoviti slobodnu i ustavnu monarhiju. Nestalo je simpatije prema reakcionarnoj vladi «odkada su ministri svoj zlosrětni octroy proglasili, odkada su centralizaciom sve narode na jedno kopito udariti nakanili i time nade narodah razpèršili». Jedina je nada za pobjedu da se car okruži popularnim ministrima i da svim narodima zajamči političku i nacionalnu slobodu, jer centralizacija nigdje nije tako odurna kao u Ugarskoj.[65] U to je vrijeme Šulek kritizirao i kraljevo pismo banu Jelačiću, krajem ožujka 1849., u kojem se traži njegovo mišljenje o određenim reformama u Vojnoj granici. Šulek je pisao da nema smisla govoriti o reformi vojnog sustava, jer je upravo on izvor sve bijede u Granici. O pravima graničara ne može se govoriti dok traje vojni apsolutizam. Nije jasno što znači pismo kada bi Kulmeru i drugim ministrima moralo biti poznato što Jelačić misli o Granici. No, ono bi moglo upućivati da su krive obavijesti da je ban zadovoljan Oktroiranim ustavom.[66]

U toku proljeća i ljeta 1849., dolazi do sve vidljivijeg razilaženja u hrvatskoj političkoj javnosti prema pitanju odnosa hrvatske politike i austrijske vlade. U dijelu javnosti javlja se postupno mišljenje, da se

[65] NDHS 28. IV. 1849., br. 51 («Ratovanje u Ugarskoj»). Vladinu politiku u Ugarskoj osuđivali su i *Slavenski Jug* i *Südslawische Zeitung*, dok se *Agramer Zeitung* suzdržavao od kritike.

[66] NDHS 14. IV. 1849., br. 45.

treba prilagoditi novim političkim okolnostima i ne napadati austrijsku vladu zbog njezine centralističke politike, već pokazati "lojalnost" i zauzvrat od nje očekivati ispunjavanje temeljnih hrvatskih nacionalnih zahtjeva, poput ujedinjavanja hrvatskih zemalja i osiguranja makar ograničene političke autonomije. Takav umjereniji stav nije proizlazio iz zanemarivanja hrvatskih nacionalnih interesa, već iz uvida u slabost hrvatske politike i nemogućnost njezinog dugoročnog efikasnog suprotstavljanja bečkoj vladi i njega je najprije počeo zastupati, u proljeće 1849., *Agramer Zeitung*. U travnju i svibnju 1849. *Agramer Zeitung* stupa u otvorenu i oštru polemiku sa *Slavenskim Jugom* i *Südslawische Zeitungom,* optužujući ih za "radikalizam", "strančarenje" i "prevratničke ideje", dok su ovi uzvraćali optužbama o "reakcionarstvu", "konzervativizmu" i "plaćeništvu" *Agramer Zeitunga* od strane austrijske vlade. Ranije je su polemike između pojedinih zagrebačkih listova bile vrlo rijetke i uvijek više osobnog karaktera između pojedinih članova uredništva. Od proljeća 1849., međutim, dolazi do razilaženja u nekim bitnim političkim pitanjima, poput odnosa prema austrijskoj vladi i načina na koji treba izražavati opozicijsko stajalište. Ti će se sukobi stalno pojačavati u narednim mjesecima i kulminirati u pitanju proglašenja Oktroiranog ustava u Banskoj Hrvatskoj u kolovozu i rujnu 1849. Od kraja lipnja 1849., nakon odlaska Bogoslava Šuleka s mjesta glavnog urednika, liniji *Agramer Zeitunga* pridružuju se i *Narodne novine* (ranije: *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*). Drugi je dio hrvatske javnosti, okupljene uglavnom oko *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitunga,* smatrao da treba odbijati sve nezakonite naloge bečke vlade, odlučno braniti hrvatsku autonomiju protiv njezinih centralističkih pretenzija i zalagati se za preuređenje Austrije u duhu austroslavističkih koncepcija. Obje su grupe, međutim, zadržale proaustrijski stav, zalažući se i dalje za očuvanje Habsburške monarhije i što širu samostalnost cjelovite Hrvatske u njoj, samo što su tu "samostalnost" različito shvaćale..

Austrijska vlada nije u Hrvatskoj neposredno mogla provoditi svoje centralističke mjere, jer je ova u Banskom vijeću imala svoj nezavisni upravni organ. Zagrebački su listovi djelovali u uvjetima potpune slobode tiska, naravno ako su prihvaćali dominantna politička stajališta bliska Narodnoj stranci. Takva sloboda neće biti prisutna sve do kraja Monarhije. Listovi, koji su, poput *Saborskih novina, Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitunga,* počeli izlaziti u vrijeme revolucije nisu trebali nikakvo formalno odobrenje Banskog vijeća ili nekog drugog organa,

a nije postojala nikakva cenzura ili kontrola listova sve do pred kraj revolucije. Stoga je bečka vlada preko bana Jelačića nastojala povećati svoj utjecaj, posebno protiv opozicijskog zagrebačkog tiska, čije je djelovanje nastojala značajno ograničiti. Već u prosincu 1848. Jelačić je, u pismu banskom namjesniku Mirku Lentulaju, tražio da Prosvjetni odsjek Banskog vijeća izradi osnovu zakona o tisku, pošto zagrebački listovi, po njemu, zloupotrebljavaju slobodu tiska i šire nezadovoljstvo i mržnju prema domaćim i austrijskim vlastima. Nešto kasnije Jelačić je naložio banskom namjesniku da ispuni želju ministra unutarnjih poslova F. Stadiona o slanju jednog primjerka svih zagrebačkih listova u Beč. Jelačić je, prilikom kratkotrajnog boravka u Zagrebu u svibnju 1849., potpisao, kao "ban i diktator", zloupotrebljavajući titulu diktatora, koju mu je 1848. podijelio Sabor, "Privrěmeni zakon o štampi". Njime se znatno ograničava sloboda tiska i predviđaju se kazne za cijeli niz "prekršaja", poput izdaje domovine, uvrede cara, buntovnih ideja, širenja vjerske i nacionalne mržnje itd. Osnovni cilj nametnute uredbe, sastavljene po uzoru na austrijski tiskovni zakon, bilo je «disciplíniranje» zagrebačkog opozicijskog tiska i njegovo preusmjeravanje u prorežimskom pravcu.

Šulek je osudio donošenje «Privremenog zakona o štampi» - akt potpisan od Jelačića, ali iniciran od bečke vlade – kao namjeru da se ograniči sloboda opozicijskog tiska. U postojećim okolnostima, upozoravao je Šulek, tiskovni se zakon ne može donijeti, jer nedostaju odgovarajući krivični i prekršajni zakoni. Cilj je takvih uredbi ugušivanje slobode tiska, koja je «najjače poručanstvo narodne slobode». Sloboda tiska mrska je reakcionarima i birokratima, kojima nije stalo do naroda. Nemiri u narodu nisu posljedica novinskih natpisa - koje narod uopće ne čita – već loše uprave i nevaljanih poglavarstava. Tiskovni zakon ne može se donositi prije uređivanja sudova i uprave, donošenja odgovarajućih drugih zakona, bolje organizacije županija i podizanja škola.[67] Šulek je posebno je osudio Jelačićevo pozivanje na diktatorske ovlasti i upozorio da je ban takvim mjerama znatno izgubio na popularnosti, te da se takvim represivnim mjerama neće smanjiti političko nezadovoljstvo u Hrvatskoj. Bansko vijeće i kanonik Moyses uzeli su kao uzor austrijski

[67] NDHS 10. V. 1849, br. 56 («Najprečji zakoni») *Slavenski Jug* i *Südslawische Zeitung* također su osudili tiskovni zakon, dok je *Agramer Zeitung* već počeo mijenjati politički smjer i priklanjati se vladi.

zakon o tisku, koji je najgori u Europi i samo korak do prave cenzure.[68] Šulek je detaljno kritizirao i odredbu o polaganju visoke kaucije za izdavanje listova, vidjevši u njoj još jedan atak na slobodu tiska i podupiranje «novčane aristokratije».[69] Donošenje tiskovnog zakona Šulek je iskoristio i da napadne Prosvjetni odsjek Banskog vijeća, koji ne samo da nije ništa učinilo da pomogne razvoj školstva, književnosti i prosvjete, već aktivno potpomaže «obskurantizam». Ako se tako nastavi Hrvati će brzo pasti natrag u «sredovječnu tamu».[70] Tiskovni zakon uperen je samo protiv liberalnih, a ne i konzervativnih listova. Pri tome se Šulek posebno okomio na *Katolički list*, ali mislio je i na *Agramer Zeitung*.[71]

Jačanje austrijske reakcije i bliski slom mađarske revolucije dovelo je do daljnjih pojačavanja kompromisnih raspoloženja u Hrvatskoj. Ljudevit Gaj otišao je u lipnju 1849. u Beč i obećao Kulmeru da će odstraniti Šuleka iz uredništva svojih novina i početi ih uređivati u «umjerenom duhu».[72] U prosincu 1849. Gaj je sklopio tajni sporazum s austrijskom vladom u kojem se obavezao da će podupirati službenu politiku u zamjenu za mjesečnu subvenciju. U jednom pismu Šulek je naveo da je Gaj prihvatio njegov odlazak iz uredništva, jer je znao da ga neće moći navesti da surađuje u službenim novinama, koji moraju podupirati cen-

[68] NDHS 22. V. 1849, br. 61 («Rodoslovje našega zakona o štampi»)

[69] NDHS 12. V. 1849., br. 57 («Jamčina»).

[70] NDHS 24. V. 1849., br. 62 («Opazke»). Šulek je sudjelovao kod izrade pojedinih primjedbi za prvu verziju tiskovnog zakona, kojim su u zadnji tren ublažene neke od njegovih represivnijih odredbi. Stoga je «zakon» objavljen tek dva tjedna nakon što je sastavljen.

[71] NDHS 5. VI. 1849., br. 57 («Interpellacia na g. dèržavnog odvětnika»)

[72] Sukob između vlasnika Gaja i urednika Šuleka dugo je tinjao. Šulek je još od 1846. bio faktički urednik, ali kao takav potpisivao se Gaj. Tek u lipnju 1848. Šuleku je službeno dobio status «učrednika», ali Gaj je za sebe rezervirao naziv «nadučrednika» i tako je ostalo do lipnja 1849. U prosincu 1848. Šulek je umalo otišao iz uredništva Gajevih novina, jer ga je ovaj osramotio nazvavši ga, u pozivu na pretplatu za novu godinu, «uvjetnim urednikom» (NSK, OLJG, R 4702 b, Šulek Gaju 10. XII. 1848.). Tada je sukob privremeno izglađen, jer su Gaj i Šulek u siječnju 1849. sklopili ugovor u kojem se Gaj obavezuje da će Šuleku pružiti sva materijalna sredstva za uređenivanje lista, dok se Šulek obavezao da će list «u dosadašnjem pravcu zakonite slobode i u duhu obćeslavjanskoga a napose ilirskoga narodnoga napriedka sdušno i prilježno učredjivati» (Šrepel 1899:287-288). No, suradnja se nije mogla nastaviti kada je Gaj morao podupirati vladinu centralističku politiku, suprotnu svim osnovnim težnjama hrvatskog političkog pokreta 1848.-1849. Nešto prije toga, krajem svibnja 1849., došlo je do usmenog dogovora između Gaja i Šuleka, po kojem je potonji trebao potpuno preuzeti uređivanje novina, jer je ionako bio urednik *de facto*. No, Gaj to nije poštovao, jer je, isticanjem sebe kao jedinog urednika, nastojao isprovocirati Šulekov odlazak iz svoje redakcije. U kasnijem komentaru, odgovarajući na Gajeve napade, Šulek je naveo da između njih je dugo trajalo nesuglasica oko određenih političkih pitanja, ali da je Gaja napustio kada se želio osamostaliti književnim radom. Tvrdio je da je želio napustiti političku publicistiku, ali su ga prijatelji natjerali da se prihvati uređivanja *Slavenskog Juga* (SJ 29. VII. 1849., br. 102). Većinu poslova oko političke publicistike Šulek je volio objašnjavati nagovaranjem prijatelja.

tralističku vladu.[73] Krajem lipnja 1849. Šulek je napustio uredništvo Gajevih novina i preuzeo, najprije faktički, a kasnije i formalno, uređivanje *Slavenskog Juga*. Osnovni je razlog bilo Gajevo nastojanje da postupno ublaži kritiku austrijske vlade i zagovara pomirljiviji odnos prema njezinoj centralističkoj politici. Time se, međutim, ništa nije promijenilo u osnovnim Šulekovim stavovima, koji su bili kompatibilni s osnovnim dotadašnjim pravcem *Slavenskog Juga*. Šulek je pripadao «radikalnijoj» grupi unutar hrvatskog političkog pokreta, koji su, svakako, bili za opstanak Monarhije, ali protiv podupiranja bečke vlade u zamjenu za njezina neodređena obećanja. Ta je grupa, okupljena oko *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitunga*, smatrala da austrijska vlada mora dati čvrsta jamstva oko poštivanja hrvatske autonomije, ali i da se mora sazvati hrvatski Sabor, kako bi pobliže odredio odnos Hrvatske prema Austriji i osigurao poštivanje hrvatske samouprave.

Pritisak na opozicijske zagrebačke listove postupno se pojačavao kako se mađarski rat bližio svojem završetku. Jelačić je obavijestio M. Lentulaja o zahtjevu austrijskog ministra pravosuđe Alexandera Bacha da se prate "čelovodje jugoslav. radikalne stranke", koji nastoje ostvariti suradnju sa češkim radikalima.[74] Nešto kasnije Jelačić se žali banskom namjesniku što je Privremeni zakon o tisku ostao mrtvo slovo na papiru. Smatrao je da su *Slavenski Jug* i *Südslawische Zeitung* glasila "revolucionarne stranke", one iste protiv koje se on bori u Mađarskoj, koji šire mržnju i nepovjerenje protiv domaće i austrijske vlade. Lentulaju je naložio da pozove urednike *Slavenskog Juga* i *Südslawische Zeitunga*, "te njih u moje ime najstrožije opomenete, da se ozbiljno okane svog dosad sledjenog prevratnog pravca - sijanje naime nezadovoljstva medju narodom proti čelokupnoj ili domaćoj vladi nemanje i proti pojedinim oblastim i osobam u službi domovine stojećim, - ako ne žele da skrajnjom strogostju tome njiovome u sadašnjih naših okolnostih, gdě je najveća sloga nuždna, osobito grěšnom dělu na put nestanem."[75] Nisam pronašao podatke je li Lentulaj proveo Jelačićev nalog, ali može se primijetiti da nakon toga dolazi do ublažavanja stavova u *Slavenskom Jugu* i *Südslawische Zeitungu*. No, više se radilo u razlikama u pogledu tona i formalnih izraza, nego u suštinskim političkim koncepcijama.

[73] Šulekovo pismo A. T. Brliću 26. VI 1849. (Maixner-Esih 1952:18).
[74] Markus 1998:228-229, Jelačić Lentulaju 2. VI. 1849.
[75] Markus 1998:244-246, Jelačić Lentulaju 1. VII. 1849.

Osim toga, Jelačićev nalog poklopio se s dolaskom B. Šuleka u uredništvo *Slavenskog Juga,* do tada najoštrijeg zagrebačkog lista.

Od kraja lipnja *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske,* sada pod imenom *Narodne novine,* pridružuju se *Agramer Zeitungu* u izbjegavanju neposrednih napada na austrijsku vladu i preporučivanje da se ostvari suradnja s njom. Isticali su da je potrebno prekinuti sa stanjem postojećeg provizorija i ostvariti suradnju s vladom, pomoću koje bi se mogla brže i lakše provesti modernizacija zaostalog hrvatskog društva. U tom su smislu poduprli pojedine centralističke uredbe – poput kraljevog patenta o odšteti hrvatskom plemstvu – koje su zadirale u hrvatsku autonomiju, jer su odluke Sabora 1848. potpuno prešućene. *Slavenski Juga* i *Südslawische Zeitung* bili su uvjerena da je svaka suradnja s reakcionarnom vladom pogibeljna ako ona prethodno ne prizna barem onu samostalnost, koju je izrazio Hrvatski sabor 1848. Najoštriji u opozicijskoj orijentaciji bio je, kao i ranije, *Slavenski Jug,*sa Šulekom kao glavnim urednikom.

Šulek je isticao da je autonomna domaća vlada osnovni uvjet slobode i napretka Hrvatske bez koje su sve hrvatske žrtve bile uzaludne. To bi bila vlada, koja bi od bečke vlade zavisila samo u glavnim poslovima, a inače bi bila autonomna i odgovorna hrvatskom Saboru, jer je 800 godina zavisnosti Hrvate uvjerilo da «bez primérene političke samostalnosti neima za nas ni materialne, ni duševne sréće, ni narodnoga ni političkoga života i naprédka». U predožujsko doba, kada je Hrvatska zavisila od Ugarskog namjesničkog vijeća, domaće su prilike bile vrlo jadne: «Poljodélstvo na najnižem stupnju, obèrtnosti ni traga, umétnosti zapuštene, nauke bez zaštite.» Kod Mađara je sve bilo drugačije, jer su imali svoju domaću vladu, koja se brinula za jačanje mađarske narodnosti, jezika i kulture. Hrvati su se, tvrdio je Šulek, 1848. pobunili, jer im Mađari nisu dopustili osnivanje domaće vlade. Šulek je priznavao, suprotstavljajući se optužbama provladinih listova, da Bansko vijeće nije napravilo puno oko modernizacije hrvatskog društva, ali u ratno doba ne može puno korisno učiniti osim obrane. I takvo Bansko vijeće očuvalo je mir u zemlji, jer je Hrvatska bila jedno od rijetkih područja u Monarhiji u kojima sè nisu dogodili sukobi ili pobune. Hrvati su se odlučili pridružiti Austriji, ali pod uvjetom dobivanja autonomne vlade, a ne se od nje otcijepiti kao Mađari. Ako su Hrvati odbili rastopiti se u mađarskoj poplavi, sigurno neće prihvatiti da se rastope u njemačkoj

centralizaciji prema kojoj smjeraju sve dosadašnje odluke vlade, uključujući i najnovija o organizaciji unutarnje uprave. Šulek je tražio oprez prema centralističkim pretenzijama austrijske vlade i upozoravao da neprihvatljivost njezinih nastojanja da stvore jedinstvenu državu.[76]

Osnovna tema Šulekovih tekstova u srpnju i kolovozu 1849. bila je centralistička politika austrijske vlade i njezine opasnosti za hrvatsku autonomiju. U teškom položaju nenjemačkih i nemađarskih naroda vidio je posljedicu nepostojanje autonomnih domaćih vlada. Za Hrvate je germanizatorska centralizacija još pogibeljnija od ranije mađarizacije, zbog čega oni ne žele «da budu ove zemlje kao prišivak Austrie, da se razplinu u velikoj monarkii». Ukrajinci, Slovaci i drugi mali narodi gotovo su nestali, jer nisu imali domaće autonomne vlade, koja bi štitila njihove interese. Hrvati sabor, 1848., ističe Šulek, izjasnio se za očuvanje Monarhije, ali samo uz neke zajedničke poslove, poput financija i vojske i to koliko se protežu na čitavu državu, a inače sve drugo da ostane autonomnim jedinicama. Saborski zaključci o autonomnoj vladi su «jedini sěgurni temelj našeg obstanka, naše budućnosti, naše veličine, bez njega ćemo izčeznuti kao kaplja u more». Hrvati trebaju braniti svoj drevni ustav, koji treba biti popravljen «u duhu vrěmena», ali samo na temelju ustavnosti i saborskih zakona.[77]

Šulek je kritizirao je carsku uredbu iz srpnja 1849., kojom se reguliraju urbarijalna podavanja i odšteta plemstvu u zemljama ugarske krune. Tu je uredbu Šulek shvaćao kao prvo konkretno zadiranje bečke vlade u hrvatsku autonomiju i kao mamac, kojim se hrvatsko plemstvo želi dovabiti u «centralističko němačko kolo», jer ako se ona sada prihvati morat će se prihvatiti i kasnije, puno nepovoljnije uredbe. Zaključci Hrvatskog sabora 1848. potpuno su prešućeni, iako i po Oktroiranom ustavu pokrajinskim saborima prava pravo donošenja građanskih zakona. Saborski odbor, sastavljen od vlastele, nije mogao, zbog ratnih neprilika, izraditi zakonsku osnovu o rješavanju urbarijalnih pitanja, ali hrvatsko plemstvo nije niti tražilo da Beč nameće svoje patente. Šulek je izrazio nadu da hrvatsko plemstvo, koje je uvijek voljelo domovinu, neće ju niti sada izdati zbog nekoliko forinti, jer mu carska uredba ionako ne daje ništa što mu Sabor ne bi dao. Predložio je da Jelačić preda uredbu saborskom odboru na razmatranje, te ako ju ovaj prihvati neka

[76] SJ 3. VII. 1849, br. 79.
[77] SJ 23. VII. 1849, br. 96.

se proglasi, ali «kao osnova domaće vlade, a ne kao zapověd ministerija bečkog». Šulek je sve domaće oblasti pozvao da brane hrvatsku autonomiju protiv centralističkih pretenzija bečke vlade. Austrijska vlada trebala se obratiti na Bansko vijeće, a ne proglašavati uredbe, koje nemaju pravne osnove u Hrvatskoj u kojoj nije proglašen ni Oktroirani ustav.[78]

Šulek je isticao da su se Hrvati 1848. iskreno izjasnili za očuvanje Monarhije i povezivanje s austrijskim zemljama, ali da više ta pomisao ne izaziva entuzijazam, već strah i sumnju. Za sadašnju bečku centralizaciju nitko u Hrvatskoj prošle godine ne bi prstom mrdnuo, jer su si Hrvati predstavljali budućU Austriju «kao dobro uredjenu obćinu, a pojedine njezine pokrajine kao kuće iste obćine». U takvoj općini vlada mir ako se svi međusobno pomažu, a zajednička vlast brine se za očuvanje cjeline i ne miješa se u unutarnju upravu pojedinih kuća. Hrvati su si zamišljali preuređenu Austriju da «centralna vlada... zadèrži onu vlast nad nami, koja je potrěbita za uzdèržanje jedinstva monarhie; u ostalom pako neka se svaki narod kod svoje kuće po svojoj volji ustroji i upravlja. Jednom rěčju mi smo htěli za cělu monarkiu foederatiu, a za pojedine njezine pokrajine razumnu centralizaciu». Oktroirani ustav negira hrvatsku autonomiju i domaću vladu što je, uz pitanje Granice i Dalmacije, glavni razlog antipatije protiv njega u Hrvatskoj. Prorežimski listovi u Hrvatskoj novi su mađaroni, jer žele uništenje hrvatske autonomije, samo ne u korist mađarizacije, već bečke germanizacije. Bečka vlada nema povijesnog prava za uvođenje centralizacije, jer su istočne zemlje – Ugarska, Erdelj i Hrvatska – uvijek imale unutarnju autonomiju. Zato je kod njih otpor centralizaciji puno veći nego kod austrijskih pokrajina.[79]

Hrvati su se, pisao je Šulek, uvijek borili za opstanak Austrije, ali sada je velika vika na njih, jer se ne žele odreći svoje slobode i povijesti. Hrvati odbijaju Oktroirani ustav i traže poštivanje svoje municipalne autonomije, jer se nisu borili za oktroiranu centralizaciju. Šulek izražava nadu da će Metel Ožegović, jedan od mlađe generacije hrvatskih

[78] SJ 17. VII. 1849., br. 91, 23. VII. 1849., br. 96.

[79] SJ 6. VIII. 1849, br. 108 («Kako mi razuměvamo jedinstvo Austrie»). U drugoj polovici 1848. i početkom 1849. Šulek je zagovarao, u kontekstu svojih austroslavističkih koncepcija, nestanak ugarske krune i ugarske države u korist okupljanja srodnih etničkih jedinica. Smatrao je, primjerice, da je ugarska kruna – ne u smislu fizičke krune, već u smislu ugarske države - simbol ropstva slavenskih naroda i da ju treba zauvijek uništiti (NDHS, 4. I. 1849., br. 2 «Obzir»). U novim okolnostima, kada glavna prijetnja postaje bečka centralizacija, bio je spreman isticati tradicionalnu autonomiju zemalja ugarske krune prema Austriji.

političara, iskoristiti svoj utjecaj na Bečkom dvoru da se zaštite hrvatski interesi.[80] Šulek je priznavao da «stari ustav» i «drevne pravice» imaju mnoge nedostatke, posebno što se tiče kaosa u upravi i sudstvu, neriješenih imovinskih odnosa, višegodišnjih parnica, samovolje županijskih činovnika itd. U Austriji, što se toga tiče, vlada puno već red nego u Hrvatskoj. To koriste hrvatski crno-žuti mađaroni da propagiraju prihvaćanje Oktroja, tvrdeći da čim ga Hrvati prihvate odmah će se stvari popraviti. No, Oktroj Hrvatima uzima ono što je najbolje, tj. narodnu autonomiju, a ono što je kod njega dobro o tome će ionako morati odlučiti Sabor. Oktroj ima i neke dobre strane, ali ne valja ako je nametnut. Šulek navodi da novinari nemaju osobnih razloga napadati Oktroirani ustav, koji je puno bolji nego karikatura od tiskovnog «zakona».[81] Engleska je ostala pošteđena buna i revolucija, jer se njezin ustav razvio organski iz naroda kroz više stoljeća i stalno je popravljan. Ugarska je imala sličan ustav, ali nije ga popravljala, jer je plemstvo zadržalo sve privilegije i zato ga je izgubila. Šulek je smatrao najboljim «da se je naša ustavnost na starom temelju razjavila, kao cěp (kalam) na srodnoj voćki, jer će se octroju koji presadjuje narod iznenada u sasvim drugi elemenat, mučno priučiti».[82]

Jelačić je krajem srpnja 1849. zatražio od Banskog vijeća do proglasi Oktroirani ustav u Hrvatskoj i Slavoniji, kao što je već bio proglašen u Vojnoj granici. Prorežimski su listovi poduprli banovu neustavnu naredbu dokazujući su da hrvatska politika ne može više odupirati pritisku austrijske vlade, pošto se mađarski rat bliži kraju i da Hrvati mogu očekivati neke koristi samo od suradnje s vladom. Već i prije proglašenje Oktroja Šulek je ublažio stajališta, pišući da se Hrvati nikada nisu protivili u načelu Oktroju, već su se zalagali da se izmijene pojedine odredbe, koje očito negiraju hrvatsku autonomiju. Jedinstvo građanskog i krivičnog zakona sigurno je dobra stvar i mora se priznati da veliki materijalnih pothvati mogu izvesti samo uz određenu centralizaciju.[83] No istovremeno Šulek je pozdravio odbijanje Banskog vijeća

[80] SJ 11. VIII. 1849., br. 113. Simptomatično je da Šulek spominje Ožegovića, a ne Jelačića. U Kulmera, tada još uvijek ministra bez lisnice u austrijskoj vladi, već je dugo izgubio povjerenje. U tadašnjim Šulekovim člancima Jelačić se vrlo rijetko spominje, kao netko tko je svoju političku ulogu odigrao. Jedan od izuzetaka je Šulekovo apeliranje da «světli ban» podupre molbu Banskog vijeća da se činovnicima dozvoli da i dalje nosi narodnu odjeću (SJ 22. XII. 1849., br. 222, «Narodna nošnja»).

[81] SJ 31. VIII. 1849., br. 128.

[82] SJ 6. X. 1849., br. 158 («Englezki ustav»).

[83] SJ 6. VIII. 1849., br. 108 («Kako mi razuměvamo jedinstvo Austrie»).

da proglasi Oktroirani ustav, jer ne odgovara hrvatskim potrebama i da mora biti pretresan u Saboru kada se ovaj opet sazove. Ranija mađarizacija ostavljala je Hrvatima veću autonomiju od Oktroiranog ustava, jer nije dovodila u pitanja raspravljala političkih pitanja u domaćem Saboru. Oktroj se ne može nametati ni po prirodnom pravu, jer tako svaki narod ima pravo izabrati ustav i vlast kakva mu odgovara, ni po pravu revolucije, jer su Hrvati stekli u prevratu široku autonomiju. Ban Jelačić nije imao pravo tražiti od Banskog vijeća proglašenje Oktroja, jer se njegova diktatorska vlast na to ne odnosi.[84]

Šulek je, poput više drugih suradnika u *Slavenskom Jugu* i *Südslawische Zeitungu* dokazivao da Hrvatska nije "proigrala" svoja povijesna prava, jer se Hrvati nisu pridružili Mađarima u pobuni protiv dinastije i Monarhije, već su štoviše ustali u njihovu obranu. Šulek nije negirao kulturnu i privrednu zaostalost hrvatskog društva i koristi od eventualne suradnje s vladom u njegovoj modernizaciji, ali inzistirao je da se suradnja ne može ostvariti na štetu hrvatske autonomije. Pri tome je uvijek na umu modernu građansku i nacionalnu, a ne raniju feudalnu i staleško-municipalnu autonomiju i izražavao je vjeru u mogućnost domaćih čimbenika da modernizaciju hrvatskog društva usmjere u hrvatskom interesu. Priznavao je i određene povoljnosti u Ustavu za Hrvatsku, poput zajamčene nezavisnosti od Mađarske i mogućeg pripojenja Dalmacije, ali shvaćao je da za njihovo ispunjavanje nema nikakvog jamstva. Bilo mu je jasno, da onaj tko oktroirani ustav donosi može ga isto tako jednostrano, bez parlamenta, i ukinuti, kako se kasnije i dogodilo. Šulek je, za razliku od prorežimskih listova, nije imao iluzija da će austrijska vlada poštivati neka formalna obećanja i da će u slučaju Hrvatske činiti iznimke u svojoj centralističkoj politici.

Ove su polemike i analize, ipak, bile teoretskog karaktera, jer je daljnji otpor hrvatske politike bečkoj vladi postao nemoguć nakon kapitulacije glavnine mađarske vojske pred ruskim trupama sredinom kolovoza 1849. kod Világosa i završetka građanskog rata u Monarhiji. Na ponovni Jelačićev zahtjev Oktroirani je ustav proglašen u Hrvatskoj i Slavoniji početkom rujna 1849. Nakon završetka rata, mađarske

[84] SJ 23. VIII. 1849, br. 121 («Odgovor oktrojašem»). Ovaj i neki drugi kraći članci bili su usmjereni ne samo protiv bečkih centralizatorskih listova, već i protiv provladinih zagrebačkih listova – *Narodnih novina* i *Agramer Zeitunga* – koji su zagovarali prihvaćanje Oktroja. *Südslawische Zeitung* zagovarao je vrlo slične stavove kao i *Slavenski Jug*.

kapitulacije i proglašenja Oktroiranog ustava u Hrvatskoj Šulek je morao ublažiti, ali ne i napustiti svoja glavna stajališta. Do početka 1850. branio je već umnogome nestalu hrvatsku autonomiju, smatrajući da samo federacija može osigurati politički mir u Austriji. Tražio je potvrdu saborskih zaključaka, uključujući i formiranje autonomne hrvatske vlade. Šulek se žalio da se većina Hrvata dosljedno zalaže za isto što i 1848. – očuvanje Monarhije uz široku domaću autonomiju – ali sada ih se optužuje za separatizam. Samo federacija omogućava narodnu ravnopravnost i stabilizaciju Monarhije, dok centralizacija «vodi u naručje germanisma, pa ovaj će opet absolutismu put otvoriti, za kojim će slědom slěditi nova revolucia i neobhodna propast Austrie, jer se narodi neće dati više obmanuti.» Hrvati i dalje žele slobodnu Austriju uz narodnu ravnopravnost, koja znači da svaki narod sam sa sobom kod kuće upravlja.[85]

U kritici bečkog centralizma Šulek je navodio da bi ostvarenje pravednih narodnih želja, ne samo u Monarhiji, već i izvan nje, bila garancija općeeuropskog mira, jer su se dotadašnji ratovi vodili u interesu prijestolja i vlada.[86] Hrvatski otpor – koje je mnoge čudio, jer su u Hrvatima gledali ljude odane dinastiji - Šulek je objašnjavao njihovim dosljednim zalaganjem za narodnu ravnopravnost i federativnu autonomiju, načela, koje austrijska vlada ili ne priznaje ili u praksi ne poštuje. Osim Nijemcima, svim austrijskim narodima prijeti «obća pogibelj od germanizma i skopčanoga s njim bureaukratisma».[87] U komentaru jednog članka češkog publiciste Františeka Palackog Šulek je ponovno istaknuo razliku između federacije, koje ostavlja domaću autonomiju svakom narodu, i centralizacije, koja sve koncentrira u glavnom gradu i središnjoj vlasti. Centralizatorski sustav ne mora biti loš u jednonacionalnoj zemlji, poput Francuske, ali u višenacionalnoj Austriji je katastrofa, jer vodi u privilegiranost jednog naroda i nezadovoljstvo svih ostalih.[88]

Najznačajniju aktivnost od svih zagrebačkih listova krajem 1849. i početkom 1850. pokazivao je *Slavenski Jug*. U više članaka, posebno u

[85] SJ 11. IX. 1849, br. 136 («Jesmo li mi separatiste?»)
[86] SJ 4. IX. 1849, br. 131 («Věčni mir»).
[87] SJ 24. XII. 1849, br. 223 («Politika Slavenskoga Juga»); SJ 31. XII. 1849, br. 227 («Naša oppositia»); SJ 11. II. 1850, br. 34 «Je li Slavenski Jug buni narod?»)
[88] SJ 7. I. 1850, br. 227.

člancima Šuleka i Avelina Ćepulića, list se zalagao za austroslavističko preuređenje Austrije i povezivanje južnoslavenskih krajeva u njoj; dokazivao da politika centralizacije i germanizaciju vodi Habsburšku Monarhiju u propast, a "federalizam", suprotno tome, omogućava njezino jačanje; branio cjelovitost i ograničenu samostalnost Hrvatske itd. List je smatrao da se centralističkoj i germanizatorskoj politici bečke vlade treba suprotstaviti, dakako, zakonitim sredstvima, ne samo zato što ona vodi "apsolutizmu" i, time, negiranju političkih i građanskih sloboda, nego i zato što osigurava gospodstvo Nijemaca na ostalim austrijskim narodima. Šulek je smatrao je da je Mađarska stopljena s Austrijom, jer svoje stoljetne ustavne zakone nije poboljšavala, poput Velike Britanije i usklađivala s modernim idejama, posebno načelom nacionalizma i parlamentarizma. U polemici s *Agramer Zeitungom,* koji ga je optužio za podržavanje Mađara, Šulek je izrazio žaljenje zbog sudbine Ugarske, čija je državnost nestala zbog oholosti i nepravedne politike jednog «plemena».[89] Hrvati ne mogu ravnodušno gledati na sudbinu Mađara, iako su im ovi bili najveći dušmani, već zato što u austrijskoj centralizaciji imaju zajedničkog neprijatelja. Potrebna je suradnja svih nenjemačkih naroda u borbi protiv germanizacije i njemačke birokracije.[90]

Zbog svoje dosljedne opozicijske orijentacije *Slavenski* je *Jug* privlačio na sebe sve više napada režimskih listova, ne samo u Zagrebu, već i u Beču. U odgovoru Šulek je isticao da opozicija lista ne znači slijepo prkošenje zakonu, već «odbijanje svake navale na ustav, odkrivanje svake zamke pripravljene našoj slobodi, opominjanje na svaku pogibelj prěteću našemu narodu». Ta je opozicija zakonita, tj. ne poziva na rušenje zakona i podizanje barikada, što bi pristalice apsolutizma jedva dočekale da i u Hrvatskoj proglase izvanredno stanje. Temelj opozicije *Slavenskog Juga* je borba protiv germanizacije, a za domaću autonomiju i austrijsku federaciju. List se mora izjašnjavati protiv vlade, koja ne poštuje temeljne hrvatske interese i ne ispunjava svoja obećanja.[91] Šulek je kritizirao i vladinu uredbu po kojoj svi državni činovnici moraju nositi istu uniformu prilikom obavljanja službe. To je još jedan primjer bečke

[89] SJ, 29. X. 1849., br. 177 («Finis Hungariae»)

[90] SJ, 24. XII. 1849/223 («Politika Slavenskoga Juga»). U ovim člancima Šulek nije bio dobar prognozer, jer je smatrao da su Mađari za više stoljeća, možda i zauvijek, proigrali svoju veličinu. «Proigrali» su je tek za desetak godina, što je bio rječit dokaz koliko je bila ukorijenjena mađarska dominacija u tadašnjoj Ugarskoj.

[91] SJ 31. XII. 1849., br. 227 («Naša opposita»).

germanizacije i negacija načela narodne ravnopravnosti, jer je službeno odijelo skrojeno prema njemačkom uzoru. Narodna nošnja jedan je od izraza narodne samosvijesti i narodne ideje, koja je Hrvate probudila iz mrtvila.[92]

I u zadnjim brojevima lista Šulek je nastavio s zalaganjem za austroslavizam, jer «da nam se uništi nada foederativne Austrie, morali bismo sdvojiti o budućnosti našega naroda». Taj bi se cilj, nadao se Šulek, mogao postići već na budućem austrijskom saboru, jer je federacija u interesu većine austrijskih naroda. Smisao zahtjeva za federalističkim preuređenjem Monarhije Šulek je ovako objašnjavao: «Ona je dèržava po načelu foederatie ustrojena, gdě se svakoj pokrajini ostavlja pravo, da može sama sobom upravljati (selfgouvernement), a obćenitoj vladi ustupa se samo toliko od ove samovlasti, koliko trěba za uzdèržanje zajedničke sveze sviuh pokrajinah i za obranu i promicanje njihove koristi i interesah... Mi dakle želimo, da se svakomu austrianskom narodu ostavi vlast, da može sam sobom upravljati putem svojega sabora i svoje domaće vlade; suprotivno centraliste na to teže, da se malo po malo sadašnje pokrajinske vlade i saboru ukinu, i da se monarkia na Kreise porazděli, koji bi neposrědno sve zapovědi iz Beča dobivali». U višenarodnoj državi, poput Austrije, centralizacija se ne može provesti bez kršenja narodnih prava i prevlasti jednog naroda – ovdje Nijemaca – nad ostalima. Optužbe da federalizam zagovaraju neprijatelji Austrije smiješne su, jer dolaze od velikonjemačkih nacionalista, koji su 1848. željeli na ruševinama Monarhije stvoriti Veliku Njemačku. Šulek je upozoravao da nametanje centralizacije i germanizacije sve više slabi simpatije Hrvata za Austriju. Hrvati bi se 1848. drugačije ponašali da su znali da će za svoje velike zasluge biti nagrađeni na takav način. Hrvatima je tako «duboko od věkovah idea foederatie u sèrce usadjena, da on centralisatii nikada neće priviknuti». Uvođenje narodnog jezika u javne poslove dovelo je do velikog povećanja narodne samosvijesti kod Hrvata, što znači još manju mogućnost da germanizacija prodre nego što je to ranije bio slučaj s mađarizacijom. Centralizacija je vrlo opasna za opstanak i budućnost Austrije, jer krši načelo narodne ravnopravnosti i raspiruje nezadovoljstvo nenjemačkih naroda.[93]

[92] SJ 22. XII. 1849., br. 222 («Narodna nošnja»).
[93] SJ 7. I. 1850., br. 5.

Zbog ustrajavanja u opozicijskoj orijentaciji ban Jelačić pokušao je najprije «legalno», tj. preko neustavnog tiskovnog «zakona», zabraniti *Slavenski Jug*. Povod je bio jedan anonimni članak iz ljeta 1849. – objavljen, dakle, pola godine ranije - u kojem se kritizira neustavno stanje u Vojnoj granici, posebno oficirska samovolja i germanizacija. To je bio izgovor, jer su u istom listu objavljeni mnogo oštriji članci novijeg datuma. No, zakazana parnica je propala, jer jedan porotnik nije želio suditi po nametnutoj uredbi, a tužitelj i branitelj nisu se mogli suglasiti oko njegove zamjene. Zapravo je odvjetnik Slavoljub Vrbančić *minirao* parnicu, koristeći nejasne ili nedostatne odredbe u Jelačićevoj uredbi. Jelačić je na to odlučio samovoljno zabraniti *Slavenski Jug* u veljači 1850. pod objašnjenjem da njegovi mnogi članci «neposlušnost i nepokornost izdavateljah i urednika pram zakonom i višjim oblastjam očito pokažuju, meržnju i razdraženost serdacah podpaljuju, i tako na nezadovoljstvo i prevrat pobudjuju...»[94] Šulek je vjerojatno dočuo što se sprema i nastojao je, u svojem posljednjem članku, spriječiti zabranu. Objašnjavao je da opozicijsko stajalište ne znači zagovaranje pobune u narodu, dok nezadovoljstvo ima puno dublje korijene nego što je novinarsko pisanje. Opozicijske su novine u interesu vlade, jer otkrivaju njezine propuste i omogućavaju njihovo pravovremeno ispravljanje. Pravedna vlada, kojoj je stalo do naroda, nema razloga ugušivati opozicijske listove.[95]

Sva nastojanja Šuleka i izdavača da se *Slavenski Jug* obnovi ostala su uzaludna. U pismu Jelačiću Šulek je naveo da je ugušivanje *Slavenskog Juga* besprimjerno u ustavnoj zemlji, jer list nije dobio niti jednu službenu opomenu, niti je osuđen u redovnoj parnici. Zabrana znači smrtni udarac slobodnom tisku, ali i ustavnosti u Austriji i time izaziva veliko nezadovoljstvo, jer je *Slavenski Jug* jedini preostali opozicijski list među Južnim Slavenima. Šulek je dopuštao da je ranije list sadržavao neke radikalnije članke, ali i navodio da se on prihvatio uredništva kako bi ga skrenuo na umjereniji pravac. U tome je uspio, jer je ranije list jedva životario, a sad ima više kupaca nego svi drugi hrvatski listovi.[96] Šulek je

[94] Markus 2001:226, Jelačić-Lentulaju 10. II. 1850.

[95] SJ 11. II. 1850., br. 34 («Jeli Slavenski Jug buni narod?»). Ovaj Šulekov članak izašao je u zadnjem objavljenom broju *Slavenskog Juga* i bio je pokušaj da se spriječi njegova zabrana. Idući broj, od 12. veljače 1850., tiskan je, ali, uslijed Jelačićevog naloga o zabrani, službenici gradskog poglavarstva spriječili su njegovu distribuciju.

[96] Markus 2001:228-231, Šulek Jelačiću s. d.

uputio i molbu austrijskoj vladi u kojoj je naveo da ban nije imao pravo zabraniti list, jer su njegove diktatorske ovlasti automatski prestale proglašenjem Oktroiranog ustava. Ujedno je molio da se u Hrvatskoj što prije proglasi austrijski zakon o tisku.[97] U znak prosvjeda zbog zabrane *Slavenskog Juga* zagrebačko gradsko poglavarstvo izabralo je Šuleka za počasnog građanina. Šulek je, sudeći po jednom njegovom pismu,[98] pokrenuo novi list pod imenom *Jugoslavenskih novina* u travnju 1850., ali u tim novinama, koje su izlazile do kraja 1850., ne postoji niti jedan članak potpisan njegovim inicijalima. *Jugoslavenske novine* nastavile su, uz *Südslawische Zeitung*, zagovaranje umjerenog opozicijskog pravca, kritiku bečkog centralizma i obrane načela narodne ravnopravnosti i autonomnih hrvatskih poslova, iako više ne u obliku federativnog preustroja Monarhije. No razilazili su se oko pitanje modernizacije, jer su *Jugoslavenske novine* smatrale da glavni čimbenik trebaju biti domaće snage, a *Südslawische Zeitung* smatrao je jedno vrijeme, dok ga je uređivao I. I. Tkalac, da samo bečko središte ima dovoljno snage i sredstava da provodi modernizaciju. *Jugoslavenske novine* zabranjene su krajem 1850., a *Südslawische Zeitung* 1852. Šulekova djelatnost na području političke publicistike tako je prekinuta početkom 1850. i neće se nastaviti do jeseni 1860., kada počinje izlaziti *Pozor*.

Kada je Oktroj već nametnut i proglašen u Hrvatskoj u jesen 1849. Šulek je morao odustati od njegove kritike. Već u više tadašnjih članaka, kao urednik *Slavenskog Juga*, nastojao je naći i neke dobre strane Oktroiranog ustava, poput načela narodne ravnopravnosti i zakonske nejednakosti. No, nije nikada zaboravio napomenuti da se radi o – oktroju. O tome je detaljnije govorio u svojoj knjižici s početka 1850. u kojoj je, uz kraće komentare, donio cjelovit tekst Oktroiranog ustava. Njegova je osnovna namjera da «našincima» razjasni dobro Ustav kako bi se iz njega mogla izvući što veća korist. U opaskama uz pojedine paragrafe istaknuo je nadu da načelo narodne ravnopravnosti znači da će se svaki narod moći služiti svojim jezikom u javnim poslovima, da će se Hrvatskoj pridružiti Dalmacija i Vojna granica, te da će Hrvati zadržati ona svoja prava, koja se mogu s uskladiti s Ustavom. Kao dobre strane Ustava Šulek je naveo i proklamiranje zakonske jednakosti, slobodu vjeroispovijesti, mogućnost rada na poboljšanju uprave i školstva. No

[97] OPHK, OBŠ, kut. IV., II/52, Šulek vladi 17. II. 1850.
[98] R. Maixner – I. Esih, *Bogoslav Šulek*, 19, Šulek A. T. Brliću 27. III. 1850.

nije mogao izdržati da ne napomene kako se Hrvatima mnogo toga ne dopada u Ustavu, posebno što će morati po sve u Beč, ali za sada moraju ga braniti kao temelj na kojem «ćemo moći s vremenom sagraditi sgradu narodne veličine». U Ustavu ima i «liepih pravicah», a loše odredbe moći će se promijeniti u budućem austrijskom parlamentu.[99] Te su se nade, međutim, pokazale ispraznim, jer je Oktroirani ustav bio kratkog vijeka i već je krajem 1851. zamijenjen otvorenim apsolutizmom. Šulek je privremeno morao napustiti političku publicistiku i prebaciti se na druga područja, od botanike i leksikografije do pisanja pučkih knjižica.

Zbog vanjskih neuspjeha, nagomilanih dugova i političkog nezadovoljstva iznutra apsolutistički režim vladara nije se mogao dugo održati. Listopadskom diplomom 1860. vladar je dopustio ograničenu obnovu ustavnosti, uključujući i obnovu tradicionalnog političkog poretka u zemljama Translajtanije.[100] To je značilo dopuštenje za saziv Mađarskog, Erdeljskog i Hrvatskog sabora. Osnovna intencija Bečkog dvora bila je očuvanje centralističkog sustava uz minimum ustavnosti i na temelju postojanje jedinstvene vlade i parlamenta za cijelu Monarhije. Veljački patent 1861. još je više istaknuo centralističke namjere Beča. Na to Mađari nisu željeli pristati, već su tražili obnovu ustavnih zakona 1848., tj. samostalnu mađarsku državu na temelju formalne personalne unije s austrijskim zemljama. Sukobi između Beča i Pešte, s njihovim različitim političkim koncepcijama, bit će osnovno obilježje političkog života u Monarhiji tokom 1860-ih godina. Pokazat će se da Beč nema snage uspostaviti centralističko ustrojstvo na kvazi-ustavnim osnovama, ali da niti mađarska elita nema snage obnoviti stanje iz proljeća 1848. Svim hrvatskim političkim strujama bio je neprihvatljiv kako bečki centralizam tako i mađarska prevlast. U mađarskoj javnosti i Saboru početkom 1860-ih godina moglo se češće nego prije 1848. čuti pomirljivi tonovi prema Hrvatima, čak i neki usamljeni prijedlozi o «bijelom papiru» na koji bi Hrvati napisali svoje želje. No, osnovna intencija mađarske elite – obnova zakona 1848. – nije mogla biti prihvatljivo nikome u Hrvatskoj.

[99] Šulek 1850.

[100] O tadašnjim političkim u sjevernoj Hrvatskoj općenito postoji opsežna literatura. Detaljniji su pregledi: Krestić 1969; Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968; Beuc 1969; Šidak 1973; Korunić 1986; Ekmečić 1989; Gross-Szabo 1992; Gross 2004; Perić 2000; Klepac-Ćorkalo 2000; Markus 2002; Holjevac 2006.

Političko raspoloženje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno nakon obnove ustavnosti bilo je izrazito promađarsko sa željom da se obnovi čvrste veze između dviju država radi uspješnije obrane od bečkog centralizma. Pri kraju 1860. svatko tko bi se izjasnio protiv saveza s «prekodravskom braćom» dobio bi epitet crno-žutog reakcionara. Protubečko raspoloženje nisu mogli bitno ublažiti ni određeni ustupci, poput imenovanja domaćeg čovjeka, baruna Josipa Šokčevića, za bana, postupno uvođenje narodnog jezika u javne poslove i obnova županijske organizacije. No, mađarska inzistiranja na obnovi zakona 1848., oduzimanje Međimurja i hegemonistička politika prema nemađarskim narodima brzo je oslabilo želju za unijom kod većeg dijela hrvatske političke elite. Posebno je negativan dojam na hrvatsku javnost ostavilo oduzimanje Međimurje i njegovo priključenje Mađarskoj u siječnju 1861. Na prijedlog Banske konferencije izbori za Sabor 1861. obavljeni su po istom izbornom redu kao i za Sabor 1848., ali u početku je isključena Vojna granica, kao i Dalmacija. Izbori u Granici i dolazak graničarskih zastupnika u Sabor kralj je dopustio tek naknadno, ali je njihovo djelovanje ograničio na rješavanje državno-pravnih pitanja. Grad Rijeka, u kojem je prevladavalo promađarsko raspoloženje, i Dalmatinski sabor, u kojem su dominirali autonomaši, nisu poslali zastupnike u Sabor. [101]

Osnovna je intencija kralja i bečke vlade bila prihvaćanje Veljačkog patenta i slanje hrvatskih – kao i mađarskih i erdeljskih – zastupnika u Carevinsko vijeće u Beču. Osim nekih pojedinaca – od kojih je zagrebački nadbiskup i kardinal Haulik bio najistaknutiji – taj program nije u Hrvatskoj 1861. imao nikakvu podršku. Tek kasnije, nakon raspusta Sabora, pojavit će se organizirana podrška, u obliku Samostalne stranke, nastojanju da se Hrvati sami sporazume s Bečom i tako preteknu Mađare. Anticentralistička politika i mržnja prema nametnutom bečkom

[101] O Hrvatskom saboru 1861. detaljnije su pisali Čulinović 1967; Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968; Krestić 1969; Korunić 1986; Gross-Szabo 1992; Gross 2000, 2004; Holjevac 2006 i drugi. Govorimo detaljnije o Saboru 1861., jer on ima središnje mjesto u hrvatskoj politici 1860-ih godina i ključan je za razumijevanje svih tadašnjih Šulekovih političkih stavova.

[102] O tome detaljnije: Markus 2002. Anticentralistička politika u Hrvatskoj, za razliku od Mađarske, nije imala antiaustrijska obilježja. Predstavke Ante Starčevića, velikog bilježnika Riječke županije, sadržavale su antiaustrijske tonove, ali oni su bili izraz njegovih osobnih nazora, a ne prevladavajuće uvjerenje u javnosti njegove županije. Vjerojatno je da ih većina tadašnjih čitatelja nije zapažala ili ih nije uzimala ozbiljno, kao i kasnije njegovo saborsko zalaganje za hrvatsku samostalnost. Antiaustrijsko raspoloženje među hrvatskom političkom elitom postat će proširenije tek do početka XX. stoljeća i jasno će se manifestirati u tzv. politici novog kursa. No, tada su već Šulek i čitava hrvatska preporodna generacija bili pokojni.

apsolutizmu jasno se očitovala u mnogobrojnim predstavkama, koje su županijske skupštine i gradska poglavarstva upućivali kralju u prvim mjesecima 1861. U tim predstavkama dominiraju žalbe na apsolutistički sustav, germanizaciju, carsku žandarmeriju, zaduženost seljaka, loše ekonomsko stanje. Bečki centralizam optuživan je za sva zla, koja su mučila hrvatsko društvo, iako su velika većina vukla svoje korijene iz ranije povijesti. Stavovi izražavani u predstavkama oblasti važne su i za saborska zasjedanja, jer se saborski zastupnici predstavljali ne samo čitav narod, već i svoje oblasti. Svojom detaljnošću i razrađenošću posebno su se isticale predstavke Zagrebačke županije, u kojoj je veliki bilježnik bio Dragutin Kušlan, i predstavke Riječke županije, koje je sastavljao Ante Starčević.[102]

Zazornost prema bečkom centralizmu i germanizaciji jasno se očitovala i u govorima i djelovanju Sabora 1861., od govora mnogih zastupnika do najvažnijih saborskih zaključaka. Ona je tako velika da je Sabor radije prihvatio puku negatorsku poziciju. Svi zastupnici, odbacili su, u kolovozu 1861., kraljev zahtjev da se prihvati Veljački patent. Suprotno nadanjima Beča i graničarski zastupnici glasali su protiv slanja zastupnika u Carevinsko vijeće. Sabor je 3. kolovoza 1861. zaključio da Trojedna kraljevina stoji samo u personalnoj uniji s drugim zemljama Monarhije i da je državno-pravna nezavisna od njih. Veljački patent primjer je oktroiranog kvazi-ustava, koji negira hrvatsku povijesnu državnost. No, Sabor je ostao na negatorskoj poziciji, jer mađarsku hegemoniju nije mogao, a bečki centralizam nije želio prihvatiti. Manjina istaknutih zastupnika – Rački, Strossmayer, Mrazović i drugi – pristali su uz tzv. Pricinu izjavu, kojom se također odbacuje slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, ali priznaje se postojanje «skupnih interesa» za sve zemlje Monarhije stečenih kroz više stoljeća zajedničkog života. Od sličnog je tumačenja kasnije polazila i Samostalna stranka. No, njihova nastojanja 1861. nisu mogla prodrijeti, jer su sjećanja na bečki apsolutizam bila još previše svježa, a to ionako nikada nije bila realna opcija, jer je vladaru primarno stalo do dogovora s mađarskom elitom. Eugen Kvaternik podnio je zaseban i opširno obrazložen prijedlog. U njemu je pristao na neki oblik povezanosti Hrvatske s austrijskim pokrajinama, ali bez središnjih or-

[103] O društvenim i ekonomskim prilikama u tadašnjim hrvatskim zemljama usp.: Krestić 1969; Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968; Karaman 1972, 1991, 2000; Stančić 1980, 2002; Pavlićević 1984, 1989; Ekmečić 1989; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 2006.

gana vlasti i s toliko uvjeta da je bio praktički neostvariv čak i da je bilo interesa za njegovu realizaciju. Mnogi su govornici izrazili simpatije za Kvaternikov prijedlog, ali, osim Ante Starčevića i Petra Vrdoljaka, nitko ga nije podržao, jer su ga smatrali neprovedivim.

Na Saboru 1861. prvi je put sustavna formulirana hrvatska državnopravna ideologija. Općenito se smatralo da hrvatska državna autonomija ima neprekidni kontinuitet od vremena narodnih vladara, ali da se hrvatski «ustav» mijenjao i prilagođavao «duhu vremena» u djelatnostima staleških sabora. Zahtjev za povratkom «starodavnog ustava» nije značilo, kako se tvrdilo u kraljevom otpisu od 8. studenog 1861., želju za obnovom feudalizma, već obnova nekadašnje široke državne autonomije i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske. Za većinu zastupnika podrazumijevalo se da se taj «starodavni ustav» mora kombinirati s modernim tekovinama liberalne ideologije, industrijskog društva i kapitalističkog tržišta. No, tu su mogle postojati i različita tumačenja, kao u tezi Franje Račkog da je u Hrvatskoj prevladavao feudalizam, kao proizvod tuđinskog (germanskog) utjecaja, koji bi trebalo razdvojiti od «čiste» hrvatske državnosti. Slično je rezonirao i Šulek. Teza o državnom kontinuiteta podrazumijevala je da Mađari nikada nisu osvojili Hrvatsku, već je Koloman postao hrvatskim kraljem na temelju posebnog ugovora – *pacta conventa* iz 1102. – s hrvatskim plemstvom. Isto je načelo vrijedilo i za Habsburgovce, koje je Hrvatski sabor slobodno izabrao za vladare po nasljednom redu, neovisno od Ugarskog sabora. Za Sabor je državni kontinuitet značio i autonomiju Hrvatske u financijskim i vojnim poslovima, kao i mogućnost utjecaja na vanjsku politiku. U virtualni teritorij Trojedne kraljevine, koji je tek faktički od nje otuđen, uvrštavana je Dalmacija, Vojna granica, Međimurje, Rijeka, istočni kotari Istre, zapadna Bosna i, ponekad, pogranični dijelovi Kranjske i Štajerske. To su bili općeniti stavovi oko kojih su se uglavnom svi slagali, ali koje su pojedine grupe u Saboru različito tumačile. Unionistička grupa bila je sklona isticati sužavanje saborskih ovlasti u korist zajedničkog (ugarskog) sabora. Manjina okupljena oko Pricine izjave nije nužno gledala negativno na čvršće povezivanje Hrvatske s nasljednim austrijskim zemljama pod uvjetom da se time ne negira široka unutarnja autonomija. Kvaternik i manja grupa, koja je pristala uz njegov prijedlog, najviše su isticali hrvatsku pravnu nezavisnost, koja je samo faktičkim nasiljem privremeno suspendirana.

Odnos prema Mađarskoj i Mađarima bilo je, uz odnos prema Beču, središnje državno-pravno pitanje za Sabor 1861. i čitavu hrvatsku politiku do stvaranja dualističkog poretka 1867. godine. U Saboru je postojala jaka pro-mađarska (unionistička) grupacija, koja se zalagala za što brže sklapanje, tj. obnavljanje realnije unije između Trojedne kraljevine i Mađarske. Oni nisu bili mađaroni, već su iskreno smatrali da je za Hrvatsku jedini spas od bečkog centralizma čvrsto povezivanje s Mađarima i postignuće ograničene državne autonomije. Suprotno većini iz Narodne stranke nisu željeli postavljati nikakve uvjete prije pregovora s Mađarima i smatrali su da je 1848. došlo do faktičkog, ali ne i pravnog prekida veza Ugarske i Trojedne kraljevine. U tu su grupu spadala većina plemića, koji su imali i ekonomskih interesa oko pitanja rasterećenja zemljišta, i mnogi zastupnici iz slavonskih županija, te neki bivši ilirci poput M. Bogovića. Zanimljivo, glavno uporište unionista bila je Požeška županija, koja je 1848. bila najjače uporište antimađarskih narodnjaka. Kada su ostali u manjini unionistička je grupacija, u srpnju 1861., napustila Sabor, pod izgovorom osobnih uvreda, ali kasnije su se vratili. Većina zastupnika prihvatila je prijedlog Osrednjeg odbora kao čl. XLII, u kojem se izjavljuje da je 1848. prestala svaka, i pravna i faktična, veza između Ugarske i Trojedne kraljevine, ali izražava se spremnost na obnovu unije, ako Ugarska prizna nezavisnost i teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine. Zaključak je kasnije dobio kraljevu sankciju i bio osnovica odnosa većeg dijela hrvatske politike prema Mađarima do 1868. godine. Na takve uvjete Mađari nisu željeli pristati, jer bi se morali odreći Međimurja i Rijeke i - još opasnije zbog većinskih nemađarskih naroda u samoj Ugarskoj - prihvatiti Hrvatsku kao potpuno ravnopravnu državu. U kasnijim godinama pokazat će se da je mađarskoj eliti bila pretjerani zahtjevi i unionista, koji su također inzistirali da je hrvatska autonomija državna, a ne pokrajinska.

Odnos prema Beču i Mađarskoj bila su pitanja odnosa prema vanjskim čimbenicima. Državna autonomija i teritorijalna cjelovitost bila su dva najvažnija unutarnja politička cilja Sabora 1861. oko kojih su se vrtila sva njegova nastojanja. Kao i raniji Sabori i Sabor 1861. nastojao je provesti što veću integraciju prostora, koji su, u ranijim stoljećima, bili otuđeni ili izuzeti od vlasti hrvatskih državnih organa. Posebno je značajno bilo pitanje Vojne granice čiju pripadnost Trojednoj kraljevini Bečki dvor formalno nikada nije dovodio u pitanje, ali uvijek je inzistirao na njezinoj faktičnoj odvojenosti. Tek na posebnu saborsku adresu

kralju iz početka svibnja 1861. dopušteno je sudjelovanja graničarskih zastupnika u Saboru s izuzetkom Petrovaradinske pukovnije, koja je bila pod zapovjedništvom Temišvarske generalkomande. Graničarski su zastupnici, u opširnoj predstavci kralju od 5. srpnja 1861., iznijeli mnoge pritužbe na stanje u Granici i zatražili uvođenje ustavnosti kao put za faktično pripojenje Banskoj Hrvatskoj. O predstavci će biti nešto kasnije više govora, jer ju je sastavio Šulek. No, nakon donošenja odluke o državno-pravnim pitanjima morali su, u kolovozu 1861., napustiti Sabor na izričitu kraljevu zapovijed. Sabor je donio zaključak – čl. LXXIV – kojim se predviđa što skorije ukinuće Vojne granice i uvođenje ustavnog uređenja. To je bila radikalizacija u odnosu na 1848., kada je Sabor, isključivo zbog tadašnjih posebnih okolnosti, zauzeo reformističko stajalište. No kralj, nastojeći očuvati jeftini izvor vojne snage, nije potvrdio saborski zaključak o ukinuću Granice i tek će kasnije, 1870-ih i 1880-ih godina, pod pritiskom mnogo jače mađarske elite, pristati na njezino razvojačenje.

Uz Granicu središnje je pitanje bilo priključenje Dalmacije. Mihovil Pavlinović, Miho Klaić, Medo Pucić i još nekolicina dalmatinskih narodnjaka dobilo je počasno mjesto u Saboru kraj velikaškog stola, ali njihovo je prisustvo bilo simbolično. Tada u Dalmaciji tek nastaje organizirani hrvatski nacionalni pokret, koji je, čak i ako se ne računa s negativnim stavom Beča, ne može osigurati sjedinjenje. Oslanjajući se na talijanašku prevlast Beč je stvorio posebni Dalmatinski sabor i time istaknuo namjeru da trajnije sačuva odvojenost sjeverne i južne Hrvatske. Međimurje je početkom 1861. vraćeno Mađarskoj i o njegovoj reintegraciji u hrvatski državni teritorij više nije moglo biti ozbiljno govora i hrvatska službena politika, za razliku od novinstva, više nije pretendirala na njegov povratak. I istočni kotari Istre vrlo su se rijetko spominjali kao virtualni dio hrvatske države. Saborska nastojanja za reintegracijom državnog teritorija nisu se mogla ostvariti, jer je bečko središte bilo zainteresirano da Hrvatska ostane slaba i razjedinjena. Pripajanjem Vojne granice Beč bi izgubio rezervoar jeftine vojne snage, a priključenjem Dalmacije indirektno bi ojačala i Mađarska s kojom bi se Hrvatska mogla povezati. Tada još nisu bili izraženi, u državnim krugovima, kasnije često prisutni strahovi o stvaranju posebne južnoslavenske države, ali njemačka i mađarska publicistika to je često isticala, povezujući navodni južnoslavenski separatizam s proruskim panslavizmom.

Politička i državno-pravna problematika bila je u središtu zanimanja Sabora 1861. i ona su oduzela najveći dio saborskog rada. No bilo je vremena da se saborski zastupnici pozabave i nekim drugim značajnim pitanjima, poput modernizacije hrvatskog društva. Izrađen je nacrt «zemaljske vlade» kao ustanove odgovorne Saboru, koja je trebala zamijeniti neustavne organe, poput Dvorskog dikasterija i Namjesničkog vijeća, koji odgovaraju kralju i zapovijedi dobivaju od bečke vlade. Sabor je donio pravila o osnivaju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, koja je trebala postati središnja znastvena ustanova na slavenskom jugu. Njezini se glavni pokretači – posebno Strossmayer i Rački – smatrali da je Hrvatska kulturno najnaprednija južnoslavenska zemlja i prirodno središte, za razliku od «tuđinskog» germanskog i romanskog utjecaja, kulturnog i znanstvenog napredovanja za ostale južnoslavenske narode. I osnova za Jugoslavensko sveučilišta koncipirana je na sličan način, nastojeći voditi računa o užim hrvatskim i širim južnoslavenskim potrebama. Izrađene su i osnove za niže škole: pučke učionice, gimnazije, realke i obrtničke škole. No, liberalna nastojanja za sekularizacijom školstva i bitnim smanjenjem utjecaja svećenstva u državnim školama tada još nisu mogla prodrijeti. Sabor je donio zakonske osnove o narodnom kazalištu, muzeju, zavodu sv. Jeronima u Rimu, glazbenom društvu i Gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima. O zadrugama Sabor nije stigao donijeti zakonsku osnovu, ali je u raspravama prevladavalo uvjerenje da treba naći srednji put, na temelju postojanja minimalnog zemljišta, između slobodne diobe i striktnih ograničenja kako bi se izbjeglo pretvaranje seljaštva u «proletarijat». Nije bilo vremena za izradu nekih drugih zakonskih osnova, poput onih vezanih za riječni, parobrodski i željeznički promet. Štokavski jezik – pod imenom «jugoslavenski» - proglašen je službenim na čitavom području Trojedne kraljevine, ali u mnogim je ustanovama, od vojske do financijskih organa, i dalje korišten njemački jezik u komunikaciji s bečkim središtem. U pitanjima modernizacije nemoguće je govoriti o izrazito liberalnoj i konzervativnoj struji, jer kod mnogih pojedinaca postojalo je istovremeno optiranje za određene liberalne tekovine, ali uz zadržavanje mnogih ili nekih tradicionalnih ustanova. To je bilo posebno prisutno kod plemića u vezi zemljišnog pitanja i kod svećenstva u vezi organizacije školstva i kulturnih ustanova. Nastojanja Sabora oko liberalne modernizacije također svjedoči o apsurdnosti kraljeve optužbe da je saborskog zalaganje za državnu autonomiju vezano uz preživjelu feudalnu tradiciju. Sabor je nastojao doprinijeti što

bržem prevladavanju zastarjele društvenih i ekonomskih odnosa – koji su se već tada pogrdno nazivali «feudalizam» - i položiti zakonodavne osnove za modernizaciju Banske Hrvatske. No, to je bilo moguće tek dugoročno, ne najmanje zbog političke potčinjenosti Hrvatske.[103]

Kao i 1840-ih godina Šulek nije sudjelovao u stranačkoj politici osim kroz pisanje političkih članaka. U listopadu 1860. pokrenut je list *Pozor* u kojem su uglavnom pisali ljudi bliski Narodnoj stranci. Šulek je, uz Franju Račkog, bio najčešći suradnik i napisao je više članaka, od kojih je najdetaljnija grupa neposredno nakon pokretanja novog lista.[104] Po njegovim tvrdnjama nije bio urednik *Pozora* već je surađivao volonterski i besplatno, da se uzdrži «ovaj jedini, ponajviše mojim nastojanjem podignuti nezavisni organ».[105] Šulek je pozdravio pokretanje nezavisnog političkog glasila, ističući da bez novina nema slobodnog javnog mnijenja, koje se na zapadu Europe već dugo uvažava. Kao najvažniji problem naveo je uređenje odnosa između Hrvatske i Ugarske,[106] te pitanje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske. Mađari su se visoko uzdigli među ugarskim narodima, jer su nastojali ne samo oko političke slobode – bar za sebe – već i oko svoje napretka svoje narodnosti. Tuđa se narodnost ne može nametnuti narodu, ali se može spriječiti društveni napredak. Hrvati su, smatra Šulek, na raskršću, jer možda moraju birati između slobode – političke ustavnosti u savezu s Mađarima – i narodnosti, koju su Mađari dugo ugrožavali.[107]

Pitanje odnosa prema Ugarskoj i Mađarima bilo je usko povezano s pitanjem teritorijalne cjelovitosti Hrvatske. U tome je najvažnije bilo pitanje Dalmacije i Vojne granice. Na više mjesta, ne samo u objavljenim člancima, Šulek se zanimao za ta pitanja, posebno za Vojnu granicu. Vidjeli smo da je sastavio opsežnu molbu graničarskih zastupnika kralju. U pismu prijatelju Ivanu Trnskom Šulek je oštro kritizirao politiku bana Josipa Šokčevića, koji je je nastojao zadržati odvojenost Vojne granice od Provincijala. Šulek je smatrao da, ako se pokažu istinitim vijesti o Šokčevićem otporu dolasku graničara u Hrvatski sabor, ovaj ne može ostati banom.[108] U to je vrijeme Šulek često isticao središnju ulogu đa-

[104] Šulekovi članci su brojni, ali ne tako kao u vrijeme revolucije 1848.-1849., a od ljeta 1861. postaju prilično rijetki. Glavni je razlog bilo uredništvo *Gospodarskog lista*, koje je Šuleku oduzimalo puno vremena.

[105] NSK, ZR, OIF, R 3399 b/2, Šulek I. Filipoviću 31. XII. 1860.

[106] *Pozor* 29. X. 1860, br. 25 («Javnost»), 23. X. 1860., br. 20 («Uskrsnuće ustava»).

[107] *Pozor* 30. X. 1860, br. 26 («Narodnost i sloboda»)

[108] AHAZU, OBŠ, XV-19 e, Šulek Trnskom 30. III. 1861.

kovačkog biskupa Strossmayera u hrvatskoj politici. U jednom pismu navodio je da je njemačko-hrvatski rječnik posvetio Strossmayeru, jer u njemu vidi najjači stup hrvatske narodnosti i najvažnije zatočnika narodnih interesa.[109]

Neposredno nakon sloma otvorenog apsolutizma u Banskoj je Hrvatskoj postojala snažno antibečko i promađarsko raspoloženje u hrvatskoj javnosti. Gotovo nitko nije podržavao mađarsko nastojanje da se obnove ustavni zakoni iz 1848., ali velika većina javnih djelatnika prihvaćala je potrebu obnavljanja saveza između Hrvatske i Ugarske kao jedine zaštite od bečkog centralizma i germanizma. Mnogi su ljudi u Hrvatskoj vjerovali da se samo u uskom savezu s Mađarima može zaštititi ustavna sloboda. I Šulek je isticao gorka iskustva s bečkom centralizacijom i germanizacijom zbog koje su Hrvati morali biti tuđinci u vlastitoj domovini. Na primjeru teških materijalnih posljedica Bachovog (neo)apsolutizma Šulek je odgovarao onima, koji su tvrdili da je načelo narodnosti samo puka ideja i da se valja brinuti za materijalne interese. Narodnost podrazumijeva, smatra Šulek, i materijalne potrebe, posebno ekonomski, poljoprivredni i trgovački napredak u interesu domaćeg stanovništva, a ne tuđinaca i pridošlica, poput Bachovih husara.U apsolutističkom sustavu njemački je jezik svuda nametan, što je pogodovalo dolasku mnogih stranaca, koji su mu bili vještiji. Mađari trebaju biti učitelji Hrvatima u otporu germanizaciji, jer je njemački pritisak za njih bio uvijek dodatni poticaj da bolje razvijaju svoju narodnost. Šulek je priznavao da mnoge Hrvate privlači veza s prekodravskim susjedima zbog starih uspomena i lakšeg otpora austrijskoj centralizaciji. No, ne smiju zaboraviti da je narodnost važnija od slobode i da je oboje potrebno za narodnu sreću.[110]

---

[109] Milčetić 1907:282, Šulek Trnskom 20. X. 1860. Šulek je i kasnije zadržao visoko mišljenje o Strossmayeru. Veličao je biskupa što je, nakon Akademije, položio temelj i Sveučilištu darovavši ponovno 50.000 forinti (*Pozor* 22. X. 1866., br. 283). U nekrologu Ljudevitu Gaju naveo je da je u vrijeme kada je na zapadu zašla jedna, tj. Gajeva zvijeda, na istoku se uzdigla druga, koje bi hrvatskom narodu još dugo trebala sijati (*Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 «Ljudevit Gaj»). Zahvaljujući na velikom novčanom daru kada je bio u oskudici Šulek je pisao da biskupovi izrazi – da je to zaslužio zbog «neizmjernih zasluga za hrvatski narod» - puno bolje njemu pristaju (AHAZU, OJJS, XI A, Šulek Strossmayeru 28. VIII. 1874). Još krajem života Strossmayera je navodio kao živi primjer ne samo propovijedanja kršćanske ljubavi, već i njezinog provođenja u život (Šulek 1888:68-71). Od 1850-ih godina Šulek je trajno zadržao dobro prijateljstvo s Franjom Račkim, političkim sumišljenikom i znanstvenim kolegom u Akademiji. Izgleda da Šulekovi kasniji filozofski stavovi, bliski materijalizmu i darwinizmu, nisu utjecali na poremećaj tog prijateljstva.

[110] *Pozor* 30. X. 1860., br. 26 («Narodnost i sloboda»).

Od početka obnove ustavnog života Šulek je bio blizak onoj grupi hrvatskih političara, koji će se kasnije profilirati kao Narodno-liberalna stranka i koji su bili neskloni prevelikom povezivanju i s Bečom i s Pešton, jer su smatrali da će tu teško postići osnovne političke ciljeve. To je bio ćorsokak, jer su Hrvati jedan od ta dva puta morali odabrati ako nisu željeli voditi negativističku politiku, iako će u konačnici biti jedan put nametnut bez njihovog sudjelovanja. Šulek je upozoravao na dvostruki pritisak Beča i Pešte u okviru kojeg će morati odlučivati budući Sabor. Hrvati će morati ploviti opasnim putem između Skile i Haribde i moraju paziti da svoj brod ne razbiju «ni o pećini kratkovida egoizma, ni o stieni lakoumna fanatizma».[111] Šulek je pozdravio zaključke Banske konferencije krajem 1860., koja je pokazala da nije obična pokrajinska skupština, koja samo pasivno prima vladine dekrete, već predstavništvo slobodnog naroda. Banska je konferencija razveselila sve prijatelje ustavne slobode, jer se izjasnila za povratak drevnih prava bez stranačkog gloženja, kakva su tipična za Hrvate. Njezin je najvažniji zahtjev da Trojedna kraljevina dobije svojeg kancelara neovisno o ugarskom kancelaru i austrijskoj vladi.[112] Tada je Šulek često isticao poštivanje zakonitosti ukoliko ona ne proturječi osnovnim ustavnim slobodama. U tom je smislu kritizirao odbijanje Varaždinske županije da proglasi «Naputak za privremeno uredjenje županija», koji je izradila Banska konferencija. To je samo privremena mjera do donošenja ustavnih propisa Sabora i njezino odbacivanje otvara vrata anarhiji i povratku apsolutizma.[113]

U daljnjim političkim analizama Šulek je isticao da se svaki narod mora najprije brinuti o sebi, ali da se zato ne mora otuđivati od drugih naroda, posebno ako ima neke zajedničke interese. Hrvati ne trebaju na Dravi graditi kineske zidove i negirati mnogobrojne zajedničke veze s Mađarima: višestoljetnu zajedničku povijest, mnoge iste zakone, veze između mnogih obitelji, trgovačke i prometne veze, postojanje mnogih južnih Slavena u Ugarskoj, zajedničko neprijateljstvo prema austrijskoj centralizaciji i germanizaciji itd. Hrvatsko-ugarski savez dugo je trajao i ima zdrave povijesne osnove, njegova obnova odgovara hrvatskim interesima kao i mogućnost povezivanja s drugim slavenskim narodima u Ugarskoj. No, ističe Šulek, kod eventualne obnove saveza treba biti oprezan i voditi računa o značajnim razlikama između dvije zemlje, jer

[111] *Pozor* 23. X. 1860., br. 20 («Uskrsnuće ustava»).
[112] *Pozor* 1. XII. 1860., br. 53 («Važnost banskoga dogovora»).
[113] *Pozor* 14. II. 1861., br. 37 («Ustavnost i zakonitost»).

u Ugarskoj prevladava aristokratizam i multietničnost, dok u Hrvatskoj živi samo jedan narod, a viši slojevi uglavnom ne mare za narod. Novi savez mora voditi računa i o slobodi i o narodnosti Hrvatske i spriječiti budući sukob Hrvata i Mađara.[114]

Šulek najprije analizira mogućnosti obnove starog saveza s Ugarskom, kojeg priželjkuju i neki Hrvati. Na prvom mjestu ističe da ne može biti govora o ukidanju Zagrebačke nadbiskupije i povratak na ranije stanje kada su hrvatske crkvene oblasti potpadale pod Kaločku nadbiskupiju. Hrvatsko svećenstvo to će jednoglasno odbiti, jer radije obavlja svoje poslove u Zagrebu i ponosno je što potpada pod domaću nadbiskupiju. Kod pitanja domaće vlade (namjesništva) Šulek ističe da su se Hrvati probudili kao narod i da cijela Europa, i njihovi najveći dušmani, priznaju da hrvatski narod postoji. No narod mora razvijati svoj jezik i uvoditi ga u sve javne poslove. Narodnost treba biti «glavni temelj državne naše sgrade i njezino štovanje glavni uvjet naše sveze s Ugarskom». Hrvatska treba imati bana s punom banskom vlašću na čelu posebne banske vlade, koja neće ovisiti o ugarskoj vladi. Ban treba biti ravnopravan ugarskom palatinu, a ne imati sjenu vlasti, kako je bilo u desetljećima prije 1848. Domaća vlada bolje odgovara narodnom dostojanstvu i ima manje troškove. Strana vlada slabo bi poznavala domaće prilike i unutarnju autonomiju hrvatskih općina i lako bi izazivala mržnju protiv sebe ako nešto ne bi radila kako treba. Sada više ni nepotizam nije problem kao prije. Stoga treba, zaključuje Šulek, odbiti mogućnost dobivanja hrvatskog odsjeka u ugarskoj vladi i tražiti posebnu domaću vladu. Zajedničko pravosuđe također je teško postići, jer hrvatski sudovi ne znaju mađarski i obratno. Hrvatska treba dobiti banski stol kao vrhovno sudište za svoje područje i ni na koji način ovi-

[114] *Pozor* 5. XI. 1860., br. 30 («Sloga s Ugarskom»). U Šulekovim političkim tekstovima 1848.-1849. prevladava pitanje odnosa Hrvatske prema austrijskim zemljama, posebno u okviru austroslavističkih ideja. Tokom 1860-ih godina u njegovim političkim člancima izrazito dominira pitanje odnosa prema Mađarima i Mađarskoj (Ugarskoj). Odnos prema austrijskim pokrajinama gotovo da i ne postoji, jer je Narodno-liberalna stranka, čiji je Šulek bio pripadnik, odbacivala mogućnost slanja zastupnika u Carevinsko vijeće. Iz privatne korespondencije vidi se da je mu je, kao i 1848.-1849., želja bila slavenska Austrija u kojoj bi Beč prestao biti središte države i svaki se narod slobodno razvijao (Maixner 1950:39, Šulek Preradoviću 19. IV. 1861). No, krajem 1860. i početkom 1861. bilo je vrlo nepopularno govoriti o «austrijskoj cjelovitosti», jer su sjećanja na bečki apsolutizam bila još previše svježa. I Šulek je, u spomenutom pismu Preradoviću, bio vrlo skeptičan oko mogućnosti oživotvorenja austoslavističkih ciljeva. Tek u drugoj polovici 1866., pri kraju svojeg novinarskog rada, Šulek se sporadično izjašnjavao za austroslavizam, jer je nakon neuspjeha pregovora s Mađarima, postojala težnja, kod dijela Narodne stranke, da se pokuša ostvariti neposredni dogovor s krunom. No od toga nije moglo biti ništa, jer je Beč bio zainteresiran isključivo za dogovor s mnogo jačom mađarskom elitom.

siti o ugarskim sudskim organima. O sjedinjenju financijskih poslova također ne može biti govora, jer su oni zajednički za svu Monarhiju. U staro doba Hrvatska je imala i zakonodavnu nezavisnost, tj. svoj posebni sabor s zakonskom vlašću, ali je u novije vrijeme mađarska centralizacija nastojala ograničiti njegove ovlasti. Od kada su Mađari prestali smatrati Hrvate ravnopravnima i tretirati ih kao svoje podložnike raspala se veza između dvije zemlje i sve veći razdor završio je u otvorenom ratu. Za Hrvate nije dobro da šalju poslanike na Ugarski sabor niti po broju stanovnika, jer bi uvijek bili nadglasani, niti kolektivno, jer ne bi mogli uputiti većinu ugarskih zastupnika o pravim potrebama Trojedne kraljevine. O svojim potrebama najbolje mogu raspravljati Hrvati na vlastitom saboru. Slanje takvih zastupnika pogotovo nije potrebno s obzirom na centralizaciju glavnih poslova u Beču zbog čega će Ugarski sabor imati znatno manje ingerencije nego po zakonima 1848. Hrvatski zastupnici uglavnom neće znati mađarski, a ako govore svojim jezikom na Ugarskom saboru skoro nitko ih neće razumjeti. Ugarski sabor nije neophodan za obranu ustavnosti protiv bečke centralizacije, jer su uvijek najjači branitelji bile županije. Na kraju Šulek navodi da stare veze s Ugarskom više nisu primjerene, ali postoje neke nove veze, koje bi mogle biti temelj novog saveza.[115]

U analizi mogućnosti stvaranja novog saveza Šulek je istaknuo da ne treba sve odbaciti iz davne prošlosti, jer hrvatsko-ugarski savez ima osamstoljetnu tradiciju što ukazuje na njegovu čvrstinu. Hrvati i Mađari dugo su bili saveznici i prijatelji, ali to je prestalo kada se Mađari počeli uvoditi centralizaciju i mađarizaciju po uzoru na bečku germanizaciju: «Tako se je evo i hrvatsko-ugarski savez, koji je dvie države u bratinskoj ljubavi toliko vjekovah držao i od propasti im slobodu sačuvao, budući uzmućen nečistom težnjom centralizacije i zasmradjen jošte nečistijom magjarizacijom – napokon tako ogadio, da se Hrvatom učini, kao da su to težki okovi robstva, koje treba skršiti, da nepomrča sunce naroda hrvatskoga». Savez s Ugarskom raskinut je zbog mađarskog nastojanja da nametnu svoju narodnost i centralističko ustrojstvo, potpuno protivno drevnim političkim tradicijama i odnosima između dviju zemalja. Osnovni uvjet obnove saveza je sprečavanje da se takva nastojanja obnove i ugroze hrvatsku samostalnost. Ishodište novog saveza ne može biti 1847., kada je već široko prisutna težnja mađarske

[115] *Pozor* 6. XI. 1860., br. 31, 7. XI. 1860., br. 32, 8. XI. 1860., br. 33 («O povrati staroga saveza s Ugarskom»).

prevlasti, već 1102., kada nije bilo ni zajedničkog sabora ni ugarske vlade, pa su ipak Hrvati i Mađari složno živjeli. Novi savez neće biti isti kao stari, jer se puno toga promijenilo, ali temelj mu mora biti u narodnoj ravnopravnosti. Hrvatsku i Ugarsku može povezivati jednakost zakona, političke slobode, ekonomskih interesa i državnog napretka. Ugarska i hrvatska vlada moraju u svemu biti ravnopravne, kao i ban i palatin. Zakoni Ugarskog sabora ne mogu važiti za Trojednu kraljevinu ako nisu raspravljani i primljeni od Hrvatskog sabora. Osnove budućeg saveza trebali bi ugovarati odbori hrvatskog i ugarskog Sabora. Šulek navodi da se ova razmatranja odnose na trenutne okolnosti. Ukoliko bi se one promijenile i Ugarski sabor dobio ovlasti iz 1848. i hrvatski bi se zahtjevi morali promijeniti.[116]

Kao i 1848.-1849. teritorijalna cjelovitost Trojedne kraljevine bila je među najvažnijim pitanjima u Šulekovim političkim tekstovima. Šulek je kritizirao mađarsko nastojanje da Međimurje opet priključe Zaladskoj županiji i isticao da ono pripada Hrvatskoj i po prirodnom i po povijesnom pravu, te da je tek u novije vrijeme, stjecajem nesretnih okolnosti, bilo pod mađarskom vlašću. Načelo narodnog jedinstva, za kojim teže i Mađari, traži da Međimurje ostane u Hrvatskoj, jer, osim jedne naseobine i nekoliko činovnika, u Međimurju žive isključivo Hrvati. Međimurje je tradicionalno povezano i crkveno s ostalom Hrvatskom, jer je uvijek potpadalo pod Zagrebačku (nad)biskupiju. Šulek je smatrao da su Mađari nezakonito, samovoljom jednog velikaša u XVII.

[116] *Pozor* 12. XI. 1860., br. 36 («Nov savez s Ugarskom»). Šulekovo zalaganje za obnovu saveza s Ugarskom bilo je načelno iskreno, kao i kod drugih ljudi bliskih Narodnoj stranci, ali često isticano više od stvarnog uvjerenja zbog jakih pro-mađarskih osjećaja u tadašnjoj hrvatskoj javnosti. U privatnoj korespondenciji Šulek je pisao da njegov program o savezu «nije *zakon*, nego samo udica za složenje sviuh toli različitih mnenjah, koje mi je sbilja za rukom pošlo, pa ćemo to mnenje malo po malo sve više bistriti, dok ga nedovedemo onamo, kamo želimo. Da sam odmah s pravom nakanom izišao na vidik, sve bih bio uplašio. Jer valja Vam znati, da se je i ovdje sve bilo zaletilo prema Ugarskoj, samo da uteče od Švabe.» (NSK, KIF, R 3399 b-2, Šulek Ivanu Filipoviću 31. XII. 1860). U drugim pismima navodi da je morao uložiti veliki trud da «našince» odvrati od Mađara, jer su mnogi željeli bezuvjetni savez s Ugarskom. No, sada mađaroni moraju ići za narodnjacima, jer nemaju ni novine ni inteligenciju. Ukinuće Vojvodine i otimanje Međimurja dodatno će ukazati na nepravednost politike Mađare, koji su glavni krivci što su Hrvati tako malo dobili nakon povratka ustavnosti (Maixner 1950:33-34, 36, Šulek Petru Preradoviću 3. I. 1861. i 15. II. 1861). To proturječi kasnijoj Torbarovoj tvrdnji da je Šulek načelno išao u pravcu snažnog isticanja hrvatsko-ugarskih veza i tek se kasnije od toga distancirao (Torbar 1897:136). Šulekovi članci o odnosu prema Mađarima 1860-ih godina pisani su blagim tonom, bitno različitim od užarene atmosfere u vrijeme revolucije. Okolnosti su bile složene, ali ipak znatno manje dramatične nego u proljeće i ljeto 1848. No za to su postojali i taktički razlozi. U jednom pismu Šulek navodi da je umjerenim tonom i ugađanjem nastojao pobiti argumente Lazara Hellenbacha, koji je važio kao „najumnija glava" među mađaronskom aristokracijom u Hrvatskoj (AHAZU, OFR, XII A 736, Šulek Račkom 26. VII. 1862).

stoljeću, dobili Međimurje, ali Hrvatski sabor nikada nije potvrdio otkinuće dijela hrvatskog teritorija. Otkinuće Međimurje bilo je, poput mletačkog zaposjedanja Dalmacije i austrijskog prisvajanja Granice, posljedica kaotičnih prilika za vrijeme turskih ratova kada su se Hrvati morali boriti za goli opstanak, a tuđinci su prisvajali dijelove njihove domovine. Priključenje Međimurja Hrvatskoj 1848.-1849. bilo je samo povratak zakonitog stanja. Za Mađare je Međimurje od male važnosti, ali ne za Hrvatsku, «koja mora svoje izčupano perje perce po perce skupljati». Mađarsko svojatanje Međimurje ne može pomoći obnovi hrvatsko-mađarskog saveza, već može samo pogoršati odnose između dva naroda, jer pokazuje da se Mađari nisu odrekli starih težnja za hegemonijom.[117]

Nakon ukinuća Vojvodine i oduzimanja Međimurja u mađarskoj se javnosti češće javljaju stavovi, koji traže ne samo obnovu zakona 1848., već i njihovo potpuno protezanje na Hrvatsku, tj. neposredno priključenje slavonskih županija i reduciranje Hrvatske na tri županije s regionalnim saborom. Trojedna je kraljevina tretirana kao *partes andexae* ili *partes subjectae*. Detaljnom analizom povijesnih izvora Šulek je nastojao pokazati da nema nikakvih državno-pravnih osnova da se Trojedna kraljevina zove «pridružene i podložene strane» (*partes adnexae et subjugatae*) Ugarske. Ti su se nazivi pomalo odomaćili mađarskim spletkama, kojima su, koristeći se hrvatskom slabošću zbog protuturskih ratova, Mađari nastojali negirati hrvatsku državnu posebnost kao što su Talijani prisvojili Dalmaciju, a Nijemci Vojnu granicu. Hrvatska i Slavonija uvijek se spominju kao dio ugarske krune, ali kao posebne kraljevine, dok se naziv «pars», u ugarskom zakoniku, uvijek odnosio na Erdelj. Mnogobrojni postupci Hrvatskog sabora, poput izbora Ferdinanda I. ili Hrvatska pragmatička sankcija, pokazuju da je Hrvatska uvijek bila zasebna kraljevina neovisna od Ugarskog sabora. Uspon mađarizacije, od kraja XVIII. stoljeća, doveo je do gubljenja izraza «kraljevina» i isključive upotrebe «pridružene strane» za Trojednu kraljevinu. Nakon 1848. Hrvatska je oddružena, a ne pridružena strana i može jedino s Ugarskom sklopiti novi savez.[118]

---

[117] *Pozor* 29. XII. 1860, br. 74, 31. XII. 1860, br. 75 («Medjumurje»).

[118] *Pozor* 13. III. 1861, br. 60, 14. III. 1860, br. 61 («Jesmo li mi 'pridružene i podložene strane Ugarske'?»). U jednom pismu Šulek je tada naveo da Beč tjera Hrvate u naručje Mađara, jer odbija dopustiti dolazak graničarskih zastupnika u Sabor. Smatrao je da je Šokčevićevo banovanje završeno ako se ne opere od optužbe da je prihvatio njihov nedolazak (Maixner 1950:38, Šulek Preradoviću 30. III. 1861).

Početkom 1861., neposredno prije otvaranja Sabora, Šulek je napisao opsežnu brošuru o hrvatsko-ugarskom ustavu u kojem je prepričao mnoge dokumente o hrvatskoj državnoj i političkoj povijesti. U pismu đakovačkom biskupu naveo je da je taj «mučni posao» morao brzo završiti, kako bi pomogao da se napuste mnoge predrasude u Dalmaciji i Vojnoj granici i smanje prevelike simpatije prema Mađarima. Ni Provincijalcima brošura neće biti suvišna, jer joj je glavna namjera «probuditi u njih samosviest i naročito još i tu sviest, da je ustav taj prava naša svojina, a ne tudji dar».[119] Brošuru je namijenio Dalmatincima i Graničarima kako bi se lakše izjasnili za sjedinjenje s Banskom Hrvatskom, te neustavnim Južnim Slavenima u Monarhiji – mislio je posebno na Slovence – koji bi mogli željeti da se hrvatska ustavnost protegne i na njih.[120] Šulek je priznavao da je stari hrvatski ustav imao mnoge nedostatke i trebalo ga je 1848. u temelju promijeniti, ali za to nije bilo vremena. No, treba razlikovati načelo ustavnosti od grešaka vremena.[121] Hrvati bi daleko odmakli na polju ustavnosti da im nije nametnut apsolutizam. Hrvati ne moraju biti sretni za malo patentirane slobode – tj. neke dobre apsolutističke uredbe – jer im njihov stari ustav, kojeg treba popravljati, daje puno veću slobodu. Iako je hrvatski ustav star 1300 godina tek 1848. stvoren je moderan i slobodan ustav, jer je protegnut na sav narod. Ranije je ustav bio povlastica plemstva, koje je imalo sva prava, a puk samo dužnosti.[122] Osnovna je Šulekova tvrdnja u brošuri kontinuitet hrvatske državnosti. Hrvati imaju dugu tradiciju ustavne slobode, od kuće i zadruge i države, koju mnogi narodi tek danas nastoje ostvariti. Poput drugih Slavena, hrvatska je ustavnost slabila tek pod pritiskom drugih naroda, posebno Nijemaca i Mađara, ali nikada nije potpuno nestala. Feudalizam, koji je tuđinska tvorevina, pokazuje da Hrvati slobodu ne mogu očekivati od drugih, jer «mi smo od tudjinah dobivali od viek viekah samo robstvo i gospodstvo, a slobodu smo

[119] AHAZU, OJJS, XI A, Šulek Strossmayeru 28. III. 1861. Šulek je poslao tiskane primjerke i drugim istaknutim javnim djelatnicima. Ban Šokčević mu je za uzvrat poklonio sto forinti da podmiri tiskarske troškove i da «nadalje uzmognete polje narodne publicistike naše obogatjivati izvèrstnimi plodovi uma Vašega» (AHAZU, OBŠ, XV 19 g-3, Šokčević Šuleku 19. V. 1861).

[120] Šulek 1861:3-4, 27-28.

[121] Šulek 1861:4-6.

[122] Šulek 1861:33-37. Očito je da je Šulek, poput mnogih drugih hrvatskih nacionalnih djelatnika, imao ambivalentan stav prema «starom ustavu», jer je umnogome pripadao «mračnoj» feudalnoj epohi, ali i bio most prema modernoj građanskoj ustavnosti. To se posebno vidi u teoriji proširenja po kojoj je «stari ustav», nakon 1848., «protegnut» na neplemiće. O tome više kasnije.

si kod svoje kuće i stvorili i uzdržali».[123] Ništa nije savršeno, pa tako i hrvatski ustav ima mnogih mana. No, barem nije nametnut izvana, već je niknuo ih hrvatskog naroda i svi slojevi uz njega pristaju i slažu se da ga treba popravljati.

Obrana hrvatske državnosti u Šulekovoj brošuri bila je usmjerena ne toliko protiv austrijskog apsolutizma, koji je neslavno propao, koliko protiv rastućih mađarskih pretenzija, posebno zbog tada još vrlo jakog pro-mađarskog raspoloženja u Hrvatskoj. Pretke tadašnjih Mađara, kod njihovog dolaska u Panoniju, Šulek je proglasio «divljim narodom», koji je znao samo ratovati i jesti sirovo meso. Tek su kasnije, umnogome pod slavenskim utjecajem, prihvatili civilizaciju i kršćanstvo. Osnovna je Šulekova tvrdnja, kao i u novinskim člancima, da Mađari Hrvate nikada nisu podjarmili. Hrvatska je, pod različitim nazivima i u različitom teritorijalnom opsegu, uvijek bila ravnopravna s Ugarskom i povezana samo personalnom unijom, tj. zajedničkim vladarom. Stari je hrvatsko-mađarski savez bio čvrst dok su Mađari poštivali hrvatsku nezavisnost, odnosno počeo je slabiti kada su je nastojali uništiti, posebno od kraja XVIII. dalje. To je kulminiralo u ratu 1848., kada su Mađari nastojali oružjem podjarmiti Hrvatsku.[124] Šulek ističe da je Trojedna kraljevina nekada bila znatno veća nego tada i da je obuhvaća, uz sve virtualne krajeve, još i Istru, dijelove Kranjske i Štajerske, Međimurje, te znatni dio Bosne. Stoga izraz «Hrvati» u brošuri ne označava stanovnike tri županije, već hrvatski narod na cijelom njegovom etnografskom području.[125]

U tadašnjoj hrvatskoj javnosti česte su bile žalbe na nisku razinu parlamentarnosti. Spominjala se saborska nedisciplina, upadanja u riječ, nedosljednost stranačkog glasanja, osobne objede itd. Komentirajući prve saborske sjednice Šulek je isticao da bi njegova osnovna zadaća morala biti rješavanja državno-pravnih pitanja, tj. odnosa prema Austriji i Ugarskoj, zatim teritorijalna cjelovitost Trojedne kraljevine,

[123] Šulek 1861:11-12. Ovo su naizgled drugačije tvrdnje od onih ranije citiranih, posebno iz članka «Robstvo zapada» iz srpnja 1849. No, u tom je članku Šulek isticao parlamentarizam, odgovornu vladu i druge zapadnjačke ustanove, koje je, svakako, i dalje prihvaćao. Deset godina bečkog apsolutizma ukazalo je na potrebu da se jače ističu «dobre strane drevnog ustava» i loše strane tuđinskog utjecaja. Austrijski je apsolutizam, uostalom, bio ne potvrda, već negacija parlamentarizma i ustavnosti.

[124] Šulek 1861:18-26, 39.

[125] Šulek 1861:45-46.

te uređenje ekonomskih, društvenih i kulturnih prilika. Pod društvenim i ekonomskim prilikama posebno je spomenuo uređenje zadruga, a pod kulturnim prilikama osnivanje znanstvenih i drugih visokoškolskih ustanova. Za razliku od Engleske, gdje parlamentarizam ima višestoljetnu tradiciju, u Hrvatskoj ona seže tek od 1848., jer je prije bila ograničena na jedan stalež i s upotrebom latinskog jezika. U Saboru svaka stranka mora biti disciplinirana i dosljedno se zalagati za svoja osnovna uvjerenja. U Saboru trebaju što više govoriti pravi znalci, koji imaju ne samo dobru retoričku vještinu, već i poznaju državna i druga pitanja o kojima se raspravlja. Narodni zastupnici najviše moraju paziti na interese domovine.[126] Šulek je oštro osudio napuštanje Sabora od grupe unionističkih zastupnika u srpnju 1848. Takav postupak nema nikakvog opravdanja, jer se za osobne uvrede zadovoljština može tražiti od predsjednika Sabora ili od suda. Radi se o smišljenom postupku, koji je trebao onemogućiti daljnje saborsko zasjedanje zbog nedostatka kvoruma, ali u Saboru je ostalo i dovoljno zastupnika i dovoljno «liberalnih elemenatah».[127]

U vrijeme saborskih rasprava oko uređenje državno-pravnih pitanja Šulek je isticao da Hrvatski sabor ne treba prenagliti i upuštati se u donošenje dalekosežnih zaključaka o državno-pravnim pitanjima bez Ugarskog sabora. Ugarski je sabor do sada šutio o Hrvatima, ali sigurno ne zato što oni nisu bitni. Možda to znači da Mađarima nije ni stalo do ravnopravnog saveza.[128] Šulek smatra da saborski zastupnici moraju izbjegavati dvije krajnosti, koje podjednako prijete hrvatskoj narodnosti i samostalnosti: «S jedne strane zija na nas magjarska supremacija, s druge je razjazila svoje čeljusti njemačka centralizacija.» Osnovna smjernica saborske politike mora biti rehabilitacija i učvršćenje hrvatske narodnosti, koja je, nakon više stoljeća potiskivanja, ostvarena u revoluciji 1848. Tada su Hrvati pokazali da postoje kao narod i da se s njima mora računati: «Napokon smo se god. 1848. rehabitovali kao narod; raztrgana njegova uda sjediniše se ponajviše; idea trojedne kraljevine postade tielo; mi izadjosmo pred Europu kao narod slobodan, samostalan, sviestan, poznavajući svoju prošlost i svoju budućnost.» To je bila jedina tadašnja tekovina, koju su Hrvati morali skupo platiti s ropstvom njemačke centralizacije. Sada svi, pa i najveći neprijatelji,

[126] *Pozor* 25. V. 1861., br. 119 («Parlamentarnost»).
[127] *Pozor* 18. VII. 1861., br. 163 («Naši politički protestanti»).
[128] *Pozor* 30. IV. 1861., br. 99 («Sabor ugarski i naš»).

uvažavaju postojanje hrvatskog naroda kao političku činjenicu. Mađari moraju priznati državnu nezavisnost i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, s tim da se pitanje Međimurja može ostaviti za kasnije dogovaranje. Mađari trebaju priznati ne samo stara hrvatska prava, već i tekovine 1848., koja je uništila njihove pretenzije za gospodstvom nad Hrvatima, tj. moraju priznati da je te godine prestala svaka pravna veza između Ugarske i Trojedne kraljevine. Mađari i Hrvati trebaju jedni druge za osiguranje političke slobode, ali samo na temelju obostrane državne i narodne ravnopravnosti. Za sada se ne može ništa konkretno reći o mogućem savezu, jer nisu uređeni odnosi između Ugarske i Austrije, a ni ugarski Sabor nije se službeno izjasnio o Hrvatskoj. Šulek posebno ističe da se do sada niti jedan značaj mađarski zastupnik nije povoljno izjasnio o Hrvatskoj, tj. nije izričito priznao državnu ravnopravnosti i političku samostalnost Trojedne kraljevine. Mađari inzistiraju na obnovi zakona 1848. na temelju kojih Hrvati s njima ne mogu sklapati savez, jer oni negiraju osnovne hrvatske interese. Za Hrvatsku su podjednako štetni ljudi koji odbacuju svaki s Ugarskom i oni, koji bi stupili u bezuvjetni savez.[129]

U dodatnom komentaru prijedloga osrednjeg odbora Šulek je isticao da je ključno pitanje da li je 1848. pravno ili samo faktički prekinuta veza između Trojedne kraljevine. O tome ovisi da li Hrvati stoje na zakonitom temelju ili su samo buntovnici. Mađari nisu Hrvate nikada podjarmili za što se nije potrebno pozivati na Kolomana i *pacta conventa*, već na zaključke Ugarskog sabora u novije doba, koji često priznaju posebna hrvatska prava. Hrvatska je uvijek imala zasebnu administrativnu, sudsku i izvršnu vlast, nezavisnu od Ugarskog sabora. Mađari su prvi pogazili drevne ugovore između Ugarske i Hrvatske, posebno u zakonima 1848., koji su nastojali potpuno uništiti preostalu hrvatsku autonomiju. Mađari su tim zakonima nastojali uvesti potpunu centralizaciju, koja je pogubna i za etnički homogene zemlje, a krajnje opasna i višenarodne države. Mađarski zakoni 1848. ne samo da nastoje rastrgati Hrvatsku i uništiti njezinu zakonodavnu i sudsku autonomiju, već žele provesti potpunu mađarizaciju i zatrti narodnu književnost. Time su, ističe Šulek, uzrokovali i pravno i faktično odcjepljenje Hrvatske od zajedničke države i sada bi se morao stvoriti novi savez na novim osnovama. Odvajanjem od Ugarske hrvatski se narod 1848. vratio u ranije

[129] *Pozor* 8. VI. 1861, br. 130 («Prvi postup k savezu s Ugarskom»).

stanje faktičke i pravne samostalnosti na što svaki narod ima pravo ako drugi narod negira njegova prava.[130]

Šulek je relativno malo pisao u *Pozoru* u kasnijem razdoblju, do njegove zabrane početkom 1864., najviše zbog uređivanja *Gospodarskog lista*. No, nastavio je pratiti tekuće političke prilike i komentirati ih, uglavnom blizak stajalištima Narodno-liberalne stranke. Odgovarajući na članak unioniste Lazara Hellenbacha, Šulek je istaknuo da nije bitna novinska polemika, već potreba da se razbistre politička stajališta i eventualno približe dvije stranke, koje trebaju podjednako težiti dobrobiti domovine, iako se mogu razilaziti u trenutnim uvjerenjima kako ju postići. Šulek ističe da su Mađari, potaknuti pritiskom bečke centralizacije i germanizacije, potpuno opravdano radili za svoj narodni interes i postali znamenit narod. No pogriješili su, jer nisu uvažavali interese i drugih naroda, posebno slavenskih, s kojima su povezani i nastojali su im nametnuti istu onu centralizaciju, koju su od sebe odbijali. U Ugarskoj i dalje vlada aristokracija, jer plemstvu ima svu moć, a narod je, posebno u nemađarskim područjima, bespravan. Prava se politika sada može osnivati samo na načelu narodnosti i to su Hrvati dobro naučili od Mađara. U Hrvatskoj su zadnjih dvadesetak godina ustrojene prave narodne stranke i hrvatski je narod ostvario veći napredak nego u ranijih nekoliko stoljeća. U saboru 1861. narodna je stranka bila sastavljena od različitih elemenata, među njima i mnogih konzervativaca, jer ih je sve povezivala obrana hrvatske narodnosti pred germanizacijom i mađarizacijom. Sada se prava slobodarska politika mora temeljiti na narodnosti.[131]

Objašnjavajući promjenu javnog raspoloženja u Hrvatskoj u toku 1860-1., od pro-mađarskog prema anti-mađarskom, Šulek je objašnjavao da je i on u početku pozdravljao mogućnost obnove čvrstog saveza s Ugarskom. Rastuća mađarska agitacija protiv autonomije i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske i mađarsko nastojanje da obnove svoje ekspanzionističku politiku otrijeznilo je mnoge Hrvate i proširilo sumnje u korisnost olakog povezivanja s Ugarskom. Otimanje Međimurja, prisvajanje Rijeke, nametanje mađarizacije drugim narodima u Ugarskoj i

[130] *Pozor* 12. VI. 1861. br. 140 («Jesmo li godine 1848. p r a v n o prekinuli savez s Ugarskom?»)

[131] *Pozor* 28. VI. 1861., br. 147, 1. VII. 1861, br. 149 („Politika saborske većine naprama Ugarskoj I., II.")

zahtjevi za obnovom zakona iz 1848. pokazali su jasno da Mađari nisu odustali od težnje za hegemonijom. Istu je nepravednu politiku vodio i Ugarski sabor 1861. u kojem se nitko nije izjasnio za poštivanje hrvatskih prava. Stoga je saborska većina opravdano odbila pod takvim uvjetima predlagati obnovu saveza s Ugarskom. Za to nije bila potrebna podmićivanja iz Beča ili privatne koristi pojedinih narodnjaka. Među narodnjacima bilo je dosta ljudi, koji gledaju samo na svoje osobne interese, ali još ih je više bilo među unionistima, jer je Hellenbachovo domoljublje izuzetak među njima. Gorka iskustva s bečkom centralizacijom i peštanskom mađarizacijom potakla su dio Hrvata da počnu govoriti o potpunoj nezavisnosti Hrvatske od Ugarske. Narodna stranka je, smatra Šulek, s pravom odbacila centralizam i mađarizam, ali je, za razliku od Mađara, priznala cjelovitost Monarhije. Zato je unutarnji položaj Hrvatske, posebno sloboda javnog života, u Hrvatskoj puno bolji nego u Ugarskoj. Obnova hrvatsko-ugarskog saveza je moguća, ali samo ako Mađari odustanu od svoje hegemonističke politike i usvoje načelo narodne ravnopravnosti.[132]

Godina 1861., nastavljao je Šulek u istom članku, značila je pravno sankcioniranje onoga što je 1848. faktično provedeno: odvajanje Trojedne kraljevine od Ugarske. Saborske odluke bile bi puno povoljnije za Mađare da je Hrvatski sabor zasjedao 1860., jer do ljeta 1861. mnogima su postale jasne hegemonističke težnje Mađara. Malo je koji Hrvat vjerovao da njihova zemlja može postojati nezavisno od Ugarske, ali sada se većina upravo za to zalaže. I pristalice Mađara nisu tražili obnovu stanja prije 1848., već novi savez na temelju jake unutarnje autonomije, ali ideja samostalnosti toliko je prevladala da ni taj program nije prodro, iako je bio vrlo sličan programu Narodne stranke. Postojanje posebne hrvatske kancelarije i stola sedmorice pokazuje da Hrvatska može biti nezavisna od Ugarske. Šulek ističe da ključna stvar nije reguliranje odnosa Hrvatske i Ugarske, već pitanje ugarskih zakona 1848. i odnosa Ugarske prema Austriji. Hrvatski sabor 1861. odbio je priznati zajedničke poslove s Austrijom i time indirektno pomogao mađarsko nastojanje za uspostavom dualizma. No, Hrvati ne traže, poput Mađara, potpunu samostalnost i zato je njihovo unutarnje stanje puno povoljnije, s manje represija i više političke slobode. Iz toga se vidi da zaključci Hrvatskog sabora 1861. nisu okrnjili ustavnu slobodu. Obnova hrvatsko-ugarskog

[132] *Pozor* 4. VII. 1862., br. 152 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj III.»).

saveza ostaje moguća, ali osnovni je uvjet da se Mađari odreknu svoje hegemonije i priznaju ravnopravnost svih naroda u Ugarskoj. Na kraju Šulek navodi da je osnovni cilj njegovih članaka bio odbaciti optužbe o Narodnoj stranci kao oruđu bečke reakcije, koja odbija savez s Ugarskom zbog naredbi iz Beča.[133]

I nešto kasnije Šulek nije primjećivao nikakve promjene u mađarskoj politici, smatrajući da Mađari jednako nastoje oko očuvanja i proširenja svoje dominacije nad drugim ugarskim narodima. Šulek detaljno analiza političke stavove Ferencza Deáka, tada najznačajnijeg mađarskog političara, i pokazuje da nije nimalo napustio svoje velikomađarske stavove iz 1840-ih godina, iako ih sada opreznije izražava. I njegove antihrvatska pozicija, posebno uvjerenje da Trojedna kraljevina treba biti zavisni dio Ugarske, ostala je ista. Mađarski političari mogu formalno zastupati fraze o pravednoj narodnoj politici, ali nisu spremni dati čvrsta jamstva o provođenju narodne ravnopravnosti u Ugarskoj. Dok su bili na vlasti, kao do 1848., Mađari su provodili nasilnu i netolerantnu politiku prema svakome tko se usudio zalagati za prava drugih ugarskih naroda, a u vrijeme apsolutizma, kada su i sami bili u ropstvu, pribjegavali su, kod bečke vlade, podmuklim optužbama za separatizam. Šulek navodi da Hrvatsku Mađari ne mogu direktno terorizirati, jer tu nemaju vlasti, ali inače uvijek negiraju teritorijalnu cjelovitost i autonomiju Trojedne kraljevine, nastojeći otcijepiti Rijeku i Slavoniju. Mađarski teror nad Hrvatima u Banatu i Međimurju pokazuje da i ovi imaju isti status kod mađarskih šovinista kao i drugi ugarski narodi. Bilo bi dobro kada bi se Mađari zadovoljili moralnim prvenstvom u Ugarskoj, ali u sadašnjim okolnostima nema nade da će narodna ravnopravnost postati istina.[134]

Teritorijalna cjelovitost bila je, kao i 1848-1849., drugo osnovno pitanje u Šulekovim političkim člancima. Dok je Dalmacija ostala u pozadini, detaljno je pisao o Vojnoj granici. U njegovoj ostavštini u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti nalazi se djelomični i nedatirani komentar neke knjige o Granici, možda one, koju je 1859. napisao Ognjeslav Utješenović. Tu Šulek navodi da pisac bunca o javnom mnijenju u Granici, iako je ona golema kasarna u kojem vlada opsadno stanje. Trojedna kraljevina i Ugarska ne mogu se zvati ustavnim zemljama,

[133] *Pozor* 9. VII. 1862., br. 156 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj IV.»).
[134] *Pozor* 16. V. 1863., br. 111 («Ravnopravnost u Ugarskoj»).

dok preko milijun duša stenje pod vojnim apsolutizmom. Ako se vojni sustav ne može trenutno ukinuti trebalo bi barem osigurati općinsku samoupravu i spriječiti miješanje vojnih vlasti u nju.[135] U jednom kasnijem članku Šulek ističe da je njezino stvaranje, u XVI. i XVII. stoljeću, bila stvar vojne nužde zbog obrane od Turaka. No, kasnije su hrvatski stalež i sabori stalno tražili da se Granica ukine ili, barem, da se u građanskim poslovima, podredi banu i Saboru, ali kraljevska su obećanja uvijek ustala neispunjena. To znači da je odvojenost Granice od Banske Hrvatske nezakonito, jer nikada nije dobilo potvrdu Hrvatskog sabora. Sada, kada je turska sila odavno skršena, vrijeme je da se vojni sustav ukine i da se blagodati ustavnosti i napretka protegnu i na graničare. Granica u sadašnjem stanju ne može napredovati, jer nema poduzetnika, dioničarskih društava, kapitala, tvornica i svih drugih sredstava neophodnih za razvitak. Granica ne može ni duševno napredovati, jer su škole gotovo isključivo vojničke i s njemačkim nastavnim jezikom. Kruti vojnički centralizam, koji je Austriju dotjerao do ruba propasti, također ukazuje koliki je Granica anakronizam. Hrvatsko nastojanje za pridruženjem Granice dio je općenitog pokreta u kojem svi europski narodi nastoje sebi priključiti srodne dijelove. Šulek se formalno ograđuje od radikalnijeg zahtjeva za potpunim ukidanjem Granice i traži da se strogo odvoje vojni od građanskih poslova, te da se graničari u potonjima podvrgnu zakonima Banske Hrvatske. O konkretnom načinu tog razgraničenja trebali bi odlučiti Sabor i kralj.[136] I u privatnoj korespondenciji Šulek je isticao da se Granica mora pridružiti Provincijalu. Dok u njoj vlada germanizacija ona ostaje neprijatelj svakog narodnog napretka.[137]

Šulekov članak o Vojnoj granici u *Pozoru* bio je detaljno argumentiran s mnogobrojnim citatima iz povijesnih izvora. Slično je poznavanje povijesnih dokumenata Šulek pokazao i u knjizi *Hrvatsko-ugarski ustav ili konstitucija.* Možda je to bio razlog da je upravo njemu povjereno – inače netipičan slučaj, jer nije bio saborski zastupnik - sastavljanje predstavke, koju su, u srpnju 1861., graničarski zastupnici uputili kralju.[138] U predstavci se ističe da je Listopadska diploma značila samo priznanje zakonitog stanja, tj. pripadnosti Granice Trojednoj kraljevini. Slično

[135] OPHK, OBŠ, kut. I., br. 11.

[136] *Pozor* 26. XI. 1860., br. 48 («Vojnička krajina cjelokupni diel hrvatsko-slavonske kraljevine»).

[137] Maixner 1950:39, Šulek P. Preradoviću 19. IV. 1861.

članku iz studenog 1860. predstavka navodi mnogobrojna neizvršena obećanja austrijskih careva da će Granicu povratiti Hrvatskoj. Sabor ne može rješavati valjano državno-pravna pitanja dok ne zna pravi opseg Trojedne kraljevine, a posebno faktičnu pripadnost Granice. Neustavni vojni sustav glavna je nevolja Granice, koja stenje pod «šibikom vojničkog apsolutisma» i odvojena je «planinama raznih državnih systemah» od Provincijala. Predstavka ističe proturječnosti između kraljeve naredbe da graničarski zastupnici mogu sudjelovati samu u rješavanju državno-pravnih pitanja, koja znači poštivanje ustavnosti, i očuvanja apsolutističkog vojnog sustava, koji isključuje ustavnost. Veliki problem Granice je kaos mnogobrojnih zakona sa stalnim preustrojavanjem uprave, koje su stvarali ljudi bez poznavanja Granice ili rukovođeni osobnom koristi. Graničari nisu, za razliku od provincijalnih seljaka, pravi gospodari svojeg zemljišta, već tek nasljedni uživaoci zemlje, koju ne mogu ni prodati ni zadužiti. Stari su tereti uglavnom zadržani pod novim imenom, a nametnuti su i mnogi novi tereti. Dobra uprava u Granici ne može postojati bez slobodne općine, koja je nemoguća dok traje vojni birokratizam. Obrt i trgovina ne mogu napredovati, jer je pravo seljenja isključeno i jer svi moraju biti vojnici i ratari. Isključenjem narodnog jezika iz javnog života i nametanjem tuđeg njemačkog jezika Granica ne može duhovno napredovati i ostaje bez književnika, novina, čitaonica i drugih kulturnih zavoda. Velik je problem propisivanja fizičkih kazni – udaranje batina – za svakakve sitnice, čime se potiče moralno propadanje i ruši ugled kućnim gospodarima. No najveći je teret prekomjerna vojnička služba, jer Granica daje šest puta više vojnika, u odnosu na broj stanovnika, nego druge zemlje Monarhije. To dovodi do neizmjernih financijskih opterećenja i sprečava ljude da obrađuju zemlju. Uništenjem turske sile Granica je ispunila svoju povijesnu zadaću i njezin vojni sustav treba biti ukinut. Sada zadaća može biti jedino širenje kršćanstva i prosvjete u turskim krajevima za što će graničari bolje raditi ako se pridruže Provincijalu. Ako trenutno ukidanje vojnog ustrojstva nije moguće nužne su reforme, posebno odvajanje vojnih od građanskih poslova, ustrojavanja slobodnih općina i smanjivanja različitih tereta.[139]

[138] Da je sastavljač predstavke Šulek navodi u jednom tadašnjem pismu (NSK, KIF, R 3399 b, Šulek I. Filipoviću 11. VII. 1861.

[139] HDA, DK, kut. XXI., br. 2459-545.

Nakon raspuštanja Sabora u Banskoj Hrvatskoj dolazi do pojačavanja političkog pritiska, jer je bečka vlada nastojala po svaku cijenu dovesti hrvatske predstavnike u Carevinsko vijeće. Uspjeh u dovođenju erdeljskih zastupnika 1863. ohrabrio ju je na intenziviranje političkih progona i ukidanje političke slobode kakva je postojala od kraja 1860. do početka 1862. U ljeto 1862. veliki bilježnik Riječke županije Ante Starčević suspendiran je, uhapšen i kažnjen zatvorom zbog jednog protuaustrijskog govora. Slično se dogodilo i velikom bilježniku Zagrebačke županije Dragutinu Kušlanu u jesen 1863. pod izgovorom da je zloupotrijebio svoje ovlasti u pismu kotarskim sucima u kojima ih poziva na izbor opozicijskih ljudi. Eugen Kvaternik uhapšen je, formalno zbog nekih stavova u drugom svesku «Političkih razmatranja» i 1863. protjeran, kao ruski državljanin, iz Monarhije.[140] Početkom 1864. zabranjen je glavni opozicijski list *Pozor*. U to vrijeme nastaje Samostalna narodna stranka sastavljena uglavnom od političara, koji su 1861. pristajali uz Pricinu izjavu. Oni su optuživali većinu u Saboru 1861. da su, odbacujući Pricinu izjavu, zastupali isključivo negativističko stajalište, koje je vodilo u političku izolaciju. Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević, ban Šokčević, zagrebački nadbiskup Haulik i drugi istaknuti javni djelatnici smatrali su da Hrvatska treba poslati zastupnike u Carevinsko vijeće i nagoditi se s kraljem prije Mađara i tako spriječiti uspostavu dualističkog poretka. Postojala su neka neodređena obećanja u Beču da bi time Hrvati mogli dobiti Dalmaciju, Međimurje, a možda i dijelove Bosne. Neposredno nakon zabrane *Pozora* samostalci su namjeravali, u planu pokretanja svojeg lista pod nazivom *Domobran*, angažirati Šuleka. U jednom pismu Šulek navodi da je odbio ponudu kancelara Mažuranića da uređuje poluslužbeni list.[141] Ambroz Vranyczany, jedan od istaknutih članova samostalne stranke, pisao je kancelaru da se odustalo od pokušaja vrbovanja Šuleka za urednika novog lista, jer je on «odveć jegulja vijugasta».[142]

Šulek se 1861.-1862. neuspješno kandidirao na mjesto državnog arhivara. Još za vrijeme zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861. Vinko Pacel

[140] U pismu Dragutinu Kušlanu Šulek je osudio rastuću represiju u kojoj je vidio vraćanje «orijaškim koracima» u 1849. godinu. Za Kušlanovo otpuštanje ustvrdio je da je izazvalo «obćeniti gnjev» ne samo zbog neustavnog nasilja, već i zbog smiješnih izgovora, jer je Kušlan za županiju radio puno više od velikog župana Kukuljevića (NSK, ODK, R 5867 b, Šulek Kušlanu 10. IX. 1863).

[141] GPKH 19:46-47, Šulek Petru Preradoviću 24. I. 1864.

[142] NSK, OIM, R 5844 b, Vranyczany I. Mažuraniću 20. I. 1864.

podnio je prijedlog da se ishodi Šulekovo imenovanje za zemaljskog arhivara.[143] Strossmayer, ban Šokčević[144] i mnogi drugi ugledni ljudi poduprli su njegovu kandidaturu, koja je krajem 1861. izgledala kao gotova stvar, ali kasnije je sve blokirano zbog intrige Alberta Štrige. Šulekovi politički stavovi svakako mu nisu mogli pomoći, jer je bio blizak kasnijoj Narodno-liberalnoj stranci, dok su u Dvorskoj kancelariji dominirali pristalice kasnije Narodno-samostalne stranke. Sačuvana korespondencija, posebno njegova pisma prijatelju Ivanu Trnskom, svjedoči o njegovom velikom razočaranju, jer je to bila prilika da dobije stalan izvor prihoda umjesto povremenih honorara. Šulek smatrao da je glavni uzrok bila intriga pojedinaca, poput Nikole Krestića i Dimitrija Demetra, koji su bili drugačijih političkih i književnih nazora, a ne, kako su neki tada smatrali, neprijateljstvo katoličkog svećenstva i kardinala Haulika. Šulek navodi da prema njemu vlada književna zavist i planira da se ostavi književnosti, koja mu je «samo trnjem i dračem urodila».[145]

U vrijeme Schmerlingovog provizorija Šulek je pripadao Narodno-liberalnoj stranci zajedno s Račkim, Strossmayerom, Mrazovićem i drugim uglednim ljudima iz javnog života sjeverne Hrvatske. Osim uređivanja *Gospodarskog lista* i pisanja članaka u *Pozoru* doprinio je redigiranju *Saborskih spisa* za Sabor 1861. godine.[146] Svoje je političke stavo-

[143] Dragutin Kušlan – Mirko Šuhaj, *Spisi saborski kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.* I., Zagreb 1862., 145.

[144] U pismu predsjedniku Dvorskog dikasterija ban Šokčević podupro je Šulekovu kandidaturu, navodeći da je njegovo imenovanje opća želja, jer je «svojim neumornim dielovanjem na polju literarnom stekao toliku simpatiu kod naroda». (HDA, DK, kut. XXVIII., br. 20-1, Šokčević Mažuraniću 12. XII. 1861). Josip Torbar, koji je dobro poznavao tadašnje prilike, ističe, u nekrologu Šuleku, da je Šulekova kandidatura propala, i 1862. i 1867., isključivo zbog političkih razloga, tj. nije bio poćudan hrvatskim političarima u Beču, najprije samostalcima, a kasnije unionistima (Torbar 1897:187-188). Inače, kroz čitavo svoje dugo djelovanje u Hrvatskoj Šulek nikada nije obnašao neke plaćene javne službe, već se izdržavao isključivo od honorara. Jedan od razloga izbjegavanja javnih službi bila je njegova nagluhost, a dodatni su problem bile nevjerojatne fizičke nesreće s čestim lomovima ruku i nogu, koje su u tadašnjem Zagrebu bile poslovične. Zanimljivo, te je nesreće Šulek doživljavao isključivo na ulicama i cestama u Zagrebu i okolici, a nikada na Medvednici, gdje je često boravio prikupljajući uzorke za svoje botaničke radove. Torbar spominje da je obitelji ostavio značajan imetak, vrlo rijetko postignuće za tadašnje ljude od pera, jer je često dobivao posebne honorare od bogatih pojedinaca. Posebno je 1860-ih i 1870-ih godina u tome bio izdašan biskup Strossmayer (Torbar 1897:185-187).

[145] AHAZU, OFR, XII A 736/1, Šulek Račkom 26. VII. 1862; Maixner 1950:45, Šulek Preradoviću 9. IX. 1863.

[146] O tome Šulek govori u jednom pismu (NSK, ODK, R 5867 b, Šulek D. Kušlanu 2. I. 1862). Šulekov doprinos ovdje, vjerojatno, nije bio veći, jer su kao priređivači navedeni D. Kušlan i M. Šuhaj, inače članovi Sabora 1861.

ve detaljno iznio u jednom pismu u kojem je naveo da je apsolutističko postupanje bečke vlade sve razumne ljude otjeralo u opoziciju. Svi su protiv austrijske samovolje, ali to ne znači, kako tvrdi vlada, da su svi mađaroni i za bezuvjetni savez s Ugarskom. Austrija, smatra Šulek, može biti jaka samo uz ravnopravnost i slobodu svakog naroda: «Država sastavljena iz više narodah, imajućih samosviest i svoju povjestnicu, može se samo onda uzdržati jaka i slobodna, ako svaki narod nadje u njoj uvjete svoje sreće i budućnosti. Takva neka bude Austrija: svaki narod neka se u njoj slobodno razvija, pak će biti svak sretan i zadoovljan, a cijela monarkija š njimi. Zato mi perhoresciramo gospodstvo i Niemacah i Magjarah, i centralizaciju i dualizam. Jedini i drugi misle i skrbe samo za sebe i za svoje vladanje, a ne za budućnost monarkije.» Hrvati ne negiraju potrebu postojanja zajedničkih poslova, a uglavnom ni neki središnji organ, ali odbacuju njemačku centralizaciju i austro-mađarski dualizam kao poželjne opcije. Najveća opasnost za Monarhiju težnje su Nijemaca i Mađara za supremacijom. Hrvatske simpatije sigurno ne može potaknuti germanizacija u Sloveniji i Češkoj, talijanizacija u Dalmaciji, te sprečavanje Slovenaca da dođu na gospodarsku izložbu u Zagreb 1864. Zdravo jedinstvo Austrije moglo bi se postići proširenjem hrvatskog ustava na čitavu Monarhiju, ali na to Nijemci i Mađari neće nikada pristati. Šulek je posebno kritizirao bana Šokčevića kao površnog čovjeka, čija se politička znanost «gega na slabih noguh».[147] Kritizirao je i kancelara Ivana Mažuranića, koji ne želi poduprijeti odobrenje pravila Akademije, jer bi njezini članovi bili uglavnom njegovi politički protivnici.[148] U jednom drugom pismu Šulek navodi da je za jedinstvo Austrije, ali ne s njemačkom prevlašću. Bečki centralisti žele Hrvatsku izjednačiti s nasljednim pokrajinama umjesto obratno, da se hrvatska ustavnost protegne na njih.[149]

Usprkos političkim pritiscima i oktroiranom izbornom redu samostalci su uvjerljivo poraženi na izborima u ljeto 1865. od udružene Narodno-ustavne i Narodno-liberalne stranke, koji su bili protiv sudjelovanja u Carevinskom vijeću. Kancelar Mažuranić je zbog toga napustio svoj položaj, a *Pozor* je, u studenom 1865., opet mogao početi izlaziti.

[147] Milčetić 1907:289-292, Šulek Trnskom 15. I. 1865.

[148] Maixner 1950:48-49, Šulek Preradoviću 17. VIII. 1864; Milčetić 1907:289, Šulek Trnskom 15. I. 1865. U spomenutim je pismima ismijavao Mažuranića, jer nema drugog posla nego agitirati za stari školski pravopis.

[149] Maixner 1950:42, Šulek Preradoviću 12. III. 1863.

Hrvatski je sabor, nakon nekoliko odgoda, počeo zasjedanje u studenom 1865. i trajao, uz nekoliko prekida, do svibnja 1867. U njemu je, uz česte međusobne polemike, postupno prevladalo povezivanje samostalaca i liberala. Njihova je suradnja najprije došla do izražaja u slanju kraljevskog odbora za pregovore s odborom Mađarskog sabora, od travnja do lipnja 1866. Ti su pregovori, vođeni na ravnopravnoj osnovi, završeni bez rezultata, jer su Mađari željeli pričekati rasplet međunarodne krize. Pruska pobjeda nad Austrijom otvorila je vrata uspostavi dualističkog uređenja. Krajem 1866. udruženi samostalci i liberali izradili su adresu kralju u kojoj su ne samo priznali postojanje zajedničkih poslova Hrvatske s austrijskim zemljama, već su i izrazili želju za neposrednim dogovorom s kraljem. To je, međutim, ionako bilo uzaludno, jer je Beč bio zainteresiran primarno za dogovor s Mađarima, dok su Hrvati služili samo kao sredstvo pritiska. Već tada su u punom tijeku pregovori između kraljevih izaslanika i mađarske elite, koji će, do proljeća 1867., rezultirati stvaranjem dualističkog poretka i podjelom hrvatskih zemalja. Hrvatski je sabor, pošto je odbio poslati zastupstvo na kraljevu krunidbu u Budimpeštu, raspušten u svibnju 1867. Ban Šokčević predao je ostavku, a poznati unionist Levin Rauch postao je namjesnik banske časti i osigurao, uz mnoge pritiske i oktroirani izborni red, pobjedu unionista na izborima. Kasnije su isključivo unionisti sudjelovali u stvaranju hrvatsko-mađarske nagodbe 1868., kojom je Banskoj Hrvatskoj priznata ograničena autonomija u prosvjetnim, upravnim, školskim i crkvenim pitanjima. Dvorska kancelarija i Namjesničko vijeće su ukinuti, a umjesto njih nastala je ustanova zajedničkog hrvatsko-slavonskog ministra u Budimpešti, odnosno zemaljska vlada Trojedne kraljevine u Zagrebu. Dualistički će poredak potrajati do sloma Monarhije 1918. godine.

Šulek je preuzeo uređivanje *Pozora* nakon obnove njegovog izlaženja i uređivat će ga od studenog 1865. do rujna 1866. Preuzimanje uredništva objašnjavao je, po običaju, «silnim navaljivanjem» prijatelja, koji su tvrdili da je on najpogodniji za taj posao.[150] Komentirajući kraljevski otpis na Hrvatski sabor Šulek je istaknuo da se njima predlaže zastu-

[150] *Pozor* 14. XI. 1865., br. 1.(«Poziv na predplatu»). Šulekovi članci u *Pozoru*, od studenog 1865. do rujna 1866., nisu potpisivani. To je čudno, jer je Šulek inače uvijek potpisivao inicijalima svoje članke. Rukopisi nekih članaka, poput «Zaziranje od Austrije», «Bečki gavrani» i drugi, nalaze se u njegovoj ostavštini u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti. Kod drugih uzeti su u obzir glavni uvodni članci, koji bi, po stilu, mogli biti njegovi. Logično je da je Šulek, kao glavni urednik i plodan pisac, napisao većinu uvodnih članaka, tim više što je prestao uređivati *Gospodarski list*.

pnicima da usvoje Listopadsku diplomu i Veljački patent. To je bitno različito od kraljevskog otpisa na Sabor 1861. u kojem se ultimativno tražilo da se neustavni akti usvoje i pošalju zastupnici u Carevinsko vijeće. Stoga se treba nadati da će saborski zastupnici pozorno razmotriti otpis i neće ga, kao 1861., naprečac odbaciti. Loše je što se u otpisu ne spominje Dalmacija i Akademija. Beč je Hrvatima obećavao Dalmaciju ako pošalju zastupnike u Carevinsko vijeće, ali oni ne mogu dobrovoljno odustati od svojih zakonitih prava.[151]

Šulekovi su brojni uvodnici sadržali ranije osnovne smjernice, tj. inzistiranje na širokoj državnoj autonomiji i teritorijalnoj cjelovitosti Trojedne kraljevine, posebno prema Mađarskoj. Isticao je da je jezgra hrvatskog naroda uvijek branila nezavisnost Trojedne kraljevine prema Ugarskoj, iako su neki, od kraja XVIII. stoljeća, počeli više isticati međusobne veze zbog straha od bečkog apsolutizma. Borba Hrvata protiv mađarske supremacije nije različita od borbe Mađara protiv dominacije Beča, jer «braneć dakle svoju autonomiju branimo samo isto ono sveto načelo ustavnosti, za koje je ista Ugarska slabodobitno boj bila proti namienjenoj njoj centralizaciji – načelo pravne neprekidnosti». Trojedna kraljevina nikada nije bila, poput Erdelja, integralni dio Ugarske.[152]

Krajem 1865. i početkom 1866. Šulek je izražavao umjereni optimizam oko mogućnosti hrvatsko-mađarskog dogovora. Vjerovao je da Mađari više nisu tako skloni nametati centralizaciju i mađarizaciju kao 1848., jer su se drugi ugarski narodi osvijestili i traže svoja prava.[153] Hvalio je dosljednu borbu Mađara za povratak pune ustavnosti i uspoređivao je s mlakošću većine hrvatskih političara, koji se ne usuđuju tražiti povratak Granice i Dalmacije.[154] U tom je smislu izražavao nadu da će pregovori regnikolarnih deputacija Hrvatskog i Mađarskog sabora, u proljeće 1866., biti uspješni. Trojedna kraljevina ne može se brojem mjeriti s Ugarskom, ali ima povoljan geografski položaj i u interesu je Mađara da s Hrvatima sklope pravedan savez. Hrvati od Ugarske traže da poštuje uvjete njihovog narodnog napretka bez kojeg bi ovi opet spali u «prvašnje ništavilo».[155] Šulek je izražavao nezadovoljstvo što će u ugarskom odboru biti, po običaju, isključivo Mađari. Bilo bi praved-

[151] *Pozor* 15. XI. 1865., br. 2, 16. XI. 1865., br. 3 («Razmatranje kraljevskog odpisa»).
[152] *Pozor* 27. XII. 1865., br. 35 («Cjelovitost ugarske krune»).
[153] *Pozor* 27. XII. 1865., br. 35 («Cjelovitost ugarske krune»).
[154] *Pozor* 26. III. 1866., br. 108 («Ugarska borba za ustavnost»).
[155] *Pozor* 6. IV. 1866., br. 125 («U oči dogovora s Ugarskom»).

nije da tu budu zastupani i drugi ugarski narodi, ali time Hrvati ne mogu uvjetovati pregovore.[156]

Komentirajući pregovore regnikolarnih deputacija Šulek je pisao da su Hrvati i Mađari kroz više stoljeća živjeli u savezu, dijelili dobro i zlo i branili europsku civilizaciju od «aziatskog divljačtva». Prošlost treba poštivati, ali ona ne može biti mjerilo za sadašnje postupanje, jer se narodi ne druže zbog ljubavi, već zbog koristi, posebno ako su različite krvi i jezika. Malo bi tko među Hrvatima zagovarao povezivanje s Ugarskom ako im to ne bi bilo u interesu. Narodi jugoistočne Europe, od Tatra do Balkana, upućeni su jedni na druge u prošlosti i sadašnjosti, jer je svaki od njih preslab da suzbije opasnost od snažnih država iz srednje i zapadne Europe. Postoje mnogi razlozi za čvršće povezivanje Trojedne kraljevine s Ugarskom, ponajprije zajednička ustavna tradicija, jer bečka ustavnost uvijek je bila kratka i put prema centralizaciji i germanizaciji. U sadašnjoj Austriji, koja je dio i Njemačkog saveza, Hrvatima i Mađarima prijeti opasnost od njemačke prevlasti. Razina kulturnog i ekonomskog razvoja u Ugarskoj i Trojednoj kraljevini je slična i zajedno mogu napredovati. Šulek ističe da će hrvatski odbor učiniti sve da dođe do sporazuma, ali ne može napustiti čl. 42/1861., koji polazi od nezavisnosti i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine. To znači da Mađari moraju odustati od svojatanja Rijeke i zadiranja u unutarnju hrvatsku autonomiju. Osnovni je hrvatski zahtjev da Trojedna kraljevina bude zasebna autonomna država unutar Austrije i u svezi s Ugarskom, a ne ugarska ili austrijska pokrajina. Stoga se treba nadati sporazumu, ali ne po svaku cijenu.[157] Za neuspjeh pregovora Šulek je optužio Mađare, koji žele očuvati gospodstvo nad drugim ugarskim narodima i protegnuti ga na Hrvate. Hrvati moraju gledati da svoje interese zaštite na drugi način, jer s Mađarima nema dogovora. Oni svojataju Rijeku i odbijaju čl. XLII., od kojeg polaze sve hrvatske stranke.[158]

Šulek se, u vrijeme uređivanja *Pozora*, uglavnom koncentrirao na odnos Trojedne kraljevine prema Ugarskoj. No povremeno je pisao i o Monarhiji općenito, odnosno odnosu Trojedne kraljevine prema au-

[156] *Pozor* 10. IV. 1866., br. 120 («Načelo i praksa»). U početku pregovora Šulek je bio optimističan, ali privatne su vijesti ubrzo pokazale da se Mađari ne žele na ništa obavezati, jer očekuju da će austro-pruski rat ispasti povoljno po njih (AHAZU, OFR, XII A 736/4, Šulek Račkom 29. IV 1866).

[157] *Pozor* 24. V. 1866., br. 150 («Naše ugovaranje s Ugarskom»).

[158] *Pozor* 20. VI. 1866., br. 179 («Povratak kraljevinskog odbora»).

strijskim pokrajinama. U teškim vremenima Hrvati su uvijek pristajali uz Austriju, ali istina je da je sada ta sklonost prilično oslabila. Ona se temeljila na «sviesti, da je austrijska država potrebita, ne samo za nas, nego za sve narode od nje zakriljene, dapače, za cielu Europu». Ta potreba postoji i dalje, ali od vremena Josepha II. Bečki je centralizam prijetio uništenjem hrvatskih sloboda. Od tada je stalno rasla simpatija prema Ugarskoj i Mađarima kao suborcima protiv zajedničkog neprijatelja. Samo je mađarska nezrela politika opet Hrvate okrenula prema Beču i dovela do 1848. No umjesto zahvale za svoje neizmjerne žrtve Hrvati su od Beča dobili apsolutizam, koji je uništio ne samo ustavnost već i moralnost i poštenje. Hrvatsko zaziranje od Austrije, piše Šulek, simptom je njezine bolesti, jer austrijska vlada, umjesto da prizna narodnu ravnopravnost, stalno naginje na centralizaciju i «na absorbiranje narodne životne snage ostalih narodah a u prilog njemačkomu». Većina Hrvata ne zazire od austrijske monarhije, jer znaju da je jaka država neophodna, već od bečke vlade i njezine germanizatorske politike. Novinari trebaju isticati prave uzroke problema i ukazivati na krivo ponašanje, koje Austriji «korjen života podgriza».[159] Šulek je posebno kritizirao austrijsko pristajanje uz Njemački savez i pozdravio njegovo razvrgnuće u lipnju 1866. Taj je savez bio izvor centralističke i germanizatorske politike austrijske vlade, koje je nastojala paradirati kao njemačka država, nametati njemačku prosvjetu i zanemarivati interese slavenskih naroda. Stoga Hrvati i drugi slavenski narodi nemaju nikakvog razloga žaliti za njegovim nestankom. No ni austrijski Njemci neće puno izgubiti, jer im njihova ekonomska i kulturna snaga uvijek jamči nezaobilazno mjesto u Austriji, kako god ova bila uređena.[160]

U to je vrijeme najvažnije bilo naglo zaoštravanje odnosa između Pruske i Austrije, koje će, u lipnju 1866., dovesti do rata i brzog austrijskog poraza. Protiv Austrije ratovala je i Italija, ali je njezina mornarica poražena kod Visa. Šulek je pisao da Hrvati ne trebaju skrštenih ruku gledati na predstojeći rat, jer je obrana Monarhije u njihovom interesu. Treba braniti Čehe od Nijemaca i Dalmaciju od Talijana. Jaka Austrija čvrsta je zapreka iredentističkim pretenzijama Talijana prema istočnoj obali Jadrana. Prijašnje austrijske vlade puno su griješile, ali postoji nada da bi prevladavanje sadašnje krize moglo dovesti do pomlađiva-

[159] *Pozor* 2. V. 1866, br. 139 («Zaziranje od Austrije»).
[160] *Pozor* 21. VI. 1866., br. 180 («Vječnaja mu pamjat!»).

nja i reformiranja Austrije.[161] Za rat najveću krivnju snosi Austrija, jer je, umjesto oslobađanja bosanske raje od turskog zuluma, s Pruskom napala Dansku – najbolje uređenu europsku državu.[162] Spremnost austrijskih naroda da brane Monarhiju pokazuje gdje su joj zdravi temelji. No narodima treba dati što im pripada i prekinuti s nepravednom unutarnjom i krivom vanjskom politikom.[163] Brzi poraz Austrije Šulek je shvaćao kao posljedicu unutarnje trulosti države i loše unutarnje i vanjske politike. Posebno je kritizirao predlaganje nekih bečkih listova da se uspostavi dualizam kao da njemačka i mađarska prevlast nije dovela do sadašnjeg stanja. Dualizam bi bio početak kraja Austrije, ali treba se nadati da će bečka vlada zadovoljiti pravedne težnje austrijskih naroda.[164]

Pri kraju svojeg uređivanja *Pozora* Šulek je u jednom pismu naveo da je njegova osnovna namjera bila pomrsiti račune dvjema političkim orijentacijama, koje su za Hrvate podjednako nepovoljne: centralizmu i dualizmu.[165] To je, doista, bilo osnovno obilježje njegovih političkih tekstova u to vrijeme. Pisao je da Narodna stranka izbjegava i centralizaciju i mađarizaciju i da nastoji uvažavati interese domovine. No, pri tome ne gradi kule u zraku i mirno sjedi u kutu ako se sanjarije ne mogu ostvariti. Zreli političar ne poziva se ni na davnu prošlost ni na daleku budućnost, već polazi od sadašnjih mogućnosti.[166] Kritizirajući austrijski centralizam Šulek je posebno navodio žalosni primjer Dalmacije u kojoj je bečka vlada uvijek podupirala talijanski element na štetu slavenskog. Briga za Dalmaciju, koja podrazumijeva njezino priključenje Trojednoj kraljevini, najsigurniji je zalog protiv talijanskog iredentizma.[167] Komentirajući sve češće glasove u uspostavljanju nje-

[161] *Pozor* 14. V. 1866., br. 148 («Trojednica u nastajućem ratu»).

[162] *Pozor* 9. VI. 1866., br. 169 («U oči rata»).

[163] *Pozor* 18. VI. 1866., br. 177 («Austrijski saveznici»).

[164] *Pozor* 6. VII. 1866., br. 192 («Poraz Austrije»).

[165] Maixner 1950:58-59, Šulek Preradoviću 9. IX. 1866. U tom pismu navodi da će dualizam vjerojatno prevladati, ali tek privremeno do pobjede federalizma.

[166] *Pozor* 25. IV. 1866., br. 157 («Politika sredine»). Pod «političkim sanjalicama» Šulek je mislio, ponajprije, na Antu Starčevića, koji se već zavadio s pristalicama Narodne stranke i koji će ubrzo krenuti protiv njih u publicističku akciju. O Starčeviću Šulek nije javno pisao, ali smatrao je da se radi o «fantazeru», koji zabada trn u zdravu nogu (Maixner 1950:45, Šulek Preradoviću 6. VI. 1863). Kasnije je, komentirajući Rakovičku bunu, ustvrdio da je time Starčevićeva stranka «doigrala svoju kukavnu rolu» (Maixner 1950:78, Šulek Preradoviću 14. X. 1871).

[167] *Pozor* 7. VIII. 1866., br. 220 («Budućnost Dalmacije»). Ovdje se već vide strahovi za buduću pripadnost Dalmacije ako dođe do uspostave dualizma o kojem se tada već uveliko govorilo. Postojala je mogućnost da hrvatske zemlje ostane razdvojene u dva dijela Monarhije, što se ubrzo i dogodilo.

mačko-mađarskog dualizma Šulek je pisao da se Hrvati toga ne trebaju bojati, jer svakako zadržavaju svoja povijesna i prirodna prava. Mađari su odustali od zakona 1848., a time i glavne opasnosti za hrvatsku autonomiju. Odgovorna ugarska vlada može biti predznak bolje budućnosti, jer se i Hrvati bore za ustavnu vladu, koja im se ne može uskratiti, ako ju dobiju Mađari.[168]

U to se vrijeme Šulek, poput većine svojih kolega iz Narodne stranke, zalagao za preuređenje Habsburške monarhije po federativnim načelima. Pisao je da je težnja za njemačkom supremacijom dovela do poraza u ratu protiv Pruske. Samo federativno preuređenje omogućava dugoročnu stabilizaciju Monarhije.[169] Austrijski Nijemci ne moraju se bojati gubitka narodnosti, niti težiti separatizmu, tj. priključenju nastajućoj Njemačkoj. Čitava Monarhija ima njemačko obilježje i Nijemci će i dalje imati veliku ulogu, ali moraju se odreći hegemonije nad slavenskim narodima i agresivnog širenja njemačke kulture na istoku. Austriji treba biti uzor švicarska federacija u kojoj brojem i kulturom dominantni Nijemci ne pokazuju hegemonističke pretenzije.[170] Šulek je vjerovao da je istupom Austrije iz Njemačkog saveza austrijski federalizam nikada nije imao bolje izglede. Po švicarskom uzoru svaka narodna grupa trebala bi se okupiti i povezati sa srodnim grupama u jedno političko tijelo. Povijesna prava mogu se uvažavati, ali samo ako nisu u sukobu s prirodnim pravom. Glavno mjerilo moraju biti duševni i materijalni interesi svakog austrijskog naroda.[171]

Šulekovo napuštanje uredništva *Pozora* u rujnu 1866. *de facto* znači i njegovo napuštanje novinarskog rada. Posljednje značajnije ostvarenje iz političke publicistike bilo je Šulekovo objavljivanje *Naših pravica* u kojima je preveo mnoge dokumente iz hrvaske političke i državne povijesti, koje je na latinskom objavio Ivan Kukuljević (*Jura regni*, 1861) uz uvrštavanje najnovijih dokumenata iz 1860-ih godina. Osnovna mu je namjera bila da, u vrijeme stvaranja Hrvatsko-ugarske nagodbe i prijetnje mađarske dominacije, pokaže kontinuitet hrvatske državnosti i njezinu tradicionalnu nezavisnost od Ugarske. Knjiga bi trebala biti «ljestvica, po kojoj će se moći svatko lasno i bez velike muke popeti do

[168] *Pozor* 13. IX. 1866., br. 250 («Strah od ugarskoga popečiteljstva»), 20. IX. 1866., br. 256 («Političke strašivice»).

[169] *Pozor* 11. VII. 1866., br. 196 («Bečki gavrani»).

[170] *Pozor* 11. VIII. 1866., br. 224 («Strah austrijskih Niemacah»).

[171] *Pozor* 17. VIII. 1866., br. 228 («Austrijske skupine»).

one gradine našega državnoga prava».[172] Šulek obrazlaže detaljno svoje uvjerenje da Mađari ne samo da nisu nikada Hrvate vojno nadvladali i podjarmili, već je između dvije zemlje dugo postojala samo personalna unija, koja se tek postupno i neprimjetno pretvarala u realnu uniju.[173] Hrvatska se nekada prostirala na puno većem teritoriju, ali zbog tuđinskih napada i prevara, posebno Turaka na jugoistoku, te Mlečana na zapadu, puno je izgubila u korist Austrije i Ugarske. Šulek posebno osuđuje nezahvalnu politiku Austrije, čiji su vladari izbjegavali izvršiti obećanja da će povratiti pojedine krajeve. Lukavošću austrijskih generala izgubila je i Vojnu granicu, koja je bila i ostala «sjemenište absolutizma, orudje za gušenje svakoga slobodoumnoga ustavnoga pokreta».[174] Ustanove bana i sabora, koje su nekada imale puno veće ovlasti, najjasniji su dokaz kontinuiteta hrvatske državnosti.[175]

Od kraja 1860-ih godina Šulekov politički rad ograničio se na objavljivanje nekoliko članaka, uglavnom u *Obzoru*. Bio je blizak Narodnoj stranci i sa zanimanje je pratio političke događaje, posebno početkom 1870-ih godina, kada su narodnjaci nastojali zamijeniti unioniste na vlasti. Povodom imenovanja Ivana Mažuranića za bana Šulek je, u pismu Vatroslavu Jagiću, komentirao da novi ban ima veliko povjerenje, ali to za početak nije teško s obzirom na žalosna iskustva s Rauchom i Vakanovićem. Vjerovao je da se s malo dobre volje i truda da puno napraviti oko društvenih reformi i izražavao veselje zbog Mažuranićeve podrške otvaranju Sveučilišta.[176] Povodom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875.-1878. Šulek je kritizirao protursko držanje mađarske vlade i sabora, koji ništa ne rade da Hrvatskoj pripoje Dalmaciju i Bosnu. Tako Mađari nepravedno vraćaju Hrvatima vjekovne zasluge za obranu ugarske države. Ugarski sabor sprečava kralja da ispuni svoju kraljevsku prisegu o povratku Dalmacije i Bosne matici zemlji i time negira načelo cjelovitosti ugarske krune. Razlog tome je strah od Hrvata, jer bi priključenjem Dalmacije i Bosne ojačao hrvatsko-srpski element i bila ugrožena mađarska dominacija. Šulek smatra da Turska nije dio

[172] Šulek 1868:X.

[173] Šulek 1868:X-XV. Te stavove ponavlja i kasnije, ističući da pretvaranje personalne u realnu uniju nikada nije dovelo do nestanka hrvatske autonomije (Šulek 1883:49-61). Municipalna prava prije 1848. bila su samo «ostanci negdašnje podpune samostalnosti» (Šulek 1883:79).

[174] Šulek 1868:XX-XXV, XLVI.

[175] Šulek 1868:XXXIII-XLV.

[176] NSK, ZR, OVJ, R 4610 b, Šulek V. Jagiću 12. X. 1873.

europskog pravnog poretka, već grabežljiva država, koja ne ispunjava obećane reforme. Stoga kršćanska Bosna ne smije ostati pod turskim ropstvom.[177]

Šulek nije detaljnije komentirao političke prilike 1870-ih i 1880-ih godina. No sigurno nije mislio ništa dobro o dualističkom sustavu, na čije je približavanje upozoravao 1866. godine. Dualizam je značio oživotvorenje njemačke i mađarske prevlasti nad slavenskim narodima, upravo ono protiv čega se Šulek borio. U brošuri o hrvatskom ustavu piše da je Nagodba 1868. predstavlja «golem napredak» u odnosu na stanje prije 1848. Osigurana je hrvatska narodnost, ustrojena politička autonomija s vladom i saborom, ojačani modernizacijski procesi itd. No, nagodba – koja je zakonita i može se mijenjati samo zakonitim putem – žrtvovala je mnoge «starodavne pravice» Trojedne kraljevine, posebno financijsku samostalnost, imenovanja bana na prijedlog ugarskog ministra predsjednika i drugo. Poseban je problem Rijeka, koja je Hrvatskoj nezakonito oteta. Šulek smatra da bi Mađarima puno bolje bilo da su Hrvatima ponudili bijeli list papira, jer je sloga naroda jedini zdravi temelj za višenarodnu državu.[178] Usprkos nedostacima nagodbe Trojedna je kraljevina država, jer ima teritorij, politički narod, službeni jezik, vladu i zakonodavstvo. Trojedna kraljevina je u državnoj zajednici s Ugarskom, a ne njoj potčinjenja.[179] Iako teško i sporo Hrvatska stalno napreduje, jer ima svoju vladu. Pod tuđom vladom Zagreb je bio selo, a sada je već pravi grad. Bilo bi i bolje da «nam nisu krila odviše pristrignuta».[180]

U nekrologu Robertu de Visianiju pisao je da žalosni primjer slavenskih naroda u Austro-Ugarskoj, koji bi morali imati prvo mjesto, pokazuje što znači nedostatak odgovorne narodne vlade. Ako pojedini slavenski narodi, poput Čeha, napreduju, to je protiv austrijske države, a ne zahvaljujući njoj.[181] I napredak hrvatskog naroda ostvaren je nasuprot državne cjeline: «Jer ako se je Hrvatska uz ono malo narodnoga oduška toliko napried pomakla: lasno ćemo se domisliti, koliko bi nam narod onda napredovao, da živimo u pravoj slavenskoj državi, da

[177] *Obzor* 3. VI. 1876., br. 127 («Ugarska-neprijateljica krune ugarske!»).
[178] Šulek 1883:68-70.
[179] Šulek 1883:72-73.
[180] Šulek 1883:109.
[181] Šulek 1879b:176-177.

je državno ustrojstvo priljubljeno našim potrebam i da se svi državni faktori, počevši od glave, osjećaju hrvatskimi sinovi, te nastoje o boljku svoga naroda».[182] U Dalmaciji talijanština se svuda proširila na štetu hrvatske narodnosti i književnosti, osim u Dubrovniku, koji je stoljećima sačuvao političku nezavisnost. I danas se sve čini da Hrvatska ne ojača, odbija se priključenje Dalmacije i Vojne granice, a u Bosni turska vlast zamijenjena je njemačkom i mađarskom prevlašću.[183] I Roberto de Visiani je, poput Nikola Tommasea, bio žrtva talijanaškog potiskivanja hrvatske kulture u Dalmaciji. Zbog pisanja na talijanskom nije mogao puno unaprijediti hrvatsku književnost i znanost.[184] No nekrolog je izraz zahvalnosti Visianiju «što se je u najcrnje doba naše narodnosti sjećao svoje domovine te nastojao o napredku njezinom i jezika njezina».[185]

Usko vezani uz državno-pravnu problematiku kod Šuleka je i pitanje širenja hrvatskog imena kao nacionalne oznake u pojedinim područjima. Kod teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine u XIX. stoljeću i hrvatske nacionalne integracije općenito velik je problem bilo prevladavanje regionalizma. Iako je hrvatsko ime bilo živo u puku i inteligenciji u Slavoniji, Dalmaciji, Lici i dijelovima Bosni ime «hrvatski» često je označavalo samo užu ili kajkavsku Hrvatsku, odnosno područje Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije. Hrvatsko se ime sporo probijalo kao šira nacionalna oznaka. Ironično, i sami hrvatski nacionalisti mogli su nesvjesno otežavati takav proces, jer su često isticali neutralna imena – poput ilirskog ili, kasnije, jugoslavenskog – koja su trebala pomoći suradnji susjednih južnoslavenskih naroda. Šulek je jasno razlikovao oznaku «hrvatski» kao političku oznaku, koja znači užu Hrvatsku, od etnografske ili etničke oznake, koja je znatno šira i označava čitav prostor na kojem živi hrvatski narod.[186] I prije revolucije govori o povijesti hrvatskog naroda na području širem od tadašnje Trojedne kraljevine.[187] U kritici velikomađarske politike spominje Hrvate u Bačkoj (Bunjevce) i to 1860-ih godina, prije nego što su se kod njih pojavili prvi nacionalni preporoditelji.[188] U brošuri o hrvatsko-ugarskom ustavu navodi da su tuđinci uvijek nastojali što više potencirati

[182] Šulek 1879b:177.
[183] Šulek 1879b:177-178.
[184] Šulek 1879b:178-197.
[185] Šulek 1879b:197.
[186] NDHS 14. IX. 1848., br. 100 («Naš rat i naša zadaća I»).
[187] Šulek 1997.
[188] *Pozor* 16. V. 1863., br. 111 («Ravnopravnost u Ugarskoj»).

pokrajinska imena i posebnosti kako bi oslabili Hrvate. Umjesto toga treba isticati hrvatsko ime kao opću etnografsku oznaku za sva područja – Istra, Dalmacija, Slavonija, uža Hrvatska, Vojna granica i dijelovi Bosne – u kojima živi hrvatski narod.[189] Šulek je posebno isticao velike zasluge Ljudevita Gaja za afirmaciju hrvatske narodnosti i širenje hrvatskog imena.[190]

2. *Solidarnost i tolerancija: Južnoslavensko i slavensko pitanje*

Nakon stvaranja jugoslavenske države 1918. često se tvrdilo da je tzv. južnoslavensko pitanje ili tzv. jugoslavenska ideja imala središnje mjesto u hrvatskoj politici i političkoj ideologiji.[191] Nerijetko se tvrdilo da jugoslavenska ideologija bila neka vrsta hrvatske nacionalne ideologije i da je doprinosila nacionalnoj integraciji hrvatskog naroda, odnosno da je postojala stalna težnja prema dugoročnom stvaranju samostalne jugoslavenske države. Takve tvrdnje smatramo višestruko pretjeranim i izraz želje da se «jugoslavenstvu» - što god to značilo – u XIX. stoljeću prida što veće značenje. U odnosu prema užem hrvatskom programu, odnosu prema Austriji i Mađarima, južnoslavenska komponenta bila je sporedna, često i sasvim marginalna. Njezino značenje raste tek početkom XX. stoljeća, u godinama pred Prvi svjetski rat, da bi doista postala središnja tek u jesen 1918. U XIX. stoljeću povremeno je, kao 1848.-1849. ili 1860-ih godina, postojala, kod nekih pojedinaca, težnja za stvaranjem južnoslavenske državne jedinice, ali ili od Južnih Slavena unutar preuređene Monarhije ili od Južnih Slavena u Turskoj. Jugoslavenska država na *ruševinama* Habsburške monarhije i Turske, kakva je nastala 1918., ne postoji kao smislena politička računica prije Prvog svjetskog

[189] Šulek 1861:45-46.

[190] *Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 («Ljudevit Gaj»).

[191] O južnoslavenskom pitanju u hrvatskoj politici i ideologiji XIX. stoljeća usp.: Šidak 1973; Milutinović 1973; Stančić 1980; Korunić 1986, 1989, 2006; Krestić 1988, 2006; Ekmečić 1989; Gross 1985, 2000, 2004; Gross-Szabo 1992; Krišto 1994; Markus 2000, 2001; Perić 2002; Švoger 2002, 2004; Horvat 2003. Nakon raspada jugoslavenske države znatno se manje pozornosti posvećuje analizi južnoslavenske problematike u hrvatskoj historiografiji s tendencijom zaobilaženja pojedinih istaknutih osoba, poput F. Račkog, koji se tretiraju kao «Jugoslaveni». Izuzetak su radovi Mirjane Gross, ali oni su utemeljeni u istraživanjima iz ranijeg razdoblja. U novijoj historiografiji češće se ističe da je «jugoslavenstvo» bilo tek sredstvo za hrvatskih nacionalnih ciljeva. To je jedna od rijetkih stvari u kojima postoji suglasnost kod hrvatskih i srpskih povjesničara, samo što potonji u tome često vide paravan za «velikohrvatske» aspiracije.

rata. Moguće je da su pojedinci u XIX. ili grupe početkom XX. stoljeća o tome razmišljali i to priželjkivali, ali u izvorima nema podataka. No, južnoslavensko pitanje ili nešto što bi se moglo nazvati južnoslavenska ideja doista je postojala u hrvatskoj političkoj ideologiji XIX. stoljeća i, barem na razini teorije, imala izvjestan značaj. Prema njoj su svi istaknutih hrvatski javni djelatnici, pisci, publicisti i političari zauzimali određen stav. To je učinio i Šulek.

Hrvatski nacionalni preporod 1830-ih i 1840-ih godina afirmirao je potrebu povezivanja Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda. Slavenska solidarnost bila je upravo ono čega su se mađarski nacionalisti najviše pribojavali, jer su bili svjesni svoje malobrojnosti i okruženosti neprijateljskim narodima. Bit «ilirizma» bilo je književno i kulturno povezivanja Južnih Slavena, primarno onih unutar Monarhije, ali i izvan nje. Ilirizam je, nasuprot prijetnji mađarske hegemonije, snažno istaknuo pripadnost Hrvata širem južnoslavenskom i slavenskom svijetu. Prijetnja mađarizacije bila je toliko snažna da je to učinjeno po cijenu znatno potiskivanja – ali ne napuštanja - hrvatskog imena. Tada je «horvatsko» ime bilo još previše vezano uz pokrajinski partikularizam i često je značilo zagovaranje mađaronskih političkih uvjerenja. Vrlo su popularne bile ideje njemačkog filozofa Herdera o velikoj budućnosti slavenskih «plemena» i njihovoj «miroljubivosti», nasuprot «ratobornosti» Nijemaca i Mađara. No, ilirizam je bio primarno književni koncept, koji je ostao na razini želje. Slovenci i velika većina (ugarskih) Srba odbacili su ilirizam, potonji pod uvjerenjem da su svi štokavci Srbi i da je Srbima nemoguće odbaciti živo narodno ime u korist mrtvog imena. Mađarska propaganda stalno je optuživala ilirce pred bečkim službenim krugovima da zagovaraju stvaranje nekog «južnoslavenskog carstva» ili da naginju prema ruskom carstvu, a kod kuće je tvrdila da je ilirski pokret djelo austrijske reakcije. No, ilirski pokret – zapravo hrvatski nacionalni preporod – samo je zagovarao južnoslavensku solidarnost kao sredstvo za lakše ostvarenje osnovnih hrvatskih političkih ciljeva, tada uglavnom defanzivnih, tj. obrana od mađarske hegemonističke politike. Pozivanje na «ilirsko» ime bilo je posljedica krivog mišljenja da su suvremeni južnoslavenski narodi direktni potomci antičkih Iliri, kao i čestog korištenje ilirskog imena kod mnogih pisaca i političkih ustanova, posebno u Vatikanu i Beču od XV. do XIX. stoljeća.

Prije izbijanja revolucije 1848. Šulek je detaljno iznio svoje viđenje odnosa Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda i njega neće bitno mi-

jenjati ni kasnije. Za njega, kao i za većinu drugih iliraca, ilirizam se sastoji u nastojanju da se Južni Slaveni prosvijetle putem izgradnje narodnog jezika i narodne književnosti. Odbacujući mađarske optužbe o panslavizmu Šulek je bečke službene krugove uvjeravao da je ilirizam Austriji koristan, jer učvršćuje položaj Južnih Slavena, koji su uvijek gravitirali prema Beču. Ilirizam je politički samo u najopćenitijem smislu, koliko se politika odnosi na sve javne poslove. No, ilirizam nema veze s politikom u smislu nastojanja da se osnuje neka posebna ilirska država unutar ili izvan Austrije. Šulek tada tvrdi da svi Južni Slaveni govore, u osnovi, jednim jezikom i stoga mogu imati jednu književnost. No, nikome ne pada na pamet da te toliko različite zemlje sjedini u jednu državu. U tome im uzor mogu biti Nijemci, koji su razvili veliku književnost na jednom jeziku, iako su politički podijeljeni.[192] Šulek je nastojao ukazati na dugu suradnju Hrvata i Srba, koji potječu od antičkih Ilira, i koju treba čuvati, posebno na temelju zajedničkog jezika. Ilirsko je ime opravdano jer se odnosi na čitav južnoslavenski prostor i predstavlja neutralnu oznaku jezika i stanovništva, koje ga koristi. Ilirci ne žele Hrvatima nametnuti niti srpstvo, niti slovenstvo, već žele da Hrvati razumiju kako su dio šire ilirske i slovenske narodne cjeline, kako bi mogli lakše obraniti svoja prava i svoj narod prosvijetliti. Svi mogu i trebaju zadržati svoja posebna imena, ali se mogu udružiti pod zajedničkim ilirskim imenom.[193]

Prije revolucije ilirski je pokret zagovarao književnu i kulturnu suradnju Južnih Slavena, posebno onih unutar Habsburške monarhije. Kaotične prilike u proljeće 1848. omogućile su da te težnje dobiju politički oblik. Odnosi sa Slovencima na zapadu ostali su sporadični, jer su oni pripadale austrijskim pokrajinama, koje su, nakon stvaranja samostalne mađarske vlade, bile za Hrvatsku inozemstvo. Puno čvršći odnosi uspostavljeni su sa srpskim pokretom u južnoj Mađarskoj, koji se protivio mađarskoj vladi. Srpski su nacionalisti, na skupštini Sremskim Karlovcima u svibnju 1848., proglasili stvaranje Vojvodine, autonomnog srpskog područja u okviru Habsburške monarhije, i izrazili želju za političkim povezivanjem s Trojednom kraljevinom. Na dan održavanja Majske skupštine Šulek je hrvatsku javnost upozorio na proširenost srpskog pokreta u južnoj Mađarskoj i potrebu da u njemu Hrvati nađu

[192] NDHS 23. XI. 1842., br. 94. («Ilirizam i politika»)
[193] Šulek 1997:222-225, 254-256, 260-262.

oslonac protiv Mađara kao zajedničkog neprijatelja, jer Mađari vide da mogu «samo na razvalinah hèrvatske narodnosti uzdići prestol svoga aziatskoga despotizma». Hrvati si moraju potražiti saveznike i najnormalnije je da to budu ugarski Srbi, koje s Hrvatima povezuje srodstvo, jezik i zajednički neprijatelj, a razlika vjere ne treba biti važna. Hrvati se mogu politički povezati sa Srbima na temelju prirodnog prava, jer «od sada neće biti više granice gore i rěke nego jezik i narodnost; prestalo [je] političko i diplomatičko gomilanje (Aggregationsprocess) raznorodnih naroda u jedno tělo, nastalo je doba stapljanja (Assimilation) jednorodnih plemenah.» Šulek je podupro slanje hrvatskog poslanstva, koje je prisustvovalo zasjedanju Majske skupštine.[194]

U toku revolucije Šulekovi politički članci uglavnom problematiziraju pitanje državne autonomije i teritorijalne cjelovitosti Trojedne kraljevine u sklopu federalistički preuređene Habsburške monarhije. Nema većih članaka u kojima bi se raspravljalo o južnoslavenskom pitanju, ali ono se često spominje usput, posebno u vrijeme kritike austrijske vlade većem dijelu 1849. godine. Jedan od razloga Šulekovog odbacivanja Oktroiranog ustava bilo je zanemarivanje interesa ugarskih Srba, jer uz cjelovitu Ugarsku, Trojednu kraljevinu i uz očuvanje Vojne granice nije bilo mjesta za formalno proklamiranu Vojvodinu.[195] U kritici politike austrijske vlade u Ugarskoj Šulek je navodio i bijedan položaj Srba, čije je odrede vlada raspustila i nametnula im carske komesare, a zatim ih prepustila mađarskoj osveti.[196] Osuda centralističke politike bečke vlade sadržavala je i osudu germanizacije, čije su žrtve ponajviše, već prije 1848., bili Slovenci i Česi.

---

[194] B. Šulek, «Hèrvati i Sèrblji», NDHS 13. V. 1848., br. 47. Šulek nije pravio pitanje oko srpskog prisvajanja Srijema, uključujući i njegove zapadne katoličke kotare. No to će se pitanje idući mjesec postaviti u Hrvatskom saboru. Šulek je, također, ignorirao jednako ozbiljno pitanje srpske želje za stvaranjem Vojvodine na etnički izrazito miješanom području u kojem bi Srbi činili samo relativno većinu, i to ispod 40%. To je bio još gori hegemonizam od mađarskog, jer su Mađari bili neosporno politički, ekonomski i kulturno vodeća nacija u Ugarskoj. Ugarski su Srbi željeli dominirati kao manjina nad drugim ekonomski i kulturno razvijenijim narodima. No, te su stvari hrvatski nacionalisti, svjesno ili nesvjesno, ignorirali, jer im je najvažnija bilo nalaženje saveznika protiv mađarske vlade. Isto se ponovilo kod zaključaka Blagoveštenskog sabora 1861., samo što je ovaj pokazao nešto manje apetite – iako još uvijek dovoljno velike da Srbi imaju samo relativnu većinu na zahtjevanom području Vojvodine - oko nametanja srpske vlasti nad drugim etničkim grupama.

[195] NDHS 13. III. 1849., br. 31 («Naša pogibelj»).

[196] NDHS 28. IV. 1849., br. 51 («Ratovanje u Ugarskoj»)

U toku revolucije 1848.-1849. u nekoliko je navrata došlo je do prvih izraženijih polemika između hrvatskih i srpskih listova, najprije u vezi izostanka veće pomoći Hrvata Srbima u ratu protiv Mađara u ljeto 1848., a najviše u jesen 1849. u vezi osnivanja Vojvodine Srpske i Tamiškog Banata i njezinog odnosa prema Trojednoj kraljevini. Dio hrvatske javnosti, kao i neki srpski političari, zalagao se za priključenje Vojvodine Trojednoj kraljevini i za imenovanje Jelačića vojvodom. U tim raspravama Šulek nije sudjelovao, jer je, zbog bolesti, bio odsutan iz uredništva. U toku 1850-godina polemike nisu mogle imati politički i državno-pravni karakter, ali tim su jače bile oko pitanja jezika i narodnog imena. Simptomatično je da austrijska cenzura, uvijek sklona potiskivanju nacionalnih osjećaja, nije sprečavala hrvatsko-srpsku polemiku. Poticaj polemici, koja je bila i sukob dviju nacionalističkih ideologija, bilo je objavljivanje brošure Vuka Stefanovića Karadžića. U njegovom «Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona» (1849) nalazio se i spis «Srbi svi i svuda», napisan još 1836., u kojem se svi štokavci izjednačavaju sa Srbima, a kajkavci sa Slovencima, dok su jedino primorski čakavci proglašeni Hrvatima. U tome je Karadžić slijedio prevladavajuće ideje tadašnje slavistike, posebno Franca Miklošića i svojeg učitelja Jerneja Kopitara. Ove pogrešne teze slavističara preuzeo je i austrijski statističar Karl Czoernig u nekoliko neslužbenih popisa «narodnosti» u Monarhiji 1840-ih i 1850-ih godina. Velika većina srpskih nacionalista prihvaća, tokom druge polovice XIX. stoljeća, stav slavistike i Czoerninga da su štokavci Srbi, a Hrvati čakavci i, eventualno, kajkavci u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Proširenost hrvatskog imena među katoličkim štokavcima u Slavoniji, Dalmaciji i drugim krajevima srpski su nacionalisti ili ignorirali ili tretirali kao konstrukciju austrijske propagande. Karadžić je imao mnoge protivnike među srpskom inteligencijom, posebno pravoslavnim svećenstvom, koje je željelo sačuvati mješavinu staroslavenskog, ruskog i srpskog jezika, te ćiriličnog pisma, no njegovo poistovjećivanje štokavskog i srpskog nitko nije dovodio u pitanje. Karadžićeva koncepcija bila je izrazito jezična i, po standardima XIX. stoljeća, «moderna» i «demokratska», jer se oslanjala na narodni štokavski jezik.

Karadžićeve teze pojavile su se upravo u vrijeme kada se hrvatsko ime počelo sve češće koristiti u različitim javnim publikacijama u Hrvatskoj, od novina do stručnijih rasprava. Ilirsko se ime vrlo brzo izgubilo i samo je djelomično bilo zamijenjeno jugoslavenskim. Većina biv-

ših iliraca nije se osvrtala na Karadžićeve stavove, no neki su pojedinci reagirali. Najekstremnija je reakcija bila tada još mladog i nepoznatog publicista Ante Starčevića, koji je, u nekoliko članaka u *Narodnim novinama*, negirao postojanje srpskog naroda i sve Južne Slavene, osim Bugara, proglasio Hrvatima. To je, međutim, bio njegov osobni stav, koji će steći izvjesnu marginalnu prihvaćenost tek u narednom desetljeću, ali nikada neće biti općeprihvaćen poput izjednačavanja Srba i štokavaca u srpskoj javnosti u toku druge polovice XIX. stoljeća. U to je vrijeme, i još dugo kasnije, Karadžić bio veliki jezični i nacionalni autoritet, a Starčević nepoznat čovjek, koji će tek mnogo kasnije postati popularan, posebno među omladinom, ali primarno zbog svoje dosljedne obrane hrvatske državnosti, a ne zbog svojih velikohrvatskih egzaltacija.[197]

Prilog Bogoslava Šuleka hrvatsko-srpskoj raspravi, pod nazivom «Srbi i Hrvati» (*Neven*, 1856) bio je jedan od najznačajnijih po kasnijoj citiranosti i jedna od najtrezvenijih po umjerenosti stavova. Šulek je isticao da rodom nije ni Srbin ni Hrvat, ali da poštuje oba naroda. Hrvati su, navodi Šulek, predlagali različita neutralna imena – ilirsko, slovinsko, jugoslavensko – ali zbog srpskog otpora ništa nije prodrlo. Pri tome su svjesno potiskivali vlastito narodno ime, sve u svrhu južnoslavenske sloge. Stoga su i sami počeli, zadnjih godina, isticati svoje narodno ime i za to ih nitko ne može kriviti. Hrvatsko potiskivanje vlastitog imena moglo je, navodi Šulek, kod Srba izazvati pogrešno uvjerenje da Hrvati ne mare za svoje ime ili narodnost i da bi lako mogli prihvatiti srpsko ime. Srbi puno agresivnije nastoje protegnuti svoje ime na druge južnoslavenske grupe, dok je slično nastojanje kod Starčevića ostalo usamljeno. Posebno je, navodi Šulek, Vuk Karadžić doprinio pokušaju nametanja srpskog imena, ali svoje stavove, koji su prihvatili mnogi mlađi srpski pisci, nije ničim argumentirao. Šulek na-

[197] O hrvatsko-srpskim sporovima 1850-ih godina i kasnije pisano je detaljno u literaturi (Šidak 1973; Gross 1985; 2000, 2004; Korunić 1986, Vince 1990; Gross-Szabo 1992; Krišto 1994; Banac 1995; Miller 1997; Matković 2001; Rumenjak 2005). Odnosi sa Srbima nemaju tako veliko značenje u XIX. stoljeću, kako bi se iz tako brojne literature moglo zaključiti. Ona je više ili plod spomenute želje da se, nakon 1918., što više istakne «južnoslavenska komponenta» u hrvatskoj politici i publicistici, ili/i da se, zadnjih dvadesetak godina, nađu povijesni korijeni nacionalnih sukoba na prostoru (bivše) Jugoslavije. Za Hrvate najvažniji su, do sloma Monarhije, bili odnosi prema Beču kao političkom središtu, odnosno prema Mađarima u sjevernoj Hrvatskoj, te Talijanima i talijanašima u Istri i Dalmaciji. Srbi su, u svim hrvatskim zemljama, bili manjina, dovoljno jaka da ima izvjestan značaj, ali preslaba da bitno utječe na glavne smjernice hrvatske politike. No značaj hrvatsko-srpskih odnosa raste od početka XX. stoljeća, kada, s politikom novog kursa, sve više raste antiaustrijsko raspoloženje među hrvatskom političkom i kulturnom elitom.

vodi da uopće ne bi pisao kada bi postojale šanse da Hrvati prihvate srpsko ime. No, on već dvadeset godina živi u hrvatskoj sredini i zna da se to nikada neće dogoditi. Izjednačavanje štokavskog i srpskog imena posebno je pogrešno s obzirom da su mnogi Hrvati u ranijim stoljećima pisali štokavskim jezikom, dok se srpska inteligencija uglavnom služila slavenosrpskim i prezirala narodnu štokavštinu kao «govedarski jezik». U svojoj afirmaciji narodnog štokavskog jezika Karadžić je dugo vremena bio usamljen i tek je mlađa generacija srpskih književnika počela prihvaćati njegove stavove. Posebno smatra pogrešnim što se mnogi mlađi srpski književnici povode za Karadžićem i prihvaćaju njegove neargumentirane stavove.

Šulek posebno odbacuje tvrdnje da su samo čakavci Hrvati, te da su Srbi u prošlosti pokorili Hrvate i nametnuli im srpsko ime. To nije moguće, jer Srbi nikada nisu vladali nad Hrvatima, a samo je Dubrovnik neko vrijeme plaćao danak srpskim vladarima. Šulek je istaknuo i proširenost hrvatskog imena među štokavcima u Dalmaciji, Lici i Bosni i Hercegovini, te u Crnoj Gori za koju je smatrao da je tek vladika Petar II. Petrović Njegoš proširio srpsko ime. Šulek smatra da su Srbi i Hrvati narod jednog roda i jezika, ali dva imena, koja se ne mogu nasilno odstraniti. Hrvati i Srbi možda idu u susret boljoj zajedničkoj budućnosti, ali ne smiju nametati svoja imena jedni drugom, jer nema govora da bi bilo tko od njih prihvatio tuđe ime i odrekao se svojeg narodnog imena. Nametanje srpskog imena kod Hrvata izaziva samo mržnju i neprijateljstvo prema Srbima. Od njihovog gloženja koristi mogu imati samo zajednički neprijatelji. Srbi i Hrvati trebaju poštivati jedni i drugi, jer u «sadašnje doba svestranog udruživanja (associatie) treba južnim Slavenom za njihov duševni razvitak više nego ikad sloge, ako neće da se, budući razciepkani, razplinu u moru velikih narodah Evrope».[198] U jednom nedatiranom pismu A. T. Brliću Šulek, navodi da bi bilo najbolje kada bi se svi složili da su Hrvati i Srbi jedan narod s dva imena, pa bi se svi ostali sporovi lakše riješili.[199] U dužem pismu Brliću Šulek

[198] B. Šulek, «Srbi i Hrvati», *Neven* VIII., 1856., 1-12. Šulekov članak detaljno prepričava Novak 1967. Usprkos nekim poticajima Karadžić nije želio odmah odgovoriti na Šulekov članak. Učinio je to tek početkom 1860-ih godina, neposredno pred smrt, ali nije ništa bitno promijenio u svojim stavovima. Jedino je dopustio kao mogućnost da se Hrvati i Srbi podijele po vjeri, ali tako da su svi pravoslavci-štokavci *bezuvjetno* Srbi, a katolici-štokavci se mogu, *ako žele*, zvati Hrvatima (Vince 1990:300-304).

[199] Artuković 1986:208, Šulek Brliću s. d.

objašnjava da je raspravom želio potaknuti Hrvate da odustanu od «separatističkih tendencija», koje se, zbog Starčevićevih odgovora, počele širiti kod njih i da afirmira potrebu sloge. Za sada, smatra Šulek, hrvatsko i srpsko ime moraju ostati, a u budućnosti neka «duševna prevaga» odluči, koje će prevladati. I ovdje Šulek spominje da su za njega Hrvati i Srbi dva plemena jednog naroda s jednim jezikom. Ujedno kritizira Brlićeve stavove da su štokavci Srbi i da je, nakon protjerivanja Turaka, Slavonija naseljena isključivo bosanskim štokavcima.[200]

Slom apsolutizma nije doveo do poboljšanja hrvatsko-srpskih odnosa. Dio srpske javnosti svaljivao je krivnju i na Hrvate zbog ukinuća srpske Vojvodine, jer je Trojednoj kraljevini vraćen Srijem. Srpsko pitanje došlo je do izražaja i na Hrvatskom saboru o kojem se govorilo u nekoliko navrata i koje je imalo nekoliko aspekata. Jedno od njih bilo je već spomenuta pripadnost Srijemske županije, koju su srpski nacionalisti, još za vrijeme revolucije 1848.-1849., nastojali uključiti u Srpsku vojvodinu, sukladno zahtjevima srpskog Blagoveštenskog sabora 1861. Rješavanja stava o zaključcima Blagoveštenskog sabora, kojim se tražila obnova Vojvodine, Hrvatski je sabor proslijedio posebnom odboru, ali bez daljnjih odluka. Već u ranim saborskim raspravama, u svibnju 1861., potegnuto je pitanje Srijema za koji je više hrvatskih saborskih članova – Kvaternik, Strossmayer, Kukuljević i drugi – istaklo da je integralni dio Trojedne kraljevine i ne može se od nje cijepati.[201] Manje

[200] Artuković 1986:209-211, Šulek Brliću 19. X. 1856.

[201] Vasilije Krestić, Milorad Ekmečić i drugi srpski povjesničari preuzeli su tvrdnje ondašnje srpske publicistike da je hrvatska politika bila jednako hegemonistička prema Srbima kao i mađarska, jer im je negirala status „naroda" (Krestić 1988, 2006; Ekmečić 1989). No, bitna je razlika da je Ugarska – *de facto* Mađarska – bila višeetnička država u kojoj su Mađari bili manjina. Trojedna kraljevina etnički je hrvatska država u bilo kojem teritorijalnom opsegu s jednom izrazitom većinom (hrvatskom) i jednom izrazitom manjinom (srpskom). Osim toga, u Hrvatskoj nije postojao temeljni razlog etničkog sukoba kao u Ugarskoj, jer je u XIX. stoljeću kod Hrvata i Srba zapadno od Drine bio u toku proces jezične standardizacije na istoj osnovi: ijekavskoj štokavštini. Stoga u Hrvatskoj nije moglo biti jezične diskriminacije prema Srbima i ništa nalik nametanju mađarskog jezika drugim narodima u Ugarskoj. Status „srpskog naroda" značilo bi da su hrvatski Srbi poseban državni čimbenik, koji potencijalno ima pravo na svoj teritorij i na njegovo odvajanje od Trojedne kraljevine, na što nije mogao pristati niti jedan hrvatski nacionalist. Nakon postupnog napuštanja poistovjećivanja štokavaca i Srba, od čega se uglavnom odustalo do 1918., srpski nacionalisti nisu mogli ponuditi niti jedan racionalni razlog za svoje inzistiranje da su Srbi u Trojednoj kraljevini poseban narod. Srpski su nacionalisti u Hrvatskoj tradicionalno odbacivali definiranje Trojedne kraljevine kao hrvatske države, što je dugoročno, do kraja XX. stoljeća, dovelo do potpuno sloma srpske politike i gotovo potpunog nestanka srpske manjine. Neki hrvatski nacionalisti, poput Starčevića, Kvaternika i dijela njihovih sljedbenika, doista su negirali postojanje Srba u Hrvatskoj – tj. poistovjećivali su državnost i narodnost - ali to je bio manjinski stav. Većina hrvatskih

rasprave su se vodila i oko naziva jezika, za koji je Sabor odlučio da se zove «jugoslavenski», ali u Beču je Ivan Mažuranić, najprije predsjednik Dvorskog dikasterija, a kasnije kancelar Dvorske kancelarije za Hrvatsku i Slavoniju, stavio «hrvatski». U kasnijim godinama i desetljećima hrvatski je naziv, ne samo za jezik, sve više prodirao i naziv «jugoslavenski» ostao je samo u nekim iznimnim slučajevima, kao kod Akademije znanosti. No, i Akademija je od početka djelovala primarno kao hrvatska nacionalna ustanova, kako po predmetima publikacija, tako i po većini članova i stalnih suradnika.

Tokom 1860-ih godina česte su polemike između hrvatskih i srpskih listova. Narodni karakter štokavaca i štokavštine i dalje je jedna od glavnih tema i tu se ponavljaju stavovi iz prethodnog desetljeća. Novi su politički zahtjevi pojedinih srpskih nacionalista da se prizna postojanje «srpskog naroda» u Trojednoj kraljevini kao ravnopravnog s hrvatskim narodom. Srijemska se županija 1860-ih smatrala ne običnom županijom, već nekim zasebnim «srbskim municipijem», koja samo faktički pripada Hrvatskoj, a zapravo treba biti dio srpske Vojvodine. Na Hrvatski sabor 1861. Srijemska je županija najprije poslala samo dva predstavnika, koji su trebali kolektivno predstavljati, a tek kasnije je, na zahtjev Sabora, poslala propisani broj zastupnika. Hrvatski su sabori u dva navrata, 1861. i 1867., donosili zaključke o postojanju «srpskog naroda» u Trojednoj kraljevini i njegovoj ravnopravnosti s hrvatskim narodom. No, to su bili taktički zaključci, koji su trebali doprinijeti hrvatsko-srpskoj suradnji, a ne priznanje srpske državnosti unutar Trojedne kraljevine. Za veliku većinu hrvatskih javnih djelatnika Trojedna kraljevina bila je hrvatska nacionalna država u kojoj su jedino Hrvati mogli biti nositelji državnosti. Srbi su, u političkom smislu, mogli biti samo Hrvati – tj. građani hrvatske države – a inače, po kasnijoj terminologiji, nacionalna manjina. Takve je stavove zastupao i Franjo Rački, inače najviše jugoslavenski orijentirani hrvatski javni djelatnik toga vremena. U hrvatskim ideologijama XIX. stoljeća nije postojala striktna podjela na «ekskluzivno hrvatstvo» - što bi zagovarale pravaške stranke – i «jugoslavenstvo» ili «jugoslavensku ideologiju», što bi zagovarale

---

nacionalista, sve do 1918., priznavala je postojanje Srba kao *manjine* – tj. politički narod nije isto što i narodnost - ali odlučno su im odbijali da Srbi mogu biti nositelji državnosti. Koncept hrvatskog političkog naroda značio je da su svi građani Trojedne kraljevine politički Hrvati ili hrvatski državljani, iako po etničkom porijeklu mogu biti Nijemci, Talijani, Mađari, Česi, Srbi ili što god.

narodnjačke stranke.[202] Ljudi poput Račkog i Strossmayera zagovarali su hrvatsku nacionalnu ideologiju unutar koje je zahtjev za solidarnošću i suradnjom između slavenskih i, posebno, južnoslavenskih naroda imao značajno mjesto. No, to je sve bilo na razini teorije. U praksi, oni su doprinosili izgradnji hrvatskog društva i hrvatskih nacionalnih ustanova. U tu grupu spada i Bogoslav Šulek.

Šulekovo ime često se spominjalo u hrvatsko-srpskim sporovima, posebno između novinskih listova, tokom 1860-ih godina. List *Pozor*, komentirajući jedno Karadžićevo očitovanje o tvrdnjama Josipa Miškatovića, konstatirao je da Karadžić i dalje ustraje u izjednačavanju štokavaca i Srba, što je i bio glavni uzrok hrvatsko-sprske polemike. Uredništvo konstatira da je Šulekov članak iz 1856. i dalje najbolji prilog o toj problematici i da Šuleka nitko nije opovrgnuo. Ako Šulek i nije u svemu imao pravo njegovo je mišljenje mnogo korisnije od Karadžićevih proizvoljnih tvrdnji, koje ignoriraju osnovnu činjenicu o proširenosti hrvatskog imena među štokavcima.[203] Jedan drugi anonimni autor navodi da se ne treba čuditi što su Šulek, Kukuljević, Mažuranić i drugi prije 1848. isticali ilirstvo, a sada su «odlučni branitelji Hrvatstva. A svi skupa razlikujemo se samo u tom, što smo prije god. 1848. gojili neizvjestne misli o narodnom jedinstvu, koje su nam napokon za ono vrieme i dovoljno bili, a sada tražimo stanovite forme narodnoga razvitka.»[204]

Pozor je posebno negativno reagirao na nastojanja Ljudevita Gaja da obnovi isticanje ilirskog imena, shvačajući to kao zakašnjeli pokušaj osobne reafirmacije i nastojanje da se obnovi nešto što je preživjelo. Ta-

[202] U novije vrijeme na toj je distinkciji, preuzetoj iz ranije historiografije, posebno inzistirala Mirjana Gross (Gross 1981, 2000, 2004; Gross-Szabo 1992). Upravo Šulek pokazuje koliko je teško održiva ta distinkcija, jer on, kao Slovak, nije mogao biti niti «ekskluzivni Hrvat», niti «Jugoslaven», a svejedno je kod njega jasno prisutan hrvatski nacionalni i politički program sa svim osnovnim elementima integracije i izgradnje moderne hrvatske nacije. Nema smisla optuživati ljude poput Račkog, Strossmayera ili Šuleka što nisu mogli anticipirati kako će se razvijati hrvatsko-srpski odnosi u toku XX. stoljeća. Oni su smatrali – potpuno logično za svoje vrijeme – da su mali južnoslavenski narodi previše ugroženi od moćnih vanjskih neprijatelja da bi se iscrpljivali u međusobnim sukobima. Iz perspektive tadašnjeg vremena njihovo isticanje ilirska i jugoslavenstva izgledalo je kudikamo smislenije nego Starčevićeva fantaziranja o Velikoj Hrvatskoj i Hrvatima od Triglava do Vardara. Svi su istaknuti hrvatski nacionalisti do 1918. – Rački, Strossmayer, Starčević, Kvaternik, Pavlinović, Supilo, Radić itd. – zastupali različite varijante kroatocentričke ideologije u kojoj su na jednoj strani bili rijetki pojedinci, koji su potpuno negirali slavenski i južnoslavenski okvir (Starčević), a na drugoj strani oni znatno brojniji, koji su Hrvate uvijek uvrštavali u taj širi okvir, kakvo mu god značenje pridavali.

[203] *Pozor* 28. III. 1863., br. 71 («Očitovanje g. Vuka Stef. Karadžića»)

[204] *Pozor* 2. III. 1863., br. 49 («Hrvati i Srblji»).

kvo je bilo i Šulekovo stajalište. Šulek je objašnjavao upotrebu ilirskog imena kao oznaku pod kojom su se južnoslavenski narodi, posebno oni u Habsburškoj monarhiji, mogli složiti 1830-ih i 1840-ih godina. Iako su ga i ranije mnogi odbijali to je ime imalo smisla, jer je u starom Iliriku bilo Slavena i jer se u novije doba tim imenom često zvali Južne Slavene. No, ilirsko ime nije prodrlo ponajviše jer su ga odlučno odbacili Srbi i Slovenci, a puno pristalica nije steklo ni u Dalmaciji i Slavoniji, dok su ga njegove pristalice u Hrvatskoj koristili tek iz nužde kao neutralnu oznaku za lakše postizanje sloge. Već 1848.-1849., kada se moglo slobodno pisati, vidjelo se da od ilirskog imena nema velike koristi i postupno ga je zamijenilo jugoslavensko ime ili posebna narodna imena, poput hrvatskog i srpskog. Šulek je objašnjavao da je glavni cilj uvijek bila sloga Južnih Slavena, a ilirsko – kao i kasnije jugoslavensko- ime bilo je sredstvo. Ilirsko ime nije prodrlo, jer nije imalo korijena u narodu, već je bila tvorevina intelektualaca, druge etničke grupe, posebno Srbi, isticale su isključivo svoje posebno ime, a politika, koja je 1848. stupila u prvi plan, gleda na užu narodnu korist. Danas svi pametni ljudi priznaju da su Južni Slaveni jedan narod sastavljen od četiri plemena, svaki sa svojim posebnim imenima. Komentirajući zanimljivu pojavu da su Gajeve *Narodne novine* počele preštampavati brošuru «Šta naměravaju Iliri?» Šulek je navodio da ga se ne može optuživati za nedosljednost što više ne pristaje uz ilirsko ime, jer je uvidio neprikladnost tog sredstva.[205]

U to je vrijeme Šulek polemizirao s pojedinim srpskim listovima, posebno s novosadskim «Srbskim dnevnikom», koji je kritizirao imenovanje katoličkog svećenika F. Račkog za nadzornika škola u Hrvatskoj i Slavoniji, jer Srbi nisu dobili svojeg posebnog nadzornika za crkvenopravoslavne škole. U komentaru Šulek je naveo da je broj pravoslavnih škola svakako premalen za imenovanje posebnog nadzornika. No, bitniji je razlog što su pravoslavni episkopi 1861. odbili bilo kakvu saborsku raspravu o uređenju srpskih škola, tvrdeći da je to izvan saborske ingerencije i da spada isključivo pod sinod Pravoslavne crkve. Šulek ističe da se Hrvate ne može optuživati za uskogrudnost, jer su u dovoljnoj mjeri pokazali obzir prema «pravoslavnoj bratji». To se posebno vidi u višim državnim tijelima – Namjesničkom vijeću, Dvorskoj kancelariji, Stolu sedmorice i slično – gdje su pravoslavci zastupljeni u većoj mjeri nego što bi bilo pravedno prema njihovom razmjeru u stanovništvu.

[205] *Pozor* 10. VII. 1863, br. 155 («Politička dosljednost»).

Za «Srbski dnevnik» bilo bi bolje da pogleda što se događa u Srijemskoj županiji, u kojoj katolici čine gotovo polovicu stanovništva, a u županijskim tijelima gotovo da i nisu prisutni.[206] Kasnije je Šulek kritizirao prijedloge nekih srpskih političara iz Srijema da se to područje proglasi nekim zasebnim «srbskim municipijem» i eventualno pripoji budućoj Vojvodini. To nije pravedno i bratsko postupanje i tako Srbi sigurno neće steći podršku Hrvata za obnovu Vojvodine.[207] Polemizirao je i sa *Zastavom*, koja je Hrvate često optuživala da su oruđe austrijske reakcije i da žele, privlačenjem svih Južnih Slavena u austrijski okvir, negirati njihovu budućnost. Šulek je navodio da, upravo suprotno, Hrvati traže najbolje načine da se osigura budućnost malih slavenskih i južnoslavenskih naroda.[208] Vjerovao je da, slično Račkom i Strossmayeru, Hrvati imaju «misiju» u širenju kršćanske kulture i prosvjete na Balkanu.[209] Povodom saborske odluke o ravnopravnosti Hrvata i Srba 1867. komentirao je da su male odluke dovoljne za veliku slogu i da sada Srbi priznaju da su Hrvati kulturno napredniji od njih.[210]

U nekrologu Gaju Šulek je istaknuo da najprije zabrana, a kasnije nestanak ilirskog imena nije spriječilo glavni cilj, tj. slogu Južnih Slave-

[206] *Pozor* 28. II. 1863., br. 48 («Napadanje 'Srb. Dnevnika' na Hrvate»). Šulekov članak prenio je, smatrajući ga dovoljno značajnim, i zagrebački *Katolički list* (KL 5. III. 1863., br. 10). U pismu prijatelju Ivanu Trnskom Šulek navodi da je u navedenom članku temeljito pokazao neopravdanost zahtjeva *Srbskog dnevnika*. Spominje da srpski zahtjevi postaju sve pretenciozniji, a Srijemska županija već odbija primati i latinične dopise (Milčetić 1907:283, Šulek Trnskom 14. III. 1863). Šulek se žalio da «srbadija» jako dosađuje, ali treba se nadati da će se Srbi otrijezniti i odustati od svojih «hegemonističkih pomislih» (Maixner 1950:44, Šulek Preradoviću 12. III. 1863).

[207] *Pozor* 22. III. 1866., br. 105. U to je vrijeme Šulek tražio od Račkog da mu dostave neke povijesne podatke o Srijemu kako bi mogao odgovoriti srpskom publicistu Politu-Desančiću, koji je tvrdio da je to tradicionalno «srpsko područje» (AHAZU, OFR, XII A 736, Šulek Račkom 21. III. 1866). No, čini se da taj odgovor nije napisao, jer su u kasnijim mjesecima u *Pozoru* potpuno dominirala pitanja o hrvatsko-mađarskim odnosima i ratu Austrije protiv Pruske. Tada je i Rački polemizirao sa srpskim listovima, posebno novosadskom *Zastavom*, i isticao da u Trojednoj kraljevini postoje Srbi, ali nikada nije postojala posebna srpska državna povijest.

[208] *Pozor* 28. VIII. 1866., br. 236. Srpski su se nacionalisti zalagali za pasivnu politiku Austrije na Balkanu, dok su hrvatski nacionalisti, oko Narodne stranke, bili za aktivnu politiku, koja bi dovela do oslobađanje Bosne i priključenja preuređenoj Monarhiji. To je Srbima bila potpuno neprihvatljivo, jer su Bosnu smatrali srpskom zemljom. Spomenuto je da je Šulek, pišući o predstojećem austrijsko-pruskom ratu, osuđivao austrijsku vladu što vodi velikonjemačku politiku umjesto da oslobodi kršćane u Bosni. Nakon uspostave dualizma takve su aspiracije oslabile, ali još 1875-1878. u hrvatskoj je javnosti, uključujući i Šuleka prevladavala težnja da Bosnu zauzme Monarhija, a ne Srbija i Crna Gora. Tek su neki hrvatski nacionalisti, poput Strossmayera i Račkog, bili skloniji da Bosna i Hercegovina ostanu autonomne ili pripadnu Srbiji i Crnoj Gori.

[209] *Pozor* 24. V. 1866., br. 156 («Naše ugovoranja s Ugarskom»).

[210] Maixner 1950:64, Šulek Preradoviću 4. VIII. 1867.

na. Gaj je prvi počeo isticati potrebu sloge među srodnim «plemenima» od Triglava do Balkana, koju danas više nitko ne osporava, jer ne smeta posebnostima ni Hrvata ni Srba. Ilirsko je ime bilo samo neutralna oznaka za «duševno jedinstvo», jer stvarno povezivanje nije bilo moguće. Južnoslavenska sloga vidi se i u širenju zajedničkog književnog jezika, koji je Gaj sustavno zagovarao. Jedinstvo pravopisa kod Hrvata i Slovenaca posebna je Gajeva zasluga, jer je on i tu prvi «razvio zastavu sloge i sretno oko nje sakupio sve zapadne jugoslavenske ogranke».[211] Ta je južnoslavenska uzajamnost za Šuleka tradicionalno bila mišljenja kao kompatibilna s opstankom Monarhije. No, nezadovoljstvo zbog negiranja hrvatskih prava i održanje njemačko-mađarskog dualizma potaknuli su pojavu ideja s određenim separatističkim elementima. Kritizirajući mađarsko odbijanje da se Bosna oslobodi od turskog jarma i pripoji Hrvatskoj Šulek je navodio mogućnost da se južno od Austro-Ugarske stvori samostalna hrvatsko-srpska država. Hrvatski bi narod, potlačen u Monarhiji, mogao prionuti uz centrifugalne tendenciju što bi bio početak njezinog kraja.[212] To je bila anticipacija onoga što se doista i dogodilo – 1918.

Kasnije se Šulek nije detaljnije izjašnjavao o južnoslavenskoj problematici, ali svakako mu se nisu sviđali polemike hrvatskih i srpskih nacionalista, koje su bile posebno intenzivne pri kraju XIX. stoljeća. U jednom nekrologu pisao je da su Hrvati Srbima dali J. Pančića, a Srbi Hrvatima Đ. Daničića, koji su doprinijeli znanstvenom razvitku u Srbiji, odnosno Hrvatskoj. Oni mogu biti primjer sloge između dva srodna naroda.[213] U brošuri o hrvatskom ustavu istaknuo je da je teško razlikovati Hrvate od Srba. Vjera nije pravi kriterij, jer ima srpskih katolika i pravoslavnih Hrvata, jezik još manje jer govore istim jezikom, kao ni pismo, jer su se Hrvati često služili ćirilicom u prošlosti, a danas se mnogi Srbi služe latinicom.[214] Kao najbitnije smatrao je političko-državnu podjelu, tj. svi državljani Trojedne kraljevine trebaju se smatrati Hrvatima, kao što se svi državljani Srbije trebaju smatrati Srbima. To je politička narodnost, koju je puno lakše odrediti od etnografske narodnosti. U Trojednoj kraljevini Srbi, odnosno ona grupa stanovništva, koja

[211] *Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 («Ljudevit Gaj»).
[212] *Obzor* 3. VI. 1876., br. 127 («Ugarska – neprijateljica krune ugarske!»).
[213] Šulek 1889:162.
[214] Šulek 1883:36-38.

sebe zove Srbima, imaju pravo na ime i crkveno-školsku autonomiju, ali ne mogu tražiti nikakvu političku autonomiju. Ako se to prizna nema razloga za sukob.[215]

Općenita slavenska problematika znatno je rjeđe prisutna u Šulekovim tekstovima. Ona se pretežno odnosi na ideju austroslavizma o kojoj je već bilo dosta riječi. Austroslavizam je polazio ne samo od uvjerenja da je opstanak (preuređene) Austrije u interesu slavenskih naroda, već i od odbacivanja panslavističkih optužbi. Slavenofilska orijentacija među slavenskim intelektualcima u Monarhiji sadržavala je i ambivalentne stavove prema tadašnjoj Rusiji. S jedne strane, na nju se gledalo negativno kao na zaostalu apsolutističku monarhiju u kojoj vlada kmetstvo, samovolja boljarstva, apsolutizam cara itd. Austroslavizam je po sebi bio suprotnost političkom panslavizmu, tj. panrusizmu. S druge strane, to je ipak bila slavenska zemlja i velika sila s kojom su pripadnici malih slavenskh naroda, podčinjenih njemačkoj ili mađarskoj vlasti, gledali sa svojevrsnom nostalgijom.

Tu ambivalentnost nalazimo i kod Šuleka. Hvalio je program nove austrijske vlade uz ostalo i zbog obećanja da neće dopuštati miješanje u austrijske poslove, posebno preko carevih neustavnih savjetnika, tj. kamarile.[216] Kritizirao je, u pohvali demokratskog i liberalnog zapada, tendenciju ruskih političara da čovjeka usko vežu uz klimu i podneblje kako bi odbili zapadnjačke vrijednosti. U Rusiji vlada ropstvo i zaostalost, koje Hrvati moraju odlučno odbijati i usvajati zapadnjačke tekovine demokracije, slobode i jednakosti.[217] Odbijajući optužbe njemačke i mađarske publicistike za separatizam Šulek navodi da Hrvati, kao katolici, moraju normalno gravitirati prema Beču, jer sigurno neće htjeti

[215] Šulek 1883:38-39. Problem je, ipak, bio složeniji, jer Srbi u Hrvatskoj u to vrijeme uopće nisu tražili političku autonomiju, a hrvatsko-srpski sukobi su svejedno bili vrlo izraženi i nisu bili posljedica šovinizma pojedinaca. Problem je bio da li je Trojedna kraljevina primarno hrvatska država sa srpskom manjinom, kako je smatrala većina hrvatskih nacionalista, ili hrvatsko-srpska država u kojoj i Srbi mogu biti nositelji državnosti, kako su smatrali srpski nacionalisti. Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-ih godina imala je korijene u uvjerenju da Srbi nisu manjina u Hrvatskoj već konstitutivan narod, stav, koji su jugoslavenski režimi 1918-1941. i 1945-1990. poticali i povremeno zakonski sankcionirali. Tu su postojale mnoge proturječnosti, jer su, nakon 1945., hrvatski Srbi službeno priznavani kao *narod* ravnopravan s hrvatskim narodom unutar *Hrvatske*. No, dok je Hrvatska bila država uglavnom na papiru, čvrsto u okviru centralistički uređene Jugoslavije sa srpskom prevlašću, nije bilo razloga za srpsku pobunu. Takva pobuna, iz drugih razloga, također nije bila moguća unutar Austro-Ugarske prije 1918.

[216] NDHS 2. XII. 1848., br. 134 («Program austrianskoga ministerija»).

[217] SJ 4. VII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»).

pod rusko robstvo.[218] U ranijim tekstovima prisutno je kod Šuleka dosta negativno viđenje Rusije kao države. Kasnije nalazimo i pozitivnijih tonova, koji su često povezivani s antimađarskim stavovima.

U komentaru istočne krize i rusko-turskog rata 1877. Šulek je pisao da se narodi ne mogu suditi po djelima pojedinaca i malih grupa. Osuđivao je one Hrvate, koji simpatiziraju s Mađarima, a mrze Ruse, često zbog njihovog tlačenja Poljaka. Rusija je kod diobe Poljske najmanje kriva, jer su diobu zamislili pruski i austrijski vladari, a Rusija je dobila uglavnom ruska područja. Sloboda u bivšoj poljskoj državi pripadala je samo uskom sloju plemstva, dok su običan puk i nepoljski narodi bili u ropskom položaju. Rusi su tek odnedavno počeli Poljacima nametati svoj jezik, što već odavno rade sve europske vlade i narodi prema manjim i potčinjenim grupama. Ruska književnost naglo napreduje i svaki bi obrazovani Hrvat trebao poznavati ruski. Šulek priznaje da u Rusiji ne postoji zapadnjački parlamentarizam, ali on će se s vremenom razviti, a parlamenti u Austro-Ugarskoj, s njemačkom i mađarskom prevlašću, pokazuju da su oni lako spojivi s nacionalnim tlačenjem. Rusija vodi rat protiv Turske za slobodu balkanskih kršćana i svaki prosvijećeni čovjek mora ju u tome podupirati. Ruska pobjeda može biti samo na korist balkanskim Slavenima i svim slavenskim narodima. I Rusija ima mnogih loših strana, poput svih drugih naroda, ali ne treba ju mjeriti po davnoj prošlosti.[219] Komentirajući pad turske tvrđave Plevne Šulek je sa zadovoljstvom isticao naglašeno pro-rusko raspoloženje u hrvatskoj javnosti, smatrajući da je «historički znamenito» da se u Hrvatskoj prvi put kliče Rusima.[220]

Od ostalih slavenskih naroda treba spomenuti neke Šulekove opaske o Poljacima, koji su u XIX. stoljeću na Zapadu važili kao borci za slobodu protiv ruskog i austrijskog apsolutizma i cezarizma. U kritici bečke bune osudio je poljske plemiće kao «pofrancužene aristokrate», koji se udružuju s Nijemcima i Mađarima protiv ostalih Slavena.[221] U

[218] Milčetić 1907:291, Šulek Trnskom 15. I. 1865.

[219] *Obzor* 14. VIII. 1877., br. 186 («Rusi tirani»). Velika je većina hrvatskih nacionalista željela da Austro-Ugarska zauzme Bosnu i Hercegovinu, nadajući se da bi ova mogla biti pripojena Hrvatskoj. To je, kako je spomenuto, želio i Šulek.

[220] NSK, ZR, OVJ, R 4610 b, Šulek V. Jagiću 20. XII. 1877. Veselje zbog ruskih pobjeda protiv Turaka 1877. nije u hrvatskoj javnosti značilo anti-austrijsko raspoloženje, koje se moglo primijetiti nekoliko desetljeća kasnije u sličnoj situaciji, u vrijeme savezničkih pobjeda u Prvom balkanskom ratu 1912.

[221] NDHS 17. X. 1848., br. 114.

komentaru nemira u galicijskom gradu Lavovu u jesen 1848. Šulek je pisao da se u Hrvatskoj znatno smanjile simpatije, koje su ranije gajene za Poljake. Poljaci simpatiziraju s Mađarima i Nijemcima, negiraju slavensku uzajamnost, a njihove novine žestoko napadaju Jelačića i Hrvate kao oruđe kamarile. Poljaci – točnije: poljsko plemstvo – nisu valjano pojmili bratsku ljubav i slavensku uzajamnost i to je uzrok njihove nesreće. Hrvati se bore za slobodu i ravnopravnost svih ugarskih i austrijskih naroda, a Poljaci se bore za obnovu stare Poljske na temelju povijesnog prava. U toj je Poljskoj vladalo plemstvo bez slobode, demokracije i jednakosti, dok je puk bio obična raja. Šulek ističe da Hrvati ne mrze poljski narod – koji ostaje otuđen od plemstva – ali mrze «bundžije, koji svojim fanatizmom i egoizmom oslobodjenje poljskoga naroda sve bolje otegotjuju». Malo je vjerojatno da bi se stara Poljska mogla obnoviti, jer bi to bio «gèrdni anachronismus, veliki udarac europejske slobode». No, poljski narod ima budućnost ako pristane uz demokraciju i slavensku uzajamnost, a plemstvo odustane od privilegija i stopi se s narodom.[222] Kasnije je Šulek kritizirao Poljake zbog proganjanja unijata i Malorusa (Ukrajinaca). Smatrao ih je velikim krivcima za uspostavu austro-ugarskog dualizma 1867., jer su, umjesto da podupru Čeha i Slovenaca, omogućili njemačku prevlast u Cislajtaniji u zamjenu za svoju prevlast u Galiciji. Poljaci su nametali feudalizam, a južni Rusi (kozaci) su čuvali slobodu. No, vjeruje da će se Poljaci, kada umre stari šovinistički naraštaj, izmiriti s Rusima.[223]

Ostale Šulekove slavenske koncepcije pripadaju ne političkim, već filozofskim nazorima o «biću slavenstva», tada vrlo popularnim razmatranjima među slavenofilskim intelektualcima. Među austrijskim slavenofilima posebno su utjecajne i popularne bile koncepcije njemačkog filozofa Johanna G. Herdera, koji je Slavene prikazivao kao miroljubiv i demokratski narod. To nije bilo teško povezati s animozitetom protiv njemačke i mađarske prevlasti. I Šulek je često isticao viđenje velikog slavenskog naroda, pravednog i miroljubivog, nasuprot agresivnim i nasilnim Nijemcima i Mađarima. Suvremena njemačko-mađarska dominacija tako bi bila samo nastavak starog osvajanja slavenskih zemalja.[224] I činjenica da se o starim Slavenima, za razliku do Germana, malo

[222] NDHS 14, XI. 1848., br. 126 («Poljaci»)
[223] *Obzor* 14. VIII. 1877., br. 186 («Rusi tirani»).
[224] NDHS 15. VI. 1848., br. 61 («Naš savez s austrianskom monarkiom»).

zna ukazuje da su bili miroljubivi, pošto su se grčki i rimski pisci puno više zanimali za ratove i osvajanja.[225] Slaveni se ne moraju osjećati inferiorni, jer su u svim naucima, književnosti i privredi bili učitelji Nijemcima i Mađarima.[226] Stari su Slaveni već od davnina imali sve glavne tekovine, koji se od nedavno šire u zapadnoj Europi, poput republikanizma i komunizma. Štoviše, bili su takvi republikanci i slobodari, da su se rastepli na mnoge državice, pa su ih tuđinci lakše pokorili. Moderne zapadne tekovine jednakosti i republikanizma zapravo su obnova starih slavenskih vrijednosti. Apsolutizam i feudalizam, koji vlada na istoku, nije izraz slavenskog duha, već tuđinskog utjecaja.[227] Stari Slaveni bili su obrazovani i iskusni ratari, stočari i botaničari, a ne glupi divljaci i dalje bi napredovali da ih nisu pobijedili i porobili primitivniji narodi.[228] Odbacujući «istočnjački» konzervativizam jednog zagrebačkog lista Šulek je pisao da Hrvati i drugi slavenski narodi nemaju razloga mrziti Zapad, jer on samo teži obnovi drevnog slavenskog života, posebno demokracije i republikanstva.[229] Slaveni ne trebaju odbacivati zapadna načela, već ih prihvatiti i dati im «biljegu većje savèršenosti».[230] Kod starih Slavena nije bilo vladarske samovolje, jer su ukućani i narod birali poglavare i starješni i mogli su ih smijeniti.[231] Šulek je detaljno pisao o poštivanju lipe kod slavenskih naroda, smatrajući da je ono uvjetovano blagom slavenskom ćudi i osjećajem za prirodne ljepote.[232]

[225] Šulek 1877:2-3.
[226] Šulek 1861:18-20; Šulek 1877:54-57; Šulek 1878:183.
[227] SJ 4. VII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»); Šulek 1861:10-12.
[228] Šulek 1877:34-36, 58.
[229] SJ 9. VII. 1849., br. 84.
[230] SJ 27. VII. 1849., br. 100.
[231] Šulek 1883:8.
[232] Šulek 1878.

ŠULEKOVI SOCIOLOŠKI STAVOVI

1. Hrvatska društva XIX. stoljeća

Hrvatski su krajevi imali različitu političku i društvenu povijest u ranijim stoljećima, tako da se, za XIX. stoljeće, prije može govoriti o hrvatskim društvima, nego o hrvatskom društvu. Osnovna je sličnost među tim krajevima svakako bila izrazita kvantitativna dominacija seljačkog stanovništva. Još krajem XIX. stoljeća u svim hrvatskim krajevima seljaštvo je činilo između 80% i 90% stanovništva, a broj stanovništva, koji su radili u obrtu, industrijski i administrativnim zanimanjima nigdje nije prelazio 10%. Do Prvog svjetskog rata u Banskoj Hrvatskoj na seljaštvo je otpadalo oko 75% stanovništva, a u drugim područjima i više. Postojale su određene razlike u životu seljaka u pojedinim područjima. Do 1848. u Banskoj Hrvatskoj postojao je kmetski odnos u kojem su seljaci uglavnom bili vezani za vlastelinsku zemlju i bili su obvezni na feudalna podavanja. U vrijeme revolucije 1848.-1849. i kasnije došlo je do ukidanja feudalnih podavanja, posebno crkvene desetine i tlake i seljaci su postali vlasnici zemljišta, koje su obrađivali. No nisu dobili vanselišnu zemlju i morali su, preko države, plaćati plemstvu odštetu. U Vojnoj granici seljaci nisu bili kmetovi, ali su bili obvezni na vojnu službu, često daleko izvan rodnog kraja, i na određena podavanja oficirima i državnoj upravi. Mnoge radne obaveze i stalna vojna služba njihov je položaj često činio težim od kmetova. Po Osnovnom graničarskom zakonu iz 1850. obradivo je zemljište izgubilo karakter vojničkog lena i proglašeno vlasništvo porodične zadruge, ali i dalje je postojala obavezna vojna služba. U dalmatinskom zaleđu postojala je mješavina kolonatskog odnosa naslijeđenog iz mletačkih vremena, koji je bio sličan statusu zavisnog seljaštva u sjevernoj Hrvatskoj, te slobodnog seljaštva, naslijeđenog od ranijeg sustava vlaških krajina iz protuturskih

ratova XVII. i XVIII. stoljeća. Na otocima i u priobalju dominirala su gradska ili komunalna društva s izrazito talijanskim obilježjem, iako je i tu velika većina stanovništva bila slavenska, uglavnom hrvatska.

Velika većina seljačkog stanovništva živjela je do sredine XIX. stoljeća u kućnim zadrugama, koje su bile posebno karakteristične za južnoslavenske narode. To su bile zajednice patrijarhalnog tipa, u kojima je nekoliko obitelji, uglavnom srodnički povezane, živjelo zajedno, sa zajedničkim starješinom. Odrasli muški članovi zadruge bili su ravnopravni, imali ista prava i obaveze i, kao članovi skupštine, upravljali zadrugom. No, sa širenjem modernizacije, urbanizacije i kapitalizma, tradicionalni svijet seljaštva i zadruge postupno je nestajao. Dio hrvatske političke elite i neki intelektualci smatrali su da zadruge treba sačuvati kako bi se izbjegla proletarizacija sela, dok su drugi smatrali da ih treba što prije ukinuti. Prevladala je srednja linija, koja je smatrala da je njihov nestanak neminovan, ali da proces dijeljenja ne treba nasilno ubrzavati, već ga treba zakonodavnim mjerama kočiti. Narodnjački je Sabor u Mažuranićevom razdoblju ukinuo ranije mjere o neograničenoj diobi zadruge i nastojao uvesti red u neminovni proces diobe. Zadruge su zamjenjivane sitnim seljačkim posjedom inokosnih obitelji, koje su često bile prezadužene i nisu mogle izdržati stranu konkurenciju niti se prilagoditi zahtjevima rastuće kapitalističke ekonomije. Stoga je, u kombinaciji s naglo rastućim stanovništvom u seoskim krajevima, ekonomska emigracija u druge zemlje, posebno sjevernu i južnu Ameriku, bila vrlo velika, najviše od 1880-ih do 1910-ih godina. Proporcionalno, u odnosu na broj pripadnika, Hrvati su bili nacija s najviše iseljenika u Habsburškoj Monarhiji u tom razdoblju. Dominacija seljaštva i zadružnog života svim je hrvatskim krajevima davala tradicionalni i patrijarhalni život s kojim su morale računati sve teorije modernizacije, uključujući i Šulekovu.

Dominantni politički sloj u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji do 1840-ih godina bilo je plemstvo. Politički je poredak bio feudalizam staleškog tipa sa županijama kao plemićkim organizacijama. Samo su plemići mogli sudjelovati u županijskim skupštinama i u Saboru. Aristokracija je bila malobrojna, uglavnom stranog porijekla u Slavoniji, i rijetko je sudjelovala u političkom životu zemlje, za razliku od susjedne Mađarske, u kojoj su krupne velikaške obitelji imale veliku političku ulogu. Zato je Ugarski/Mađarski sabor ima dva doma, a Hrvatski sabor samo jedan. U županijama uže Hrvatske postojalo je brojno tzv. seljačko plemstvo,

koje je imalo određene povlastice, ali čiji se život nije bitno razlikovao od seljaka. Osim vrlo kratkog razdoblja oko 1845. u Zagrebačkoj županiji to siromašno i neuko plemstvo nije imalo nikakav politički značaj. U Vojnoj granici dominirala je carska vojna birokracija viši oficirski sloj stranog, uglavnom njemačkog, porijekla, koji su nametnuli njemački jezik kao službeni. U dalmatinskim i istarskim gradovima prevladavala je talijanska kultura i talijanski jezik. U zapadnim kotarima Istre živjelo je brojno talijansko stanovništvo, dok je u dalmatinskim gradovima dominiralo autonomaško građanstvo slavenskog porijekla. Dio dalmatinskih autonomaša se, prema kraju XIX. stoljeća, počinje izjašnjavati kao dio talijanske nacije i sve jače ističe protuslavenske osjećaje. U Rijeci prevlast je imalo talijansko građanstvo, koje je odbijalo sudjelovati u radu Hrvatskog sabora i nastojalo slati zastupnike samo u Mađarski sabor.

Politički i društveni život u svim hrvatskim krajevima u XIX. stoljeću i sve do Prvog svjetskog rata izrazito je elitistički. Tradicionalne su strukture – posebno plemstvo u Banskoj Hrvatskoj, vojna birokracija u Granici i talijanaško građanstvo u Dalmaciji – postupno gubili snagu. Zamjenjivalo ih je moderno građanstvo, koje tek polako i postupno širilo svoju društvenu osnovicu. Ono je odigralo ključnu ulogu, koliko je to dopuštao inferiorni politički položaj hrvatskih zemalja, u procesu modernizacije i pretvaranja staleške *natio croatica* u modernu hrvatsku naciju. No, proces nacionalne integracije do kraja XIX. stoljeća vrlo je malo prodro na selo. Tek će braća Radić, u prvoj četvrtini XX. stoljeća, provesti masovnu politizaciju hrvatskog seljaštva i njegovo uključivanje u proces konstituiranja hrvatske nacije. Tek iza 1918. elitni će nacionalizam i kod Hrvata biti zamijenjen masovnim nacionalizmom, iako se te tendencije mogu pratiti već od 1880-ih godina i prvih protumađarskih prosvjeda na hrvatskom selu.

Oko sredine XIX. stoljeća hrvatski su krajevi bili, u terminologiji američkog sociologa Immanuela Wallersteina, periferija periferije, tj. na rubnom dijelu Habsburške Monarhije, koja je bila na rubnom dijelu središta industrijalizacije i kapitalističke ekonomije. Banska je Hrvatska – političko središte hrvatskog naroda – bila feudalna zemlja u kojoj je, do revolucije 1848., plemstvo imalo dominantnu ulogu. Hrvatska politička i društvena elita pokušala je 1840-ih godina ostvariti prve proto-modernizacijske mjere, ali malo se što napravilo nakon osnivanja pojedinih narodnih čitaonica i Gospodarskog društva. U toku revolucije 1848.-1849.

saborski su odbori izradili zakonske osnove o vladi, saboru, narodnoj vojsci, školstvu i županijama, ali one nisu mogle biti raspravljane, jer se sabor više nije sastao. Zbog ratnih i nesređenih političkih prilika modernizacijska su nastojanja tada ostala nerealizirana. Prve značajnije modernizacijske mjere ostvarene su prisilom, tj. nametanjem iz bečkog središta 1850-ih godina. Suvremenici u Hrvatskoj rijetko su željeli priznati koristi omraženom apsolutizmu. Tek kasnije se priznavalo da je bilo mnogo korisnih mjera: rješavanje nekih zaostalih feudalnih podavanja, zakonsko izjednačavanje pred sudovima, uređenje gruntovnica, gradnja nekih prometnica i škola itd. Nakon 1860. domaće građanstvo nastojalo je preuzeti u svoje ruke glavne tokove modernizacije, ali za to je imalo malo snage. Bečka centralizacije ubrzo je, nakon 1868., zamijenjena dualizmom s prevlašću Budimpešte. Dualistički sustav s njemačkom i mađarskom dominacijom bio je velika prepreka modernizaciji hrvatskih zemalja. Bečko i peštansko središte činili su različite smetnje razvoju urbanizacije i industrijalizacije.

Najmanje nepovoljno stanje bilo je u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, koje je, po hrvatsko-mađarskoj nagodbi 1868., steklo ograničenu autonomiju, više pokrajinskog tipa, ali s određenim elementima državnosti. Banska je Hrvatska imala zasebni sabor, bana, hrvatski kao jedini službeni jezik na vlastitom području i autonomiju u nekoliko – prosvjetnim, školskim, pravosudnim, bogoštovnim i upravnim – poslova. No, u najvažnijim pitanjima Hrvatska je bila u zavisnom položaju. Financijske autonomije nije imala, već je dobivala najprije paušal, a zatim iznos od 45% od ukupnih sredstava, a ban je bio podvrgnut mađarskom predsjedniku vlade, a ne odgovoran Saboru. Mađarska je elita pokušavala simbolički - nametanjem mađarske zastave i natpisa uz hrvatske, mađarskim kao jezikom na željeznici i slično - istaknuti jedinstvo zemljama krune sv. Stjepana, ali time je samo poticala jačanje protumađarskog raspoloženja u Hrvatskoj. U historiografiji je nedavno s pravom istaknuto da se to ne može smatrati mađarizacijom u smislu nametanja mađarskog jezika kao jedinog službenog u javnim poslovima, čemu se bili izvrgnuti pripadnici slovačke, srpske i rumunjske narodnosti u Ugarskoj. Za takvu mađarizaciju u Hrvatskoj nikada nije bilo pravih uvjeta, tj. brojno mađarsko stanovništvo i povijesno oblikovana politička prevlast mađarske elite.[233]

[233] Šokčević 2006.

Dominantni njemački i mađarski kapital i efikasnija poljoprivreda kočili su brže ekonomske promjene u hrvatskom društvu. No, hrvatska je građanska elita i u tim skučenim prilikama nastojala provoditi modernizacijske mjere. Najvažnije su bile one za vrijeme banovanja Ivana Mažuranića 1873.-1880., posebno u prve tri godine. Mažuranić je, koristeći još neučvršćeni dualistički sustav, dovršio razdvajanje uprave od sudstva, sa zajamčenom neovisnošću sudaca, i uklonio korupciju u državnom činovništvu. Tiskovni zakon osigurao je osnovice slobode publikacija i uveo građansku porotu. Za vanselišne zemlje određen je obavezan državni otkup. Njegova reforma školstva, kojom je ostvareno laičko školstvo s obaveznim pohađanjem osnovnih škola, smatrana je tada jednom od najboljih u Europi. Upravnom reorganizacijom županije su konačno izgubile ostatke tradicionalne autonomije i postale transmisije banske vlade, uglavnom sastavljene od činovništva. Sveučilište u Zagrebu otvoreno je 1874., druga temeljna visokoznanstvena ustanova nakon otvaranja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1867.

Mažuranićeve reforme bile su završetak početka modernizacije hrvatskog društva, koje je započela 1850-ih godina neustavnim aktima bečkog središta. Mnoge nacrte i planove daljnje modernizaciju zaustavio je pojačani pritisak mađarske vlade, koja je shvatila da modernizacija hrvatskog društva znači i povećanje unutarnje samostalnosti. Nakon 1880. mađarska će vlada sve više pojačavati pritisak na Hrvatsku i nastojati utjecati na «lojalnu» politiku, koja neće ulagati veće modernizacijske napore. No, to se moglo provoditi samo djelomično, jer je i za vrijeme banovanja Khuen-Hédérvaryja (1883.-1903.) – najpogodnijeg čovjeka za tu politiku – nastavljena modernizacija hrvatskog društva. Mađarska je elita, neovisno o zakonskim okvirima dualističkog poretka, imala dovoljno problema s narodnostima u Ugarskoj da bi mogla provoditi sustavni pritisak na Hrvatsku. Osnovni cilj Khuen-Hédérvaryja nikada nije bio – niti je mogao biti – uništenje hrvatske autonomije, već obračun s opozicijom, posebno radikalnim pravašima, i učvršćenje dualističkog poretka s naglašenijim isticanjem mađarske prevlasti. To su, zapravo, bili vrlo skromni ciljevi i, osim sustavnog progona opozicije, njegova se politika nije bitno razlikovala od prijašnjih i kasnijih banskih vlada. Stabilizacija trajno nestabilnog dualizma tada je bila osnovna težnja i austrijskih i mađarskih vlada. Khuen se, u svakodnevnom političkom djelovanju, oslanjao na *hrvatsku* – s gotovo svim srpskim zastupnicima – saborsku većinu i sigurno nije vladao kao diktator. U pojedinim je slučajevima, kao kod protesta zbog namjere da se mađarski proglasi

službenim na hrvatskim željeznicama,[234] čak štitio hrvatsku autonomiju pred nezakonitim mjerama peštanske vlade.

Crkva je tradicionalno imala veliki značaj u svim hrvatskim društvima.[235] U Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji katolička je religija tradicionalno bila državna, a Katolička je crkva bila usko povezana s državom. Pravoslavlje je bilo, od doseljavanja većeg broja pravoslavnog stanovništva u turskim ratovima, tolerirano, dok je židovima i protestantima zabranjeno naseljavanje. Slično je stanje bilo i u Dalmaciji, gdje je uz katoličku većinu postojala brojna pravoslavna manjina. Ediktima o toleranciji cara Josepha II. 1780-ih godina osigurana je pravna tolerancija nekatoličkih religija i došlo je do vrlo ograničenog useljavanja pripadnika židovske i protestantske vjeroispovijesti. No, Katolička je crkva zadržala dominantne položaje u hrvatskom društvu, posebno u školstvu, stanje, koje je dodatno učvršćeno konkordatom s Vatikanom 1850-ih godina. Do Mažuranićevih reformi crkva je uglavnom kontrolirala škole i katoličko je svećenstvo imalo nadzor nad provođenjem školskih programa. Niže svećenstvo bilo je u stalnom kontaktu s narodom, dok je više svećenstvo pretežno prihvaćalo hrvatski nacionalizam, ali nerijetko je vodilo ambivalentnu politiku, ovisno o okolnostima. Tako je zagrebački (nad) biskup Haulik 1840-ih podupirao javnu afirmaciju hrvatskog jezika, dok je 1850-ih godina podupirao germanizaciju hrvatskih gimnazija. Uvođenjem laičkog školstva od 1870-ih godina naišlo je na oštru kritiku i kod katoličkog i kod pravoslavnog svećenstva.

Svećenici su imali veliku ulogu u svakodnevnom životu naroda i u seoskim su krajevima predstavljali jedinu inteligenciju. Poput drugih europskih zemalja modernizacijski procesi, posebno odvajanje crkve od države, doveli su do slabljenja društvenog značaja katoličkih i pravoslavnih crkvenih organizacija. No, one su, do Prvog svjetskog rata, zadržale bitnu ulogu u svim segmentima društvenog života, od školstva do politike. U obje glavne crkve u hrvatskim zemljama dolazi do prihvaćanja modernog nacionalizma, hrvatskog odnosno srpskog. Propagiranje nacionalističkih ideja bilo je izraženije kod Pravoslavne cr-

[234] Šokčević 2006:254.

[235] O djelovanju crkvenih ustanova i pojedinih istaknutih svećenika, te o ideološkom shvaćanju crkve i religije u drugoj polovici XIX. i početkom XX. stoljeća usp.: Stančić 1980; Gross 1985, 2004; Novak 1987; Krišto 1994; Strecha 1997; Grijak 2001; Tomljanovich 2001; Švoger 2002, 2004. Detaljan pregled djelatnosti Katoličke crkve i njezinog odnosa prema modernom društvu u XIX. stoljeću daju Jedin 1981, 1987; Clark 2003; Chadwick 2003; Atkin-Tallet 2004 i drugi.

kve, koja je čuvala sjećanje na tradiciju srednjovjekovne srpske države. U hrvatskim zemljama nije bilo organiziranog ultramontanizma. Najpoznatiji hrvatski svećenik, đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, postao je poznat u čitavoj Europi kada se početkom 1870-ih godina suprotstavio dogmi i papinoj nepogrešivosti. Kasnije je dogmu prihvatio, ali to nije dovelo do bitnih promjena u njegovim glavnim političkim i društvenim stavovima.

Za *današnje* kriterije nazori mnogih katoličkih svećenika u hrvatskim zemljama bili su relativno konzervativni, no za *tadašnje* prilike u njima je bilo iznenađujuće mnogo liberalnih elemenata s obzirom na općenite društvene i ekonomske prilike. No, naglašena antimodernistička orijentacija Katoličke crkve u većem dijelu XIX. stoljeća nije mogla ostati bez utjecaja niti na katoličko svećenstvo u hrvatskim zemljama. Ovdje je posebno važan pontifikat Pija IX. i njegova osuda «modernih zabluda» u prilogu enciklici *Quanta cura* pod naslovom *Syllabus errorum* (1864). Tu je Pio IX. osudio mnoge «zablude» modernog društva, od socijalizma i liberalizma, preko etatizma i galikanizma, do materijalizma i slobodnog zidarstva. Mnogi katolici nisu podržali nediferenciranu osudu tako različitih uvjerenja i pojava, ali ojačano je uvjerenje da je Crkva suštinski antimodernistički i «reakcionarno» orijentirana. Tome je dodatno doprinijela kasnije proglašena dogma o papinoj nepogrešivosti (1870.) s kojom mnogi u Hrvatskoj nisu simpatizirali. Za Šulekove evolucijske stavove, o kojima će kasnije biti govora, bitna je i papinska osuda naturalističke filozofije. Odluka o papinoj nepogrešivosti nije izazvala veće trzavice, još manje raskole, u katoličkim krugovima u Hrvatskoj za razliku od nekih drugih zemalja, poput Njemačke. U Hrvatskoj, također, nije bilo niti sukoba između državne vlasti na jednoj i katoličkog svećenstva na drugoj strani povodom postupne laicizacije školstva, uvođenja građanskih i vjerski mješovitih brakova itd.

2. *Šulekovi stavovi o društvu*[236]

Pojedini istaknuti hrvatski javni djelatnici, poput Franje Račkog, Ante Starčevića i Mihovila Pavlinovića, izgradili su u XIX. stoljeću cje-

[236] Pod sociologijom ovdje razumijevamo viđenje ljudskog društva, društvenih ustanova i pojava: privrede, države, politike, prava, školstva, crkvenih i kulturnih organizacija, ideologija itd.

lovit sustav nacionalne ideologije. Unutar nje prisutna je i sociološka teorija o različitim segmentima društva, tj. analiza države, politike, narodnosti, privrede, religije, crkve itd. Kod Šuleka se ne može govoriti o sustavnoj sociološkoj teoriji, jer se on uglavnom zanimao za praktična i konkretna pitanja, od dnevne politike i gospodarstva do leksikografije i botanike. Tek u nekim kasnijim radovima, kao kod analize evolucijskih teorija i materijalizma 1880-ih godina, prisutno je zanimanje za apstraktnija pitanja. No, zato je moguće naći mnoštvo pojedinačnih mjesta u različitim tekstovima – novinskim člancima, predgovorima knjiga, raspravama itd. – u kojima se vide Šulekovi stavovi o različitim društvenim pojavama i kretanjima. O takvim stavovima bit će riječi u ovom poglavlju.

Vjera u ljudski i povijesni napredak bila je općeproširena u XIX. stoljeću. Postojale su mnoge kritike različitih aspekata industrijskog društva, od državne centralizacije do kapitalističke komodifikacije. Različite nove teorije i ideologije – socijalizam, marksizam, anarhizam, kasnije feminizam – kritizirale su uglavnom ekonomske, društvene i spolne nejednakosti. Te su ideje tada općenito bile shvaćane, u buržoaskim krugovima, kao «radikalne» i «prevratničke». No, iz današnje perspektive one su bile vrlo umjerene i interne, jer, osim nekih vrlo rijetko izuzetaka, nisu dovodile u pitanje moderno industrijskog društvo, još manje civilizaciju kao takvu. Te su, navodno «revolucionarne» ideologije, bazično bile liberalne hereze, koje su deklarativno odbacivale liberalizam, zadržavajući sve njegove temeljne stavove, uključujući, naravno, i vjeru u povijesni napredak. Druga kritika bila je, unutar liberalne ideologije, eksplicitno reformistička i često je ukazivala na mnoge druge probleme, koji su bili prošireni u industrijskom društvu, od zagađivanja okoliša do usamljenosti i atomizacije. Ti su problemi uvijek tumačeni kao «cijena napretka» i kao nešto što se može ukloniti daljnjim «napretkom», tehničkim inovacijama i moralnim popravljanjem. No, isticanje tih problema – ideološki tumačenih kao «cijena napretka» ili «mračna strana napretka» - postat će češće tek u XX. stoljeću.

U XIX. stoljeću smatralo se da je tehnička ekspanzija, posebno proizvodnja sve moćnijih strojeva, nešto po sebi dobro i poželjno, jer uvećava ljudsku moć nad prirodom. Široko je bilo rasprostranjeno uvjerenje i o moralnom napretku po kojem ljudi prosječno postaju sve racionalniji i prosvjećeniji. Vjera u napredak uvijek je bila argumentirana uspoređivanjem najgorih osobina agrarnih civilizacija i određenih poboljša-

nja unutar industrijskih društava. Povećanje mnogih starih i nastajanje mnogih novih antropogenih problema u industrijskim društvima uglavnom se ignoriralo ili, rjeđe, minimaliziralo s vjerom da će nestati u procesu sve većeg «društvenog napretka». Čak i ako su mnogi problemi smatrani ozbiljnim, kao kod mnogih sociologa i filozofa, vjerovalo se da se radi o «cijeni društvenog napretka». Smatralo se da je jedina opravdana komparacija između agrarnih i industrijskih društava, jer čovjek postaje čovjek tek u civilizaciji. Proučavanje sakupljačko-lovačkih društava, koje je postalo predmet akademskog istraživanja tek pri kraju XIX. stoljeća, tretiralo se kao ekstravagantna zanimljivost, bitno koliko ih se tumačilo kao žive fosile i «primitivne stupnjeve» u procesu «društvene evolucije». «Povijesni napredak» bio je novi mit i kolektivna iluzija, koja je mnogima zamijenila vjeru u Boga. Umjesto božanske providnosti stigao je «ljudski napredak» kao njegova sekularizirana verzija. Rastući ekološki problemi bili su u XIX. stoljeću još dovoljno ograničeni da se mogu ignorirati, osim nekih specifičnih slučajeva, poput deforestizacije. Tzv. osvajanje prirode – sve veće uništavanje divljih staništa i vrsta u korist ekspanzije stanovništva, poljoprivrede, stočarstva, gradova i prometnica – slavilo se kao vrhunski dokaz «ljudskog napretka». Progresivistička retorika mogla je ponegdje biti jače izražena – kao u sjevernoj Americi – ali svuda je dominirala. Bit će osporena tek mnogo kasnije, kada u XX. stoljeću industrijska društva ulaze u sve dublju krizu i kada se počinju suočavati s mogućnošću vlastitog sloma.[237]

Čovjek je biološki društveno biće, što znači da su konformizam i etnocentrizam genetski utemeljeni. Ljudi su uvijek bili skloni idealizirati vlastito društvo, čak i kada je ono, kao što je slučaj s industrijskim društvom, u drastičnom sukobu s ljudskom prirodom. Distanciranje

[237] Ova i druga bliska pitanja detaljno smo analizirali sa stajališta sintetičkog materijalizma i darwinistički utemeljene ekologije (Markus 2006). O povijesti modernih sociooloških, antropoloških, arheoloških, politoloških, historiografskih i drugih teorija, koje su nastojale analizirati industrijska društva, postoji nepregledna literatura (Greene 1981; Stocking 1987; Elwell 1991, 2006; Ritzer 1997; Trigger 1998, 2006; Delanty 1999, 2006; Turner 2000, 2006; Gross 2000; Noble 2000; Sanderson 2000, 2007; Harris 2001; Llobera 2003; Carneiro 2003; Zeman 2004; Seidman 2004; Kuznar-Sanderson 2007; Gilman 2007; Breisach 2007. itd.). Najveći dio te literature pisan je s humanističkog stajališta i sklon ignorirati novije biološke i ekološke teorije. To je, kako ćemo vidjeti, bitno i za Šulekove sociološke stavove, jer i oni uglavnom proizlaze iz iste humanističko-antropocentričke tradicije, koja vidi samo međuljudske odnose u partikularnom društvenom kontekstu. Dio te tradicije su i elementi «vječnog» kršćanskog morala na koje se Šulek povremeno pozivao.

od dominantnih društvenih vrijednosti je moguće – za znanstvenike i moralna obaveza – ali je vrlo teško provedivo. Šulek sigurno nije bio takav izuzetak, jer je, po svim svojim glavnim društvenim nazorima, bio potpuno dijete svojeg vremena, tipičan građanski intelektualac XIX. stoljeća. Bez razvoja obrta i trgovina ljudski duh mora čamiti u gluposti i zaostalosti, jer nije moguć razvoj pismenosti i književnosti.[238] Raniji feudalni poredak za Šuleka je bio razdoblje zaostalosti, bijede i plemićke samovolje. Plemstvo je slavu stjecalo ratovanjem, a puk puštalo da živi u gluposti. No, u novije su doba narodi uvidjeli da je ratna slava isprazna i da donosi bogatstvo pojedincima, a nesreću većini. Stoga sada nastoje oko duševne naobrazbe, gradnje tvornica i željeznica, osnivanja kulturnih ustanova, pisanja knjiga, poboljšanja poljoprivrede itd. Tako su, smatra Šulek, i mali narodi, poput Belgije i Nizozemske, stekli veliki značaj i pretvorili se u «pravi perivoj», a veliki su narodi, poput Francuza, Nijemaca i Engleza, stekli «duhovno gospodavanje nad cělim světom». Kao primjer, na koji bi se trebali ugledati Hrvati, Šulek posebno ističe Mađare i njihovo neumorno nastojanje oko podizanja svojeg narodnog jezika i osnivanja narodnih ustanova.[239]

Vjera u povijesni napredak jasno je prisutno u gotovo svim većim Šulekovim tekstovima. Posebno ju je jasno izrazio u pozivu na pretplatu za *Gospodarski list* za godinu 1858., odmah nakon što je preuzeo njegovo uređivanje. Tu piše da je slijep svatko tko ne vidi da čovječanstvo «jednako napreduje u svakoj struci znanja i umienja». Ono što su ranije generacije smatrali nemogućim danas se u kratko vrijeme ostvaruje brzo i lako. Napretku čovjeka nema kraja, jer se ljudi stalno domišljaju kako bi svoj život olakšali i uvećali svoje bogatstvo. Osnovni će zadatak *Gospodarskog lista* biti da prikuplja korisne podatke o napretku kod drugih naroda i priopćuje ih domaćim čitateljima. Treba znati ne samo dobro raspolagati svojom imovinom, već ju nastojati i uvećati. Drugi su narodi napredovali, a Hrvati su, ratujući s Turcima i drugim dušmanima, daleko zaostali i sada moraju teško stizati naprednije narode. List će donositi i članke o prirodnim znanostima, koliko su vezane za praktična gospodarska pitanja. Uvažavati će se i domaća mudrost,

[238] B. Šulek, «Srbi i Hrvati», *Neven* VIII., 6.

[239] Šulek 1997:236-237. Šulek je prihvaćao vjerovanje, tipično za veći dio XIX. stoljeća, po kojem je ranije feudalno doba bilo «militarističko», a novo industrijsko doba je okrenuto «napretku» i bogaćenju. Pokazat će se, međutim, da su militarizam i industrijalizam potpuno kompatibilni i da ratovi nisu bili stvar feudalne prošlosti.

jer, koliko god su Hrvati zaostali, ima i kod njih puno dobrih stvari, a «napredak, koji je niknuo iz samoga naroda, bolje se prima i brže se razširuje nego inostrana mudrost». Šulek poziva sve iskrene rodoljube i marljive gospodare, koji znaju neku korisnu vještinu da ih priopće u listu. Osnovni je cilj *Gospodarskog lista* da s vremenom postane «organ naših materialnih interesah».[240] Kasnije je Šulek često izražavao zadovoljstvo zbog «napretka» hrvatskog društva i divio se, s obzirom na velike zapreke, brzom osnivanju škola, banaka, štedionica itd.[241]

Kao građanskom liberalu Šuleku je bila bliska engleska parlamentarna i ustavna monarhija sa vladom odgovornom parlamentu. Načelno je smatrao da je republikanizam najbolje uređenje, ali za njega austrijski narodi još nisu dozreli, pa je ustavna monarhija relativno najbolja opcija.[242] Dovoditi u pitanje velike ovlasti vladara i zagovarati ustavnu i parlamentarnu vladu, nije bilo poželjno prije revolucije 1848., iako se takav stav mogao braniti pozivanjem na tradicionalnu «ustavnost» Hrvatske i Slavonije. No, neposredno prije njezinog izbijanja moglo se već primijetiti određena liberalizacija prilika. Šulek je isticao prednosti vlade odgovorne parlamentu po engleskom uzoru, ali uz napomenu da je to neusuglasivo sa starim municipalnim pravima i širokom političkom autonomijom županija. Mnogi županijski diktator, koji sada vapi za odgovornom vladom, prvi bi se pokajao kada bi se ona zbilja uvela: «Ako dakle želimo, da nam ministri za sve ono odgovaraju, što u dèržavi biva, trěba prie da im zbilja svu vlast u ruke predamo i da dokinemo autonomiju municipalnu; jer to valjda nemožemo zahtěvati, da

[240] GL 7. I. 1858., br. 1 («Poziv na predplatu na Gospodarski list za godinu 1858.»)

[241] NSK, OVJ, R 4610 b, Šulek V. Jagiću 4. IV. 1872, 12. X. 1873. Da je to nešto «progresivno» Šulek je smatrao, poput svih drugih ljudi svojeg vremena, kao nešto što se razumije samo po sebi. O argumentima za naše uvjerenje da je napredak iluzija ništa manje od nebeskih bića usp. Markus 2006. Ako je čovjek *tabula rasa*, koja živi samo u partikularnom društvenom kontekstu – kako smatra standardni model humanističkih disciplina – napredak ne može postojati, jer je čovjek uvijek savršeno prilagođen na vlastito društvo, kakvo god ono bilo. Ako je čovjek životinja obilježena evolucijskom prošlošću i genetski prilagođena na određeno socijalno i ekološko okruženje – kako smatra teorija bio-socijalnog diskontinuiteta – napredak ne može postojati, jer je novija ljudska povijest regresivna u smislu stalnog opadanja kvalitete ljudskog života zbog rastućeg jaza između ljudske biogramatike i novog agro-pastoralnog, civiliziranog i industrijskog okruženja. Napredak, koliko nije besmisleno fantaziranje, može značiti samo smanjivanje nekih antropogenih problema iz agrarnih civilizacija, ali to je uvijek praćeno povećanjem drugih i stvaranjem mnogih novih problema, jer masovna urbanizacija i industrijalizacija višestruko zaoštrava sukob između ljudske biogramatike i društvenog okruženja, koja je već jasno bila prisutna u agrarnim civilizacijama.

[242] *Pozor* 9. VII. 1862., br. 156 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj IV.»). Na tom mjestu Šulek hvali prijedlog mađarskog političara Lajosa Kossutha, tada u emigraciji, o stvaranju podunavske federaciji, koja bi uključivala ravnopravnost ugarskih naroda.

ministri za tudje čine odgovaraju. Dok se dakle sve uzde dèržavnoga voza nepredaju ministeriju u ruke, dok svaka varmedja svojim putem ide, dok tolika nejednakost pred zakonom vlada i tolika anarchia u varmedjah běsni – dotle iskati odgovorni ministerium znači: graditi kuću i početi od krova.»[243] Podupirući saborski zahtjev za stvaranjem posebne hrvatske vlade Šulek je ponovno istaknuo da je ona nespojiva sa županijskom autonomijom, ali da to nije više bitno ako je vlada odgovorna parlamentu i narodu.[244]

Šuleku je bilo očito da je načelo odgovorne vlade prevladalo u svim prosvijećenim zemljama. Vlada mora odstupiti ako više nema narodno povjerenje. Odgovorna vlada ne mora značiti izborni kaos ili korupciju kod izbora, jer se to može spriječiti dobrim izbornim zakonom. Načelo odgovorne vlade znači «da nije narod na světu radi vlade, nego vlada radi naroda». To su načelo prihvatili i Hrvati, koji moraju napredovati zajedno s ostalim čovječanstvom, a ne biti usamljeni i izolirani kao Kinezi. Sve veliko povijesne tekovine, pa tako i odgovorna vlada, plod su uzajamnog utjecaja više naroda. Ništa na svijetu nije savršeno, ali ustavna vlast može popravljati svoje nedostatke, dok ih apsolutizam skriva. Život je borba i tu činjenicu bolje odražava ustavna država kao «ognjište života», dok je neustavna država nalik groblju.[245]

Širenje odgovorne vlade za Šuleka je bilo usko povezano sa pitanjem rata i mira. Sve su dobre ideje, posebno moralne – poput slobode vjere, emancipacije robova, jedinstva božjeg, zakonske jednakosti itd. – polako i teško prodirale i tek se sada uživaju njihovi plodovi. No, daleko od toga da je čovječanstvo došlo do vrhunca savršenosti i da više nema uzvišenih ideja za koje bi se ljudi trebali boriti. Među takve uzvišene ideje spada i vječni mir. Ranije, dok su vladali apsolutistički kraljevi i carevi, ratovi su bili uobičajena stvar, jer su narodi morali ratovati za svoje vladare. Tada ideja vječnog mira nije mogla prodrijeti i uglavnom nije ni postojala. No sada, kada narodi sve više preuzimaju suverenitet, širi se ideja vječnog mira i mogućnost ukidanja ratova. Hrvati i Srbi bi to posebno morali znati cijeniti, jer su stoljećima ratovali za tuđe interese i nisu mogli napredovati ni materijalno ni duševno. Apsolutistički vladari protivni su ideji vječnog mira, jer bi izgubili stajaću

[243] NDHS 9. I. 1848, br. 3 («Odgovorni ministerium»)
[244] NDHS 10. VI. 1848., br. 59 («Poručanstva naše slobode»).
[245] SJ 27. VII. 1849., br. 100.

vojsku, koja je glavni nositelj njihove vlasti. Zato narodi imaju razloga boriti se za ukinuće rata «što je jedino kadro pretvoriti sve narode u jednu obitelj i obistiniti uzvišenu ideu bratinstva».[246] To je tumačenje - vrlo često među građanskim liberalima XIX. stoljeća - bilo sukladno Šulekovoj vjeri da je povijest «progresivna» i da se glavni problemi XIX. stoljeća mogu pripisati «ostacima» iz «feudalne prošlosti».

Zalaganje za načelo ustavne vlade, odgovorne parlamentu, pokazuje – da se ništa drugo ne uzme u obzir – da se Šulekovo zalaganje za «drevne pravice» i «staru ustavnost» Hrvatske ne mogu shvatiti u konzervativnom ili antimodernističkom duhu. Već je spomenuto, u analizi njegovih političkih članaka, da je obrana «drevne ustavnosti» bila usmjerena protiv bečke centralizacije i peštanske prevlasti. Za Šuleka je najbolja ona ustavnost, koja se organski razvija kroz više stoljeća i postupno se širi u narodu. Ona može izvorno biti aristokratskog porijekla, kao u slučaju engleske *magne charte libertatum*, ali mora se reformirati i «popravljati», tako da postupno uključi i šire slojeve. Engleska mu je u tome bila uzor, jer je popravljanje njezinog «ustava» bilo osnovni uzrok njezine političke stabilnosti i otpornosti na revolucije i pobune, koje su bile vrlo česte u kontinentalnoj Europi XIX. stoljeća.[247] Teoriju o organskom razvoju ustavnog života Šulek je detaljnije razvio u brošuri o hrvatsko-ugarskom ustavu 1861. U njoj je istaknuo da je, uz sve nedostatke, najveća prednost «drevnog ustava» što je niknuo organski kroz stotine godine iz temelja hrvatskog naroda zbog čega ga se može popravljati sukladno «duhu vremena».[248] Ustavnost ne mora nužno biti dobra ako je u interesu plemstva, kako je bilo u Ugarskoj i Hrvatskoj prije 1848. Kasnije se u tim zemljama ustav protegnuo na sve, iako bez velike koristi, ali za to nije kriva ustavnost, već ljudski propusti.[249]

U Habsburškoj je Monarhiji veliki značaj imalo povijesno pravo i postojala je razlika između povijesnih naroda, koji su nekada imali državu, i nepovijesnih naroda. Hrvati su, poput Mađara, Čeha, Poljaka i Nijemaca, pripadali u «povijesne narode». Šulek se, stoga, vrlo često pozivao na argumente povijesnog prava, posebno kada je nastojao do-

[246] SJ 4. IX. 1849., br. 131 («Věčni mir»). Pisati takve stvari u Austriji, u kojoj je car vojsku smatrao svojim privatnim posjedom, bilo je prilično opasno. No, to su bili zadnji mjeseci relativne slobode tiska u Hrvatskoj.

[247] SJ 6. X. 1849., br. 158 («Englezki ustav»).

[248] Šulek 1861.

[249] Šulek 1883:12.

kazivati kontinuitet hrvatske državnosti, posebno u polemici s mađarskom politikom i mađarskim publicistima. No, istovremeno je isticao da je moderno prirodno pravo, koji vodi računa o interesu naroda kao etničke i jezične cjeline važnije od povijesnog prava.[250] Za Šuleka je moderna ideja narodnosti bila ključna u oblikovanju osnovnih političkih stavova. Tradicionalno povijesno pravo moglo se održati i na njega se moglo pozivati samo ako je bilo u skladu s prirodnim pravom, posebno načelom nacionalne ravnopravnosti. Nijemci i Mađari ne bi se, tako, smjeli pozivati na povijesno pravo kao opravdanje za nametanje i održanje svoje dominacije nad ostalim austrijskim narodima. Na toj je osnovi Šulek, poput mnogih drugih hrvatskih djelatnika iz XIX. stoljeća, tražio ostvarenje nacionalne ravnopravnosti u Ugarskoj i Habsburškoj Monarhiji općenito.

Načelo ustavne vlade značilo je da je Šulek uvijek davao prednost ustavnim državama pred «apsolutističkim», tj. onim u kojima je, poput Rusije, vladar vladao bez ustava i parlamenta. Prednosti ustavnog poretka Šulek je, iako vrlo obazrivo, isticao i prije revolucije 1848., te posebno detaljno tokom 1849., u vrijeme jačanja austrijske reakcije. Rečeno je da je njegov otpor Oktroiranom ustavu proizlazio, uz ostalo, i iz straha da onaj tko ga je donio može ga lako i ukinuti, kako se doista i dogodilo. U spomenutoj knjižici o Oktroiranom ustavu iz početka 1850. Šulek navodi da je ustavna država uvijek bolje od neustavne, jer vladar, ako je i najbolji, ne može sve znati, savjetnici ga često krivo savjetuju iz pokvarenosti ili neznanja, a ministri iskorištavaju narod. Takvo je stanje u Turskoj i takvo je bilo u Austriji do 1848. Zato su narodi počeli tražiti jamstva za «svoju prirodjenu slobodu i za dobivena od samoga Boga prava». Ustav je temelj slobode, pogodba između vlade i naroda i velika blagodat, koju treba čuvati kao oko u glavi. Narod s ustavom je «kao bistri, samosvojni, uvĕk naprĕdujući potok, a narod bez ustava jest kao màrtva smàrdljiva mlaka, koja samo onda živi, kad ju vĕtar uzmuti». Hrvati su imali staru ustavnost, ali ona je samo plemićima davala prava, dok je puk bio isključen.[251]

[250] NDHS 17. X. 1848., br. 114; SJ 23. VIII. 1849., br. 121 (*Odgovor oktrojašem*); *Pozor* 1. VII. 1862., br. 149, 4. VII. 1862., br. 152 («Politika saborske većine prema Ugarskoj»); *Pozor* 16. V. 1863., br. 111 («Ravnopravnost u Ugarskoj»).

[251] Šulek 1850:3-6.

Deset godina austrijskog apsolutizma moglo je samo povećati Šulekovu antipatiju prema neustavnim porecima. U brošuri o hrvatsko-ugarskom ustavu pisao je da su vladari tu da služe narodu, a ne da ga iskorištavaju za svoje osobne ciljeve. Apsolutna vlast nije dobra, jer i najbolji vladari često griješe. Povijest svih država potvrđuje da je ustavnost bolja od apsolutizma, jer je u ustavnoj zemlji narod prosvijećen i ekonomski razvijen, poput Engleske, Belgije i Nizozemske, dok su apsolutističke zemlje, poput Austrije, Rusije i Turske, znatno zaostalije.[252] Ustavnost ne znači smetanje državne vlasti i ograničavanje njezine djelatnosti, već sredstvo da se postigne sreća naroda. Ustavna vlada nije slaba, jer i dalje mora nadzirati niže oblasti, uređivati vanjsku politiku i mnoge druge stvari za koje trebaju velika sredstva, ali koja mora odobriti narod preko svojih zastupnika. Narod se mora osigurati od grešaka vlade s ustavom, koji regulira ravnotežu državnih čimbenika: «Nije ona država najsretnija, gdje se narod najviše pača u državne poslove, nego ona, gdje narod tako prigleda vladi, da ova mora dobro upravljati zemljom.» Parlament, koja stvara zakone, mora zastupati sve slojeve naroda, kontrolirati vladine postupke i, u slučaju nezakonitosti, tužiti ju sudu ili tražiti njezinu ostavku. Poštivanje zakona, koje stvara narod s kraljem, glavno je obilježje ustavnosti.[253] Slično je pisao i tridesetak godina kasnije, ističući da u ustavnim zemljama općine su slobodne, država je uređena zakonima, a vladar dijeli vlast s predstavnicima naroda. U ustavnim zemljama, poput Engleske ili Nizozemske, cvjetaju obrti, trgovina i ratarstvo, dok su neustavne zemlje, poput Turske i Rusije, siromašne i zaostale. Ustav je neophodan zbog urođene ljudske slabosti, strasti i lijenosti.[254] Šulek je, doduše, priznavao da i pod neustavnim režimima može doći do značajnih poboljšanja kao 1850-ih godina. No, to je objašnjavao velikim nedostacima u starom hrvatskom ustavu.[255]

Ovdje je bilo značajno pitanje reforme političkih i drugih ustanova u okviru modernizacije hrvatskog društva. Šulek se načelno zalagao za šire i brže promjene u pravcu izgradnje građanskog i industrijskog društva. Međutim, to je eventualno bilo moguće tek uz intenzivnu centralizaciju, koja je tada bila neodvojiva od mađarske ili njemačke prevlasti. Stoga je, poput mnogih drugih hrvatskih javnih djelatnika,

[252] Šulek 1861:12-15.
[253] Šulek 1861:29-33.
[254] Šulek 1883:9-15.
[255] Šulek 1883:66.

birao sporiji put postupne reforme kao relativno najbolje rješenje. Kritizirajući centralističku politiku austrijske vlade tokom 1849. Šulek je često isticao da obrana «drevne ustavnosti» i «starih pravica» ne znači apologiju feudalizma i anakronističkih ustanova iz starog poretka. To znači očuvanje i proširenje političke autonomije – koliko je moguće unutar preuređene Monarhije – uz postupno popravljanje i reformiranje političkih i društvenih ustanova prema novim zapadnjačkim tekovinama.[256] Šulek je podupirao provođenje modernizacijskih mjera od strane domaće elite, posebno nakon 1868., čak i ako su na vlasti bili unionisti, kako se vidi iz njegove inicijative, o kojoj više kasnije, za pokretanje pučkog časopisa. Prilikom priprema za konačno ukidanje Vojne granice početkom 1880-ih godina Šulek se prihvatio pisanja opsežne brošure o hrvatskom ustavu. U uvodu je naveo da je knjiga namijenjena za snalaženje u novim okolnostima, jer su, zadnjih tridesetak godina, mnogi stari zakoni nestali, a novi doneseni. Pošto mnogi ljudi, posebno u bivšoj Granici, ne razumiju što je ustavnost, knjiga bi trebala pomoći bivšim graničarima da postanu «sviestni u s t a v n i hrvatski državljani».[257] U pregledu novijih modernizacijskih promjena Šulek je posebno isticao Hrvatski sabor 1848., koji je «udario nov temelj svemu našemu državnomu ustroju». Bez toga bi hrvatska autonomija nestala poput erdeljske.[258]

Kao građanski liberal i čovjek skromnog porijekla Šulek nije mogao imati veliku simpatiju prema tradicionalnoj aristokraciji, kako zemljišnoj, tako i dvorskoj. Tome sigurno nije mogla pomoći niti indiferentnost većeg dijela hrvatskog višeg plemstva – uglavnom stranog porijekla – prema hrvatskom nacionalizmu, bitno različito od stanja u susjednoj Ugarskoj/Mađarskoj. Šulek je isticao da se neki narodi, poput Engleza ili Mađara, mogu uzdići uz pomoć aristokracije, no to je izuzetak. Primjer Češke pokazuje da to nije neophodno, jer tamo aristokracija daleko zaostaje za građanstvom, koje je razvilo češku narodnost sačuvanu u prostom puku.[259] Iako to nije eksplicirao Šulek je očito smatrao da

[256] SJ 4. VII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»); SJ 23. VII. 1849., br. 96. Slično su rezonirali *Slavenski Jug* prije Šulekovog dolaska i *Südslawische Zeitung*. Potonji će list kasnije, tokom 1850., prihvatiti modernizacijske mjere preko bečkog središta, smatrajući da su domaće snage za to previše slabe.

[257] Šulek 1883:4. U pismu đakovačkom biskupu Šulek navodi da je morao napisati brošuru, jer se nitko drugi nije želio prihvatiti tog posla. U Granici nitko nema pojma što je ustav, a ni u Provincijalu nije puno bolje (AHAZU, OJJS, XI A, Šulek Strossmayeru 29. VI. 1883).

[258] Šulek 1883:62.

[259] Šulek 1870:165.

nešto slično važi i za Hrvatsku. Samo u prvim godinama svoje javne djelatnosti, prije revolucije 1848., Šulek je, iz taktičkih razloga, izbjegavao napade na plemićke privilegije. No, već od proljeća 1848. njegovi su građanski i liberalni nazori bili jasno prisutni. Kasnije je često kritizirao plemićke privilegije i feudalni poredak, koje je smatrao jednim od glavnih uzroka zaostalosti hrvatskog društva. Čak i najvažnija prednost starog poretka – očuvanje ustavnosti – sadržavala je veliki nedostatak, jer je obuhvaćala samo plemstvo.[260]

U hrvatskoj političkoj javnosti od 1840-ih do 1870-ih godina centralizacija je imala vrlo negativne prizvuke, jer se odnosila ili na bečku germanizaciju (češće) ili na pokušaje požunsko-peštanske prevlasti (rjeđe). Kod Šuleka «centralizacija» je imala još negativnije konotacije zbog isticanje velikog značaja općinske autonomije. Šulek je smatrao da je u feudalno doba plemstvo bilo velika zapreka centralizaciji vladarske moći, ali isključivo zbog svojih interesa. Od plemićkog otpora državnoj centralizaciji narod nije imao nikakve koristi, osim u Engleskoj, gdje je plemstvo na vrijeme ukinulo feudalno ropstvo i postupno privuklo bogatije predstavnike puka k sebi. U kontinentalnoj Europi plemstvo je tvrdoglavo ustrajalo u svojim privilegijama. To su iskoristili vladari da uz pomoć puka skrše vlast plemstva i uzdignu ne demokraciju, već svoj osobni apsolutizam. Centralizacija je bila najopasnija u višenarodnim državama u kojima je uvijek značila uzdignuće jednog naroda i njegovu vlast nad ostalim narodima. Primjer je, naravno, Austrija u kojoj su centralizacija i germanizacija uvijek išli zajedno. Šulek je bio uvjeren da se liberalna politika u Austriji ne može odvojiti od narodnosti, tj. svi branitelji ustavne slobode moraju prihvatiti i ideju narodne političke slobode.[261]

Prije 1848. nije se moglo slaviti demokratske i liberalne tekovine, koje su se širile u zapadnoj i srednjoj Europi, jer bi takvi tekstovi odmah postali plijen cenzure. Revolucionarne prilike, u kojima se razvila sloboda tiska u Hrvatskoj, omogućila je da se pokažu pravi stavovi dijela hrvatskih javnih djelatnika o novim strujama i idejama sa Zapada. Kritizirajući konzervativne stavove jednog prorežimskog zagrebačkog lista Šulek je tvrdio da prvo načelo politike treba biti politička jednakost i sloboda svih ljudi. Nitko neće odbacivati zapadne materijalne

[260] Šulek 1883.

[261] *Pozor* 1. VII. 1862., br. 149 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj II.»).

tekovine, poput željeznica i telegrafa, pa nema razloga zašto bi se odbacivale duševne tekovine. Ne treba se zapadu slijepo klanjati, ali «da je zapad lani okove naše skèrhao i slobodu nam donio: da će premnoge zapadne političke idee, ako se kod nas uvedu, slobodu tu umnožati – to priznajemo sa zahvalnostju, i za to se zapadu sa štovanjem klanjamo... Naša prosvěta, sloboda i svaki naprědak dobismo od zapada, te nam je zadaća, sve ovo dalje na iztok promicati, a ne odanle robstvo na zapad prenašati». Sa zapada je, navodi Šulek, možda i došao feudalizam, ali zapad ga je i odstranio. Na zapadu vladaju demokracija, socijalizam, republika, sloboda tiska, nezavisnost sudaca i parlamentarizam, a na istoku apsolutizam, feudalizam i plemićke privilegije.[262] Šulek je prihvaćao ustavni monarhizam kao politički kompromis, ali inače je smatrao da narodima bolje odgovara republikansko uređenje. Za austrijske narode mislio je da još nisu sazreli za republikanizam.[263]

Šulek se dugo bavio političkom publicistikom i uređivanjem različitih periodičnih izdanja i time je najprije stekao veliki ugled u Hrvatskoj. Njegova znanstvena djela došla su tek kasnije i ostala su poznata tek manjem broju ljudi. Nije, stoga, čudno da je Šulek imao visoko mišljenje u ulozi novina u oblikovanju javnog mnijenja. Pozdravljajući osnivanje slovačkih novina 1840-ih godina Šulek je pisao da bez novina narod ne živi, jer su svuda novine prvi jasan primjer organiziranja rodoljuba i pojave javnog mnijenja.[264] Kritizirajući stalne promjene političkih nazora kod lista *Agramer Zeitung* 1840-ih godina isticao je da novinarski posao nije obrt. Pravom su novinaru novine «kao bojište, na kojem se pod različitimi barjaci boj bije, ne za novce ni za nadnice, već za idee, za věčne istine, za slobodu i prosvetu čověčanstva».[265] Povodom obnove

[262] SJ 4. VII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»). U ovom članku Šulek hvali «socijalizam» i «komunizam», ali samo kao dio zapadnjačkih demokratsko-egalitarnih uvjerenja. O njima kao radikalnim teorijama nije mislio ništa dobro. Bečku bunu u listopadu 1848. izveli su «besposlene bitange» i «kamarilla proletarah» (NDHS 17. X. 1848., br. 114). U kritici *Katoličkog lista* naveo je da je zajednicu žena zagovara «najpodlia secta communistah» (NDHS 5. VI. 1849., br. 57). U promemoriji hrvatsko-slavonskoj vladi za osnivanje pučkog časopisa, o kojoj će kasnije biti riječi, navodi primjer nebrige vlade u Engleskoj i Francuskoj za obrazovanje tvorničkih radnika zbog čega se u tvornicama lako šire prevratničke i buntovne ideje. Nebriga za seljaštvo povećava opasnost od pojave «proletarah» na selu od čega je hrvatsko seljaštvo do sada bilo slobodno (HDA, PZV, kut. 14, br. 507). O marksizmu i srodnim ideologijama Šulek nije pisao, iako je, vjerojatno, čuo za njih. One su stekle određen utjecaj, posebno u Njemačkoj, tek nakon 1870-ih godina, kada se Šulek više nije bavio političkom publicistikom.

[263] *Pozor* 9. VII. 1862., br. 156 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj IV.»).

[264] DI 12. VII. 1847., br. 28 («Narodnost Slovakah»).

[265] SJ 26. IX. 1849., br. 149.

ustavnosti 1860. pisao je da su novine neophodno sredstvo za ostvarenje narodnih interesa i sloge različitih grupa ako su one zainteresirane za sreću naroda i domovine. U skupštinama županija i parlamenata mogu pobijediti ne najpametniji, već najvještiji govornici, jer je čovjeku jezik često brži od pameti. No, u novinama potrebno je i moguće dobro razmisliti prije nego što se javno iznesu određeni prijedlozi. Oni se trebaju najprije pretresti u novinama, a tek zatim ići s njima u skupštine državnih ustanova. U Hrvatskoj, žalio se Šulek, mnogi još ne uvažavaju ovu veliku važnost novina, jer su navikli samovoljno rješavati javne poslove. To je bilo moguće «samo onda, kad su pojedini ljudi krojili sudbinu narodom, dan danas zasieca savkoliki narod u državne poslove». Nezavisne novine najbolje izražavaju narodne interese i pravo mišljenje naroda, što potvrđuje i hrvatski slučaj, gdje su novine puno pomogle u razvoju narodne samosvijesti.[266] Novine i javno mnijenje sprečavaju ili otežavaju ukorijevanje nepotizma u državnih ustanovama, poput Namjesničkog vijeća i županijskih skupština, koje je ranije bilo često zlo.[267] Nezavisno novinstvo za Šuleka je glavni čimbenik javnog mnijenja i buditelj naroda bez kojeg ni županijska autonomija nema puno smisla.[268] Glavni je adut novinstva «što različitošću i primjerenošću predmetah neprestance pobudjuje na primanje novoga nauka i probudjuje potrebitu za to pažljivost»[269]

U vremenu revolucije kod Šuleka izrazito dominiraju članci s tematikom iz dnevne politike. No, prisutni su, unutar političkih članaka, mnoga mjesta iz kojih se mogu vidjeti njegovi stavovi o općim društvenim pitanjima. Šulek je smatrao da je nastojanje za slobodom XIX. stoljeća bitno različito u odnosu na ranija društva, jer nije ograničeno samo na pojedince ili pojedine staleže, već se nastoji protegnuti na sve ljude.[270] Smatrao je da je, tipično za XIX. stoljeće, osnovno obilježje nastojanje čovječanstva prema napretku i sve većoj savršenosti. Slom predožujskog poretka jedan je dio tog napredovanja i pad kancelara Metternicha samo je simptom širih društvenih promjena. Do pojave kršćanstva vladao je neograničeni despotizam, ali Isus je počeo naučavati jednakost ljudi i poticati materijalnu i duhovnu jednakost. No, to je,

[266] *Pozor* 29. X. 1860., br. 25 («Javnost»).
[267] *Pozor* 6. XI. 1860., br. 31 («O povrati staroga saveza s Ugarskom»).
[268] *Obzor* 23. IV. 1872., br. 92 («Ljudevit Gaj»).
[269] HDA, PZV, kut. 14, br. 507 (Šulekova promemorija hrvatsko-slavonskoj vladi za osnivanje pučkog časopisa).
[270] NDHD 30. III. 1848., br. 28 («Molba na gospodu duhovnike»).

smatra Šulek ostalo ograničeno, jer je u feudalizmu vladale prašnjave privilegije, a ne racionalnost. Čovjek je morao vjerovati u vanjske zapovijesti, a ne u svoje «nutarnje osvědočenje». U feudalno doba, smatra Šulek, ljudi su bili prisiljeni vjerovati u privilegije kasta, a ne u razum. Od francuske revolucije širi se načelo da je narod gospodar, a vladar prvi službenik naroda, te da svi moraju imati jednake dužnosti i prava. Revolucija 1848. srušila je zastarjelo povijesno pravo i na mjesto njega ustoličila racionalno pravo. Te su promjene rezultat duha vremena, kojem se mora svatko pokoriti ako ne želi biti smrvljen.[271] Prije nastupa modernog građanskog društva vladala je «sredověčna tama» u koju se prosvijećeni narodi ne mogu i ne žele vratiti.[272]

Ravnopravnost među ljudima za Šuleka je bilo jedno od temeljnih etičkih načela i integralan dio njegove liberalne orijentacije. Osuđivao je antičke države u kojima je ropstvo bilo uobičajeno stvar i u kojima se s ljudima postupalo kao sa stokom. Pobjeda kršćanskih načela, koja ističu da je svaki čovjek jednak pred Bogom, shvaćao je kao najvažniji čimbenik povijesnog i ljudskog napretka. I građanski rat u Sjedinjenim Američkim državama 1860-ih godina Šulek je promatrao kao izraz borbe za ljudsku emancipaciju, jer će se i tamo priznati da su crnci ljudi ravnopravni s bijelcima. Stoga je odbacivao tvrdnje ateista da su vjerske stranke donijele isključivo zlo, jer i čisto političke stranke često činile nepravde i velike zločine. U srednjem vijeku se, doduše, kršćansko učenje umnogome izopačilo, jer su prevladale feudalne privilegije i progoni vjerskih manjina. Sada se apsolutizam više ne može temeljiti na vjerskim načelima, ali može se poslužiti znatno ojačalom moći države.[273]

Kao nacionalist i pripadnik malog naroda Šulek se nije zalagao samo za ravnopravnost među pojedincima, već i među narodima. U narodnoj ravnopravnosti vidio je temeljno načelo humaniteta bez čije pobjede svijet ne može biti sretan. Vjerovao je, u duhu herderovskih ideala, da Slaveni imaju posebnu «misiju» u ostvarenju tog načela.[274] Već u toku revolucije 1848.-1849. Šulek je, u mnogobrojnim ranije analiziranim člancima, jasno pokazao da nacionalizam – ili «ideju narodnosti» - smatra

[271] NDHS 17. VIII. 1848., br. 88 («Cèrkva i naše doba»). Opaske o kršćanstvu i feudalizmu pokazuju da Šulek nije bio osobito familijaran s poviješću različitih ljudskih društava, čak i onoliko koliko je u njegovo vrijeme bilo moguće.

[272] NDHS 24. V. 1849., br. 62 («Opazke»).

[273] *Pozor* 1. VII. 1862., br. 149 («Politika saborske većine naprama Ugarskoj II.»).

[274] NDHS 15. VI. 1848., br. 61 («Naš savez s austrianskom monarkiom»).

temeljnim obilježjem XIX. stoljeća. U kritici mađarske politike isticao je da Mađari moraju priznati ravnopravnost i slobodu drugih ugarskih naroda, jer «ako su ukinute privilegie pojedinih osobah i stališah, trěba da se ukinu i privilegie pojedinih narodah – jednakost svagdě i svuda trěba da se uvede». Hrvati žele «slobodu u narodnosti i narodnost u slobodi».[275] Za Šuleka je proces narodne emancipacije nastavak i proširenje emancipacije pojedinca od «okova» ranijeg «mračnog doba». U kritici austrijskog centralizma, od proljeća 1849. do početka 1850., ukazivao je da je narodnost postala tako moćno načelo da je i službena austrijska politika morala proklamirati, barem formalno, ravnopravnost naroda u Monarhiji. U kritici vladine uredbe o jednoličnom odijelu državnih činovnika Šulek je pisao da je ideja narodnosti «jamačno izvor i vrelo našega sadašnjega političkoga života; idea narodnosti probudila nas je iz mèrtvila, oboružala odvažnostju i popela uz druge samosvěstne narode».[276] Bitnim određenjem naroda Šulek je smatrao najprije jezik,[277] a zatim, kako se vidi u njegovim brojnim političkim člancima, i političku autonomiju s određenim teritorijem.

Te je stavove Šulek zadržao i kasnije. Početkom 1860-ih godina pisao je da je ideja narodnosti postala tako moćna da se nigdje više ne osnivaju države od raznih naroda, već srodne narodne grupe nastoje se sjediniti ili bolje povezati. Težnja povezivanja srodnih elemenata vječni je prirodni zakon, prisutan kod mrtve materije i svih živih bića. Ljudi pomažu svoje rođake i prijatelje i uglavnom su ravnodušni prema strancima. Za narod – kao veliki rod jednog porijekla i jezika – važi isto što i za obitelj. Šulek navodi da je rodoljublje jače i plemenitije od domoljublja, jer je domovina samo gruda zemlje i mrtva stvar, a rod čine živi ljudi. Hrvati su posebno sretni, jer nisu samo viteški narod, kojeg čeka velika budućnost, već svuda su okruženi srodnim narodnim elementima. Na primjeru teških iskustava s njemačkom centralizacijom Šulek je isticao da narodnost nije samo idealistička fantazija, već se tiče

[275] NDHS 13. IV. 1848., br. 31 («Magjarske proklamacie»).

[276] SJ 22. XII. 1849., br. 222 («Narodna nošnja»).

[277] B. Šulek, «Hrvati i Srbi», *Neven* VIII., 1856., str. 11. U toj raspravi Šulek sugerira da su Hrvati i Srbi dva «plemena» jednog naroda. No, to je, u tadašnjoj hrvatskoj publicistici, bilo često retoričko izražavanja kako bi se lakše istaknula potreba sloge i suradnje dva mala i srodna naroda. Iz mnogih drugih tekstova vidi se jasno da je Šulek Hrvate i Srbe smatrao za dva posebna, iako bliska naroda, koje najviše veze zajednički jezik.

i materijalnih interesa naroda.[278] U kritici velikomađarske politike navodio je da pravi liberal priznaje ne samo slobodu vlastitog naroda, već i pravedne težnje drugih naroda, jer je humanitet viša vrijednost od patriotizma. Netko može, poput mađarskog političara Ferencza Deáka, biti osobno plemenit, ali, zbog uskog patriotizma, narodnosno uskogrudan i sebičan.[279]

Liberalizam XIX. stoljeća bio je izrazito elitistički i s malo razumijevanja s potrebe širih društvenih slojeva. No, Šulek je, poput mnogih ljudi iz srednje i istočne Europe, bio nacionalni liberal, neposredno zainteresiran za nacionalnu integraciju i politizaciju širih masa, što ponajprije znači seljaštva. Prije revolucije 1848. Banska je Hrvatska bila staleški izrazito izdiferencirano društvo s velikim društvenim, ekonomskim i spolnim razlikama. Šulek se tada još nije mogao založiti za ukidanje staleških privilegija, jer bi time izazvao osudu plemstva, što bi bilo političko samoubojstvo. No smatrao je da bi svi društveni slojevi trebali, u idealu, surađivati oko obrane vlastite narodnosti, ali bi viši slojevi morali predvoditi. Zalažući se oblačenje narodne nošnje isticao je da narod vjerno slijedi više slojeve i u svemu ih imitira, pa ih stoga može slijediti i u rodoljublju.[280] Šulek je kritizirao strogu odvojenost staleža, posebno nemogućnost da se niži slojeva obrazuju u kontaktima s obrazovanijim krugovima. Za slogu među staležima najbolje je sredstvo narodni jezik,

[278] *Pozor* 30. X. 1860., br. 26 («Narodnost i sloboda»). Suvremeni darwinistički teoretičari nacionalizma najčešće ističu kvazi-srodnički karakter nacije – kao zamišljene zajednice rođaka – iz čega nacionalizam crpi emocionalnu privlačnost (van den Berghe 1987; Eibl-Eibesfeldt-Salter 2000; Salter 2004, 2006). Nacionalizam je samo jedan od mnogih manifestacija tribalizma, etnocentrizma i ksenofobije, koji imaju genetsku osnovicu i dio su ljudske prirode, posljedica desetina milijuna godina života naših ljudskih i primatskih predaka u malim grupama, čiji su članovi povezani srodničkim i recipročnim altruizmom. Temelji nacionalizma dio su biološke evolucije naših dalekih primatskih predaka. Moderni nacionalizam, prikazujući naciju kao kvazi-zajednicu, a naciju-državu kao kvazi-domovinu, nastoji zadovoljiti čovjekove genetske potrebe za pripadnošću grupi-zajednici (tribalizam) i zavičaju (regionalizam). Svoju popularnost i privlačnost nacionalizam zahvaljuje stalnom obećanju da će zadovoljiti te potrebe. Pokušaj uvijek ostaje parcijalan, jer u industrijskom društvu – bitno različitom od okoliša na koji je čovjek genetski prilagođen – temeljne potrebe čovjeka ne mogu biti zadovoljene na autentičan način, već tek u obliku više-manje neadekvatnih kompenzacija. O različitim teorijama o naciji i nacionalizmu postoji velika literatura: Smith 2001, 2003; Spencer-Wollman 2002; Katunarić 2003; Malešević 2004, 2006; Ichijo-Uzelac 2005; Day-Thompson 2005; Hearn 2006; Korunić 2006; Delanty-Kumar 2006; Roshwald 2006; Vrcan 2006 i mnogi drugi. Ti su pregledi uglavnom pisani s pozicija standardnog modela humanističkih disciplina i naciju shvaćaju kao produkt partikularnih društvenih okolnosti, modernih ili, rjeđe, antičkih bez ikakve veze s ljudskom evolucijskom prošlošću i genetskim nasljeđem.

[279] *Pozor* 16. V. 1863., br. 111 («Ravnopravnost u Ugarskoj»).

[280] DI 24. XII. 1842., br. 52 («O važnosti narodne nošnje»).

koji «sve bez razlike božanstvenim lancem narodnosti veže» i u svim slojevima razvija želju za dobrobit domovine. Zajednička okupljanja pripadnika različitih staleža u kazalištima ili večernjim okupljanjima ne bi bilo političko, već društveno «stopljenje stališah».[281] To, međutim, ne znači da elitizam nije bio prisutan i kod Šuleka. Elitistički elementi u Šulekovim nazorima vide se posebno u njegovom inzistiranju da su viši slojevi uvijek nositelji «napretka». Na primjeru zaostalosti Vojne granice nastojao je pokazati što znači nepostojanje vlastele, kapitalista, veletrgovaca i drugih ljudi, koji nastoje oko uvećanja bogatstva.[282] U komentaru gospodarske izložbe 1864. osuđivao je izostanak slavonske vlastele, koja na puk gleda s prezirom i ne želi mu biti uzor u «duševnomu i materijalnomu razvitku».[283] Smatrao je da «nije ona država najsretnija, u kojoj se narod najviše pača u državne poslove, nego ona, u kojoj narod tako prigleda vladi, da ova mora dobro upravljati zemljom».[284]

Još u *Branislavu* 1844/5. Šulek je pisao da se ilirske reforme za sada protežu na više slojeve, ali da treba «sve stališe probuditi, osvěstiti, prosvětiti, ako želimo, da nam bude narod jak i snažan».[285] Spomenuto je da je u komentaru godine 1848. Šulek je navodio, kao jednu od glavnih narodnih potreba, osnivanje pučkih škola i prosvjećivanje naroda kako bi se izbjegla tuđinska manipulacija, jer politička prava ne znače puno bez političke mudrosti. Osnivanje pučkih škola treba biti jedna od glavnih zadaća zakonodavstva u Hrvatskoj, jer «šta hasne sve liberalne političke inštitucie, ako neimaju u narodu koreňa; ako ih opaki ljudi uzmogu na svoje samoživne svèrhe upotrěbiti?»[286] Spomenuto je i njegovo uvjerenje da je prosti puk najjači stup hrvatske narodnosti, jer su bogati građani i aristokracija previše pod tuđinskim utjecajem. Šulek je pri tome vjerovao da je općinska autonomija tradicionalna ustanova kod Slavena.[287] Smatrao je da treba provesti decentralizaciju uprave i omogućiti široku unutarnju autonomiju općina, kako bi bile «najčvršći temelj državne slobode i najobilatije vrelo svestrana napredka».[288] Slo-

[281] DI 6. III. 1844., br. 14 («Sědiljke ili Běsede u Zagrebu»).
[282] *Pozor* 26. XI. 1860., br. 48 («Vojnička krajina cjelokupni diel hrvatsko-slavonske kraljevine»).
[283] GL 18. VIII. 1863., br. 33 («Izložba trojedne kraljevine I.»).
[284] Šulek 1883:15.
[285] *Branislav* 11.
[286] NDHS 6. I. 1849., br. 3 («Obzir»)
[287] NDHS 2. XII. 1848., br. 134 («Program austrianskoga ministerija»).
[288] *Pozor* 6. XI. 1860., br. 31 («O povrati staroga saveza s Ugarskom»).

bodne općine sa županijama glavni su oslonac ustavnosti i političkoj slobodi, jer su one uvijek bile nositelj borbe protiv bečkog apsolutizma i u Hrvatskoj i u Ugarskoj.[289] U promemoriji vladi Šulek navodi da dobro ustrojene općine, koje neizmjerno olakšavaju državnu upravu, ovise ne samo o općinskom zakonu, već i o «samosvojnom i revnom sudjelovanju svih občinarah, oduševljenih duhom zajedinstva».[290] Za Šuleka liberalna načela nisu značila samo ustavnost ili pojedinačna prava, već i narodnu slobodu. U proglasu javnosti, povodom napuštanja Gajevih novina u lipnju 1849., naveo je da se uvijek rukovodio «liberalnim načelima» slobode *i* narodnosti.[291]

Poput mnogih drugih ljudi iz srednje i jugoistočne Europe XIX. stoljeća i za Šuleka liberalizam i nacionalizam su bili neodvojivi. Liberalizam se temelji na obrani individualne slobode u okviru moderne pravne države, a nacionalizam polazi od vjere da su nacije suvereni entiteti, koji trebaju imati što veću samostalnost. I pojedinac, u okviru liberalne ideologije, i nacija, u okviru nacionalističke ideologije, tumače se – barem u načelu, ako ne uvijek u praksi - kao gospodari vlastite sudbine. Poput pojedinaca i nacije trebaju imati pravo na slobodu i samoodređenje. Kao što pojedinac ne smije biti tlačen od drugih pojedinaca, tako i nacije ne smiju biti potčinjene drugim nacijama. Istovremeno, kod Šuleka nema govora o tendenciji divinizacije nacije, koja će posebno uzeti maha u XX. stoljeću, a i u XIX. stoljeću je bila sporadično prisutna, u Hrvatskoj na nekim mjestima kod Ante Starčevića i nekih njegovih pristaša. Šulek je bio porijeklom Slovak i već je to otežavalo mogućnost zastupanja ekskluzivnog nacionalizma. No, on je od početka svojeg javnog djelovanja, od 1840-ih godina, oduševljeno prionuo uz ilirsku ideju, čije će jezgro trajno zadržati. Kasnije je napustio ilirsko ime, ali ostao je vjeran – u obliku jugoslavenskog imena – načelu solidarnosti između južnoslavenskih naroda kao jedinog načina njihove obrane od jačih nacija.

Šulekova generacija bili su ljudi, rođeni oko 1820. i umrli oko 1890., ključni za razvoj modernog građanskog društva i kulture. Ta je građanska inteligencija općenito bila sklona ignorirati pitanja širih društvenih slojeva, što je tada značilo isključivo seljaštva. U svojoj javnoj djelatnosti

[289] *Pozor* 8. XI. 1860. br. 33 («O povrati staroga saveza s Ugarskom»).
[290] HDA, PZV, kut. 14, br. 507.
[291] NDHS 23. VI. 1849., br. 75.

oni su se uglavnom orijentirali na državno-pravna pitanja, te na osnivanje viših kulturnih i znanstvenih zavoda. No, za organiziranu reformatorsku djelatnost nije ni bilo objektivnih mogućnosti prije 1870-ih godina. Tek u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića došlo je do opsežnijih društvenih reformi – posebno uvođenja obaveznog pučkog školstva – koje će postupno mijenjati tradicionalni život širih slojeva i omogućiti njihovu politizaciju, ali tek u XX. stoljeću. No, građanska inteligencija Šulekove generacija nije ni ideološki obraćala posebnu pozornost seljaštvu, što je, neovisno o praktičnim okolnostima, bilo moguće. Šulek je u tome bio izuzetak.

Šulekovi društveni stavovi nose pečat ne samo općenito dominantnih vjerovanja XIX. stoljeća, već i konkretnih prilika u Hrvatskoj. Prije revolucije 1848. ilirci su zastupali vrlo umjerene društvene stavove, bojeći se da ne bi od sebe otuđili dio plemstva i da bi, eventualno, privukli dio sitnog plemstva. Pri tome je bila važna njihova privremena suradnja s mađarskim konzervativcima. To je impliciralo konzervativnije društvene nazore, koji su došli do izražaja i u Šulekovom djelu. Šulek je navodio da ilirska obrana municipalnih prava znači i obranu plemićkih privilegija, posebno neplaćanja poreza. Ironično je da se Turopoljci žele očuvanje svojih privilegija, a istovremeno podupiru mađarizaciju, iako su mnoge mađarske županije već plemstvu nametnule porez.[292] Založio se za postupno ukinuće fizičkog kažnjavanja seljaštva, koje su često provodilo lokalni činovnici. To je, smatra Šulek, dio općeg socijalnog napretka, jer batinanje nije potrebno ako se provodi prosvjećivanje puka. U susjednim austrijskim pokrajinama seljak bolje stoji i duševno i materijalno, jer se s njim bolje postupa i jer bolje razumije svoja prava i dužnosti. Fizičko kažnjavanje, poput tamnice, samo povećava tupost i mržnju i ne doprinosi prosvjećivanju seljaštva. Zločine bi trebalo sprečavati i to obrazovanjem naroda.[293] Tadašnji Šulekovi stavovi o seljaštvu izrazito su intelektualistični i dio liberalne vjere u «prosvjećivanje» naroda za koji u tadašnjoj Hrvatskoj nisu postojali nikakvi preduvjeti. Slične su utopijske nazore imali i drugi ilirci, poput izdavača *Prijatelja puka* iz 1848. u kojem su dominirale prilično apstraktne i za seljake potpuno nerazumljive teme o slavenskoj solidarnosti i otporu mađarskoj hegemoniji.

[292] Šulek 1997:256-257.

[293] NDHS 7. XII. 1847, br. 98 («Batina ili tamnica?»)

Iako tada još nisu postojali objektivni uvjeti za politizaciju seljaštva Šulek je nastojao doprinijeti tom dugoročnom cilju. Stoga se bavio i prosvjetno-školskim djelovanjem, objavljujući različita djela – u vlastitoj redakciji ili u prijevodu – za pučke škole i gimnazije. To je posebno često činio u vrijeme tzv. Bachovog apsolutizma, kada je bio je onemogućen svaki opozicijski politički rad. U to je vrijeme objavio «Naputak za one, koji uče čitati» (1850), «Sto malih pripoviedakah» (1852), «Početnica za djecu» (1853), «Čitanka za pučke učione» (1853) i «Prirodopis za naše realne gimnazije» (1856). Puno više nego tipični zapadni liberali Šulek i drugi nacionalistički liberali zagovarali su politizaciju masa kao sredstvo nacionalne borbe. O tome govori ranije spomenuti Šulekov članak iz studenog 1848., u kojem se zalaže za «slobodno ustrojenje općina» i širenje političkog života kako bi se suzbio tuđinski utjecaj u pojedinim hrvatskim krajevima.[294]

Kao pravi liberal Šulek je vjerovao u urođenu dobrotu ljudske prirode. Čovjeka kvare loše društvene prilike, među kojima je najgore neznanje. Za Šuleka lijenost i razuzdanost posljedica su neobrazovanosti. Kratkoročno možda je lakše vladati nad glupim i zaostalim seljakom, ali na kraju izbijaju pobune i neredi, kao u Francuskoj 1789. i Galiciji 1846. godine.[295] Njegova promemorija vladi, o kojoj će sada biti govora, polazi od temeljnog liberalnog uvjerenja da je obrazovanje i prosvjećivanje najbolji put prema društvenom napretku. No, na istom mjestu spominje i «mlohavost» i «slabost» ljudskog karaktera, kojem treba nadzor. To nije proturječje, jer se u promemoriji govori o seljaštvu prema kojem Šulek, kao liberalni nacionalist, nije mogao osjećati prezir, ali smatrao ga je, sa stajališta industrijskog progresivizma, «zaostalim» i «primitivnim». Na drugim mjestima proturječnosti su jače izražene, jer Šulek nije bio ateistički ili vjerski indiferentan liberal, koji bi čovjeka tretirao kao *tabulu rasu* na koju društvo ispisuje sadržaj. Zadržao je čvrstu vjeru u kršćanstvo u kojem je uvjerenje o «grešnosti» ljudske prirode duboko ukorijenjeno. Njegove teze «mlohavosti» ljudskog karaktera mogu se shvatiti i kao izraz njegovih kršćanskih nazora u kojem se traži stalno «racionalno zauzdavanje» «nižih područja» ljudskog bića. Kod Šuleka se mogu usporedo naći teze, koje polaze od velikog povjerenja u edukaciju, što ima smisla samo s konceptom čovjeka-kao-prazne ploče, ali i

[294] NDSH, 2. XII. 1848., br. 134 («Program austrianskoga ministerija»).
[295] GL 24. V. 1860., br. 21 («Treba-li nauka našemu puku?»).

one koje ističu neku urođenu duševnu manjkavost, tipičnu za aksijalne religije.

Kao istaknuti publicist nije čudno da se Šulek dugo vremena bavio mišlju osnivanja pučkog časopisa, koji bi se bavio neposrednom materijalnim potrebama seljaštva, ali i pomagao njihovo bolje uključivanje u moderno društvu. Već i prije revolucije 1848. zalagao se za što češće pisanje pučkih knjiga, koje bi se čitale nepismenom narodu, posebno ako bi bile korisne za gospodarstvo.[296] Povodom nemira na selu u proljeće 1848. pisao je da su oni posljedica dugovječnog lošeg postupanja privilegiranih slojeva prema puku, koji ostaje neuk i ne može objasniti prave uzroke svojih nevolja. Stoga je velika potreba osnivanje pučkog časopisa, koji bi seljacima objašnjavao tekuće događaje i upućivao ih na dobro ponašanje. Šulek je pozdravio plan pokretanja jednog takvog časopisa – pod nazivom *Prijatelj slobode* – koji je trebao uređivati Eduard Vrbančić.[297] Početkom 1860-ih godina, kao urednik *Gospodarskog lista*, predlagao je Namjesničkom vijeću osnivanje jednog pučkog časopisa, koji bi se seljacima čitao u nedjelju, sadržavao obavijesti o korisnim vještinama i zakonskim uredbama, te narod «priučio posvuda istomu književnomu jeziku, što bi za nas bilo vrlo važno pored sadašnje naše razciepanosti». Časopis bi bio dobra nadopuna pučkim školama, koje će tek kroz nekoliko desetljeća biti korisne.[298] No, prije osnivanja prave domaće vlade za to nije bilo pravih uvjeta, a pokazat će se niti tada.

Konkretan prijedlog u tom pravcu Šulek je učinio prilično kasno, u ožujku 1872., kada je Hrvatsko-slavonskoj vladi uputio promemoriju za osnivanje časopisa za seljaštvo. U njoj piše da svakom seljaku treba izvjesno znanje da postane «valjanim gospodarom svoje kuće i koristnim članom države», jer će inače ostati glupi ratar, koji je samo na teret državi i društvu. U usporedbi s većinom drugih europskih zemalja hrvatski je seljak znatno zaostao – čak i propada – u pogledu gospodarenja imovinom i poznavanja moralnih i građanskih dužnosti. Ranije je, u patrijarhalno doba, bilo dostatno znanje, koje je seljak dobivao od starijih članova obitelji, ali sada je seljak «na svoje noge postavljen, znameni-

[296] DI 4. I. 1845., br. 1 («Koleda»), 13. VI. 1846., br. 24.

[297] NDHS 6. V. 1848., br. 44. Taj je plan ostao nerealiziran i umjesto njega je kasnije kratko izlazio *Prijatelj puka* kao tjedni dodatak lista *Slavenski Jug*.

[298] GL 5. I. 1860., br. 1 («Gospodarski ogled i pogled»), 6. VI. 1860., br. 23 («Može-li se puk naš poučavati?»). Šulek je i kasnije povremeno zagovarao osnivanje pučkog časopisa (GL 12. V. 1864., br. 19, «Izgledna gospodarstva»).

timi državljanskimi pravicami obdaren, u obće u posve nove odnošaje državne i socijalne premješten». Sada je seljak član autonomne općine i ima kontrolu nad vlastitim imetkom, a time i puno veće obaveze prema društvu i državi. No, bez poznavanja državnih i društvenih odnosa seljak lako postaje plijen bezdušnih poglavara ili lakoumnih buntovnika. Šulek priznaje da su pučke škole nezaobilazne, ali za seljaka nisu dovoljne, jer učenje čitanja, pisanja i računanja samo je osnova za nauk. Seljak brzo zaboravlja i ono malo što je naučio u školi, jer stečeno znanje ne može nigdje i za ništa upotrijebiti. Državna vlast ima veliku štetu, jer je teško upravljati «neukom massom» po modernim državnim načelima i utirati put društvenom napretku. Mnogi ljudi svjesno nastoje zadržati seljaka u zaostalosti, jer od toga imaju materijalne koristi. Javna predavanja putujućih učitelja nisu dobro sredstvo, jer od njih nema sustavne nauke. Najpogodnije sredstvo za obrazovanje seljaštva mogao bi biti pučki časopis, koji bi se seljacima čitao nedjeljom u lokalnoj školi ili zgradi općine. U njemu bi se ponajprije puku objašnjavali općinski zakoni kako bi se mogao razvijati»onakav općinski život, kao što ga vidimo u drugih cvatućih državah».

Časopis bi, nastavlja Šulek, obrazlagao vladine uredbe, koje se tiču seljaštva, poput plaćanja poreza, uređenja zadruga, smetanja posjeda, regrutacije, javnih radova, sađenja duhana, sprečavanja bolesti i slično. Časopis bi morao biti pisan popularnim jezikom kako narod govori, suprotno službenim priopćenjima, koje puk brzo zaboravlja ili uopće ne razumije. Vladine uredbe moraju biti ne samo prepričavane, već i objašnjene i argumentirane. Nedostatak «prave popularne forme» glavni je uzrok što se pučke popularne knjige, ako uopće postoje, slabo čitaju. Uredbe o zabrana nekog ponašanja moraju biti praćeni uputama o suprotnom i korisnom ponašanju. Šulek smatra da bi takav časopis bio «stvar posve nova, neobična, jedva čuvena» i da samo u Engleskoj i Francuskoj postoji nešto slično. Vlada bi imala velike koristi od takvog časopisa, jer bi tek s njim dobilo smisao načelo da nepoznavanje zakona nikoga ne oslobađa krivnje. Vlada nastoji tomu doskočiti preko kotarskih sudaca, ali ovi često loše obavještavaju narod o vladinim uredbama, jer im nedostaje «pedagogička sposobnost i trpljivost potrebita popularnomu razlaganju kojega predmeta». Javni bi se poslovi znatno olakšali i ubrzali kada bi seljak znao kako treba postupati. Preko časopisa narod bi bio brzo obaviješten o nekoj prijetećoj opasnosti, poput epidemije. Časopis će biti koristan i kod budućeg pripojenja Vojne gra-

nice i Dalmacije, jer su tamo pučki običaji često različiti od Provincijala i trebat će vremena da se izjednače.

Časopis bi trebao nastojati oko prosvjećivanja puka. To se ne sviđa mnogim ljudima, koji iz zaostalosti seljaštva vuku prihode, jer seljak vjeruje da jedino s darovima i podmićivanjima može nešto postići. U lojalnom seoskom srcu časopis bi razvijao ljubav i poštovanje prema vladi. Tako bi puk postao pametniji i imućniji, a povijest uči da je «pametan i imućan seljak najtvrdji stup države, budući od naravi konzervativan, i zato nepristupačan metežu i bunjenju». Siromašan i zaostali seljak teško odolijeva napasti krađe i buntovništva. Takav bi časopis znatno podigao ugled vlade daleko preko granica Trojedne kraljevine. Šulek napominje da bi od osnivanja časopisa veliku korist imala ne samo vlada, već i puk, koji «čami u primitivnom stanju», danas u svakom pogledu nedostatnom. Državne i društvene potrebe stalno rastu, ali se seoski imetak ne umnožava jednakim načinom zbog neznanja puka, koji ne može ići u korak s «duhom vremena». Neznanje dovodi do mnogih loših stvari, poput smanjivanja stoke, loše obrade zemlje, širenja bolesti itd. Časopis bi pomogao smanjivanju seljačkog otpora prema naprednim novinama, koji je povezan s urođenim konzervativizmom. Zbog toga bi korist od časopisa mogla pokazati tek dugoročno. Seljaci bi, umjesto izležavanja i pijančevanja, mogli nedjelju upotrijebiti za učenje korisnih nauka. Časopis bi trebao biti nadgledan od državnih cenzura, politika bi morala biti odstranjena kao i osobni napadi. Posebno bi trebala paziti na redovitost čitanja i redovito dolaženje seljaka. Općine bi časopis dobivale besplatno, ali čitatelji bi dobivali malu naknadu.[299]

Svoj je prijedlog Šulek nastojao obnoviti dvije i pol godine kasnije, kada su na vlasti već bili njemu bliski narodnjaci. U jednom je članku, pisanom u vrijeme otvaranja Sveučilišta u Zagrebu, ponovio sve osnovne teze iz promemorije, uključujući i vladino pokretanje časopisa za seljaštvo. Dometnuo je jedino komentar zakona o pučkim školama, koji je donesen u međuvremenu u sklopu Mažuranićevih reformi. Šulek je smatrao da u tim školama seljak malo što može naučiti što bi bilo korisno za svakodnevan praktičan život, a svejedno bi trebalo više godina

[299] HDA, PZV, kut. 14, br. 507. Promemorija nije datirana, ali pisana je u veljači ili ožujku 1872., jer na zadnjoj stranici stoji da je zaprimljena 16. ožujka i. g. Na dnu stoji napomena da se stavlja «medju spise», tj. nije vjerojatno ni uzeta u ozbiljno razmatranje. U to su vrijeme još na vlasti bili unionisti, kod kojih je Šulek, iako se više nije bavio političkom publicistikom, ostao u lošoj uspomeni kao stranački neprijatelj.

dok bi one pokazale svoju korisnost. Svoj je prijedlog Šulek smatrao prilogom i odgovorom na poziv uredništva *Obzora* da svi rodoljubi iznesu svoje prijedloge kako da se zadovolje osnovne potrebe zemlje.[300] Uredništvo *Obzora* pozdravilo je Šulekov prijedlog i pozvalo ga je da ga detaljnije obrazloži u novom dopisu ili u prijedlogu vladi. Spomenulo je da je središnji odbor Narodne stranke nekoliko godina ranije izradio sličnu osnovu, ali ona je, uslijed političkih zapleta, «netragom nestala». Stranka bi, u slučaju da vlada odbije Šulekov prijedlog, trebala sama inicirati pokretanje pučkog časopisa.[301] Šulek je nešto kasnije usput ponovio potrebu osnivanja pučkog časopisa,[302] no čini se da od tih planova nije bilo ništa, jer 1870-ih nije bilo dovoljno interesa. Sličan će časopis, ali s naglašenijom nacionalnom orijentacijom, osnovati tek braća Radić tridesetak godina kasnije.

Značajan dio seljaštva u Trojednoj kraljevini živio je u seoskim ili kućnim zadrugama. Stoga ni Šulek nije mogao zaobići pitanje zadruge, iako je o njima pisao vrlo malo.U jednom članku, hvaleći zapadnjačke tekovine, naveo je kratko da «patriarhalni život» Hrvata ima davne slavenske korijene po svojoj jednakosti, ali je već «izopačen».[303] U spomenutoj promemoriji vladi naveo je da «patrijarhalni život» više nije dostatan za podučavanje hrvatskog seljaštva. Najdetaljnije je Šulek govorio o zadrugama komentirajući, kao urednik *Gospodarskog lista*, tvrdnje jednog anonimnog dopisnika da su zadruge glavni uzrok društvene i ekonomske zaostalosti. U komentaru Šulek je naveo da niti su Engleska i Nizozemska procvjetale zato što nemaju zadruga, niti su Turska i Irska zaostale zbog zadruga. Blagostanje i sreća naroda ne ovise o zadrugama, već o nauci, političkoj slobodi i dobroj upravi – bez toga se ne može zamisliti «oriaški napredak» zapadnih zemalja. U Londonu, Parizu i drugim zapadnim gradovima ima mnogo siromaha i beskućnika, ali to, očito, nije posljedica zadruga. Dioničarska su društva, bez kojih nema napretka, neka vrsta zadruga, dok su socijalističke falansterije samo «nacifrane zadruge». Država bi morala štititi prave zadruge, jer je glavni problem u njihovoj zakonskoj neuređenosti. Nikoga ne treba tjerati silom u zadrugu, ali niti ju silom razvrgavati.[304]

300 *Obzor* 12. XI. 1874., br. 259 («Što nam je najpreče?»)
301 *Obzor* 13. XI. 1874., br. 260.
302 *Obzor* 8. XII. 1874., br. 277 («Odjel za gospodarstvo»).
303 SJ 4. VII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»).
304 GL 12. IV. 1864., br. 19.

Svi se nacionalisti pozivaju na ideal sklada i suradnje društvenih slojeva. No, u XIX. stoljeću kod mnogih je nacionalista postojao izraziti nesklad između njihovih formalnih proklamacije i stvarne indiferentnosti, nerijetko i prezira prema širim društvenim slojeva, uglavnom seljaštvu. Kod Šuleka je to bilo vrlo rijetko prisutno, kako pokazuje njegovo dugotrajno zanimanje za seljaštvo. Smatrao je da je prosperitet i suradnja svih društvenih slojeva osnovni uvjet za očuvanje političke samostalnosti. Poljska je propala, jer je u njoj gospodarila plemićka kasta, koja je seljacima uskraćivala sva prava. Prevladavanje siromaštva kod seljaštva najjače je jamstvo za izbjegavanje društvenih nemira i pobuna. Imućan je seljak po naravi konzervativan, jer se boji da će u nemirima izgubiti imovinu, dok se u pobune upuštaju «glupi parižki bezkućnici» i slična sirotinja.[305] Šulek je isticao da je imućan i obrazovan seljak u Češkoj, Njemačkoj i mnogim drugim zemljama ugledan, kao drugdje vlastelin, dok se u Hrvatskoj na njega gleda s porugom i prezirom.[306]

Moderna vjera u «povijesni napredak» temelji se na fascinaciji s akumulacijom moći. Što društvo akumulira više ekonomske, tehničke i političke moći to je «naprednije», i obratno, što akumulacija moći, to je «nazadnije» i «primitivnije». U XIX. stoljeću bilo je općenito prošireno vjerovanje da je materijalna nadmoć Europljana posljedica njihove kulturne i moralne – za mnoge i rasne – superiornosti. To se povezivanje izgubilo tokom XX. stoljeća, ali ostala je vjera da je akumulacija moći nešto po sebi «progresivno». U XIX. stoljeću i demografska ekspanzija smatrala se za nešto poželjno, tj. porast stanovništva «dokaz» je «naprednosti» društvenog poretka i obratno. Iako ju nije smatrao ključnom tu je fascinaciju i Šulek nerijetko pokazivao. Smatrao je da narodi moraju nastojati oko bogaćenja ako žele «napredovati» i izbaviti se iz «zaostalosti». U tome treba biti uzor Engleska, koja ima veliki suficit u državnom budžetu, jer je troši novac za vojsku osim za pomorsku obranu. Engleska ne treba vojsku za čuvanje unutarnjeg reda, jer, zbog «razumne slobode», nitko ne namjerava dizati bunu. Englezi podupiru ljude, koji doprinose povećanju narodnog bogatstva, poput poljodjelaca, koji isušuju močvare. Suprotno radi većina kontinentalnih država, uključujući i Austriju, koja grca u velikim dugovima, jer troši novac na

[305] GL 24. V. 1860., 21 («Treba-li nauka našemu puku?»).

[306] GL 4. I. 1858., br. 2 («Treba-li se učiti poljodjelstvu i u obće gospodarstvu?»), 24. V. 1860., br. 21 («Treba-li nauka našemu puku?»).

neprofitne stvari, poput stajaće vojske. Dok se u Engleskoj višestruko vraća svaka uložena funta u Austriji se novac uludo baca bez društvene koristi. U Hrvatskoj se ne pomaže niti jedan od četiri sloja – ratari, trgovci, obrtnici i učenjaci – koji bi mogli nastojati oko narodnog blagostanja. Šulek se zalaže za dobru organizaciju državne uprave i vješte administratore, koji će nastojati oko povećanja bogatstva.[307] I povećanje stanovništva smatrao je nečim po sebi dobrim. U graničarskoj predstavci kralju iz srpnja 1861. navodio je da veliki demografski gubici Vojne granice sprečavaju da njezino stanovništvo raste kako bi trebalo po tadašnjim demografskim trendovima.

Moderna vjera u napredak uvijek je bazično sadržavalo opsesiju s uvećanjem tehničke moći, posebno s ekspanzijom industrijske tehnike. U XIX. stoljeću općenito se vjerovalo – s naivnošću, koja danas izgleda smiješna i djetinjasta - da su novi tehnički izumi nešto poželjno, što doprinosi olakšavanju i poboljšanju ljudskog života. Tehnika se tretirala kao nešto ne samo neutralno, već po sebi dobro. I tu su Šulekovi stavovi bili sasvim konvencionalni. U jednom zborniku, koji je uredio s Mijom Kišpatićem i Ljudevitom Rossijem, slavio je pismenost, tiskarstvo i grafičku vještinu kao dio «povijesnog napretka». Bez papira i pismenosti čovječanstvo bi odmah utonulo u «mračno doba» iz kojeg se jedva izvuklo. Tiskarstvo je «prokrčilo put zadruzi svih naroda» i s njim se sve više širila težnja za napretkom. Grafičke vještine glavno su sredstvo duševnog napretka i razvoja ljudske obrazovanosti.[308] Šulek je 1880-ih godina posebno propagirao upotrebu električne energije («munjinu» ili «munjevinu», još jedna Šulekova originalna kovanica, koja nije zaživjela), koja je puno praktičnija i jeftinija od plina i ima veliku budućnost u poljoprivredi, prometu i osvjetljavanju gradova. Sa svakom novom upotrebom «munjevine» u ljudskom će životu nastavi «pravi prevrat».[309] Šulek je posebno propagirao upotrebu strojeva, kojima se ljudi trebaju radovati, jer olakšavaju ljudski život i donose mnoge koristi. Strojevi ukidaju mučni rad, obavljaju posao većom brzinom, njihovi su proizvodi jeftiniji od rukotvorina i ne nužno manje kvalitetni i otvaraju nova radna mjesta. Neki pojedinci mogu imati štete od uvođenja stro-

[307] *Pozor* 2. V. 1863., br. 100 («Kako narodi postaju bogati»).

[308] Šulek-Kišpatić-Rossi 1883:1-238.

[309] *Vienac* 6. I. 1883., br. 1, 20. I. 1883., br. 3, 3. II. 1883., br. 5 («Munjevni posvjet»), 23. VI. 1883., br. 25, 30. VI. 1883., br. 26 («Kamo ćemo za deset godina?»).

jeva, ali velika većina ljudi ima korist. Bez oruđa i strojeva čovjek bi bio bijedan, jer je njihova upotreba jedna od bitnih razlika u odnosu na «ostalu živinu». I majmuni koriste neke predmete, ali «kud i kamo dalje dotjerao je čovjek, i to već u prastaro doba». U širenju strojeva najviše se očituje «oriaški napredak» u odnosu na ranije stanje.[310]

To ne znači da je Šulek smatrao da bogaćenje i akumulacija moći trebaju biti smisao ljudskog života. Svakako ne bi imao puno simpatija za današnja masovna potrošačka društva u kojima se poistovjećuje dobar život i život dobara, odnosno konzumizam i blagostanje. Rijetko za čovjeka iz nižih društvenih slojeva, Šulek je imao vrlo loše mišljenje ne samo o tradicionalnoj krvnoj, već i novoj novčanoj aristokraciji. Dok je prva bila stvar «lude oholosti», druga, koja se sve više širi u XIX. stoljeću, izraz je «gadnog materialisma», koja žudi samo za bogaćenjem. Kao urednik *Danice* isticao je da je XIX. stoljeća doba materijalizma u kojem gotovo svi gledaju da se što više obogate i da «napune kesu», no pravi rodoljubi tako ne rade.[311] I strast za modom, koja zanemaruje narodne običaje, dio je materijalističkih tendencija, jer je već upropastila mnoge pojedince i obitelji.[312] U kritici visoke kaucije, koju je sadržavao Jelačićev tiskovni zakon iz svibnja 1849., Šulek je pisao da ona znači «natražke udariti, slobodu štampe prěčiti, siromaka s polja žurnalistike otěrat i samo za bogate materialiste ju zadèržati». Bogatstvo, samo po sebi, nije jamstvo ni slobode tiska ni narodne slobode.[313] U brošuri o šumama osuđivao je trgovce, koji su povijesno bili najpogubniji za šume, jer gledaju samo na neposrednu korist. U sječi hrvatskih šuma najviše su se «proslavili» mletački trgovci.[314] Raspravu o materijalizmu završava s veličanjem kršćanske etike, koja zagovara ljubav prema čitavom čovječanstvu. Kršćanstvo, koje se temelji u vječnim istinama ljudske prirode, dopušta samo poštenu privredu, bez eksploatacije. Iako Isus nije mogao nastojati oko materijalnog napretka upućivao je na duševno prosvjećivanje.[315]

[310] Šulek 1873:450-466.
[311] DI 23. VI. 1846., br. 21 («Narodni novci»).
[312] DI 24. XII. 1842., br. 52 («O važnosti narodne nošnje»).
[313] NDHS 12. V. 1849., br. 57 («Jamčina»).
[314] Šulek 1866:157, 207.
[315] Šulek 1888:61-72.

To je značilo da Šulek nije bio prijatelj tada dominantnoj liberalnoj doktrini *laissez-faire*-a. Prihvaćao je važnost kapitalističke akumulacije i liberalno organiziranog tržišta. No, živeći u seljačkoj zemlji, u kojoj se tek počeli javljati prvi tragovi industrijalizacije i kojoj je prijetila konkurencija stranog kapitala, nije bio sklon davati previše slobodnog prostora privatnoj inicijativi. Na primjeru sječe šuma isticao je koliku štetu može počiniti pojedinac ako ga se pusti da s njegovim vlasništvom radi što mu je volja. Država ima pravo zabraniti vlasniku nekontroliranu sječu šume, jer su one narodno dobro i jer se od pojedinaca teško može očekivati briga za javno dobro.[316] No, poučen opasnošću tuđinske dominacije Šulek se zalagao i za ograničavanje državne vlasti, posebno na općinskoj razini. Država mora paziti na poštivanje zakona, ali ne smije se miješati u upravu i krnjiti općinsku samoupravu. Slobodne općine temelj su slobodnoj državi i trebaju imati unutarnju autonomiju.[317]

Od 1840-ih do pred kraj 1860-ih godina u Šulekovom publicističkom radu prevladavaju politički tekstovi. No, njegovo marljivo i kvalitetno uređivanje *Gospodarskog lista* pokazalo je da ima i interesa i razumijevanja za gospodarska pitanja.[318] Preuzimajući uređivanje *Pozora* 1865. Šulek je, u pozivu na pretplatu, istaknuo da će, osim političkih vijesti, list raspravljati češće o narodnom gospodarstvu, jer «uprav ova za materijalno blagostanje neizmjerno važna struka leži kod nas svejednako na ugaru».[319] I kasnije je Šulek povremeno isticao da gospodarstvo, posebno ratarstvo, više nije, kao nekada, samo praktična vještina, već «prava znanost» za koju je neophodno osnovno poznavanje kemije, mehanike i fizike. Odjel za gospodarstvo pri domaćoj vladi morao bi voditi čovjek, koji temeljito poznaje hrvatske prilike, ali i što se vani zbiva, posebno razvoj znanosti.[320] U nekrologu je Josip Torbar naveo da je Šulek stekao velike zasluge za propagiranje naprednog ratarstva kao urednik *Gos-*

316 Šulek 1866:87-97.

317 Šulek 1861:103-108.

318 Josip Torbar navodi da je bilo dosta negativnih komentara prilikom Šulekovog preuzimanja uredništva, jer da čovjek može biti odličan politički publicist, a da se ništa ne razumije u privredna pitanja. No, pod Šulekovim je uredništvom *Gospodarski list* dobro napredovao i bio koristan ne samo za inteligenciju, već i za seljaštvo, bivajući «obljubljenim štivom i kod najnižih gospodara i ratara» (Torbar 1897:144)

319 *Pozor* 14. XI. 1865., br. 1 («Poziv na predplatu»).

320 *Obzor* 8. XII. 1874., br. 277 («Odjel za gospodarstvo»).

podarskog lista. U to mu je ime svetoivanska gospodarska podružnica poklonila 1860. zlatno pero.[321]

Šulekovo je osnovno uvjerenje bilo da Hrvatska ima sve preduvjete za uspješan ekonomski razvoj i bogaćenje: plodna polja, blagu klimu, puno rudnog blaga, dosta šuma, marljiv i trezven narod itd. No svejedno vlada siromaštvo, prerađena se dobra moraju uvoziti, poljoprivreda donosi manje priroda nego u drugim oskudnijim područjima, a istovremeno Hrvati žele živjeti sve luksuznije. To je, upozorava Šulek, najsigurniji put prema propasti. Hrvati se moraju ugledati na naprednije narode i učiti od njih, jer su ovi postigli više, iako im domovina nije tako obilata. *Gospodarski list* prenositi će iskustva iz drugih zemalja i nastojati ih popularizirati u hrvatskoj javnosti kako bi Hrvati napustili stare mane i krenuli na put umnoga gospodarstva.[322]

Kao urednik *Gospodarskog lista* Šulek je stalno isticao potrebu «scijentifikacije» gospodarstva, posebno nužnost da poljodjelci poznaju moderne znanosti, ne kao apstraktnu analizu, već koliko imaju praktični značaj. Proizvodnja hrane za osobnu prehranu ne iziskuje veliku pamet ili trud, ali zarada i povećanje imovine traži obrazovanje.[323] Šulek se zalagao za pretvaranje seljaka u neku vrstu kapitalističkog seoskog poduzetnika, koji ne treba biti zadovoljan tradicionalnim životom, već treba nastojati oko bogaćenja. Već u prvim tekstovima nakon preuzimanje uredništva Šulek je pisao da je znanost postala izvor i temelj gospodarskog napretka i blagostanja i to su priznali svi prosvijećeni narodi. S upoznavanjem kemije, fizike, geometrije i metereologije mora se početi od mladosti. *Gospodarski list* će ukazivati na mane hrvatskog gospodarstva i razvijati ljubav prema znanostima. Naprednim narodima ne treba zavidjeti, već nastojati da ih se dostigne, što bez poznavanja znanosti nije moguće.[324] Žalio se da u Hrvatskoj još nema ni traga «umnom gospodarstvu», jer se nitko ne bavi i ne prati odgovarajuće nauke, koje su vani već jako razvijene.[325] Osnovni cilj *Gospodarskog lista* treba biti povećanje obrazovanosti, jer je nedostatak nauka osnovni uzrok

[321] *Obzor* 2. XII. 1895., br. 277. Torbar je najveći dio nekrologa napisao još desetak godina ranije, u članku o Šuleku u zabavnom časopisu *Vienac* za 1884. godinu. Kasnije je nekrolog proširio u posebnu raspravu (Torbar 1897).

[322] GL 7. I. 1858., br. 1 («Napried!»).

[323] GL 3. I. 1861., br. 1 («Preimućtva gospodarstva»).

[324] GL 4. I. 1858., br. 2 («Treba-li se učiti poljodjelstvu i u obće gospodarstvu?»).

[325] GL 5. I. 1860., br. 1 («Gospodarski ogled i pogled»).

hrvatske zaostalosti. Ratari ne mogu napredovati u produkciji bez upotrebe organske kemije i strojeva.[326] Bez znanstvenog obrazovanja ratari ne mogu ekonomski napredovati, niti poznavati svoje političke i druge dužnosti. To ne znači podučavanje puka u apstraktnim znanstvenim i filozofskim teorijama, već u boljem obavljanju konkretnih poslova.[327] Seljak je s pravom konzervativan, ali to ne znači da ne treba težiti napretku i upoznavanju novih spoznaja. Prirodni zakoni sada se bolje razumiju i omogućavaju veće bogatstvo, a posebno je veliki napredak ostvarila kemija («lučba»).[328] Ključnu ulogu o obrazovanju seljaka treba imati država. Ona ne može stvoriti napredno ratarstvo, ali može smanjiti poreze, osnivati banke za sprečavanje manjka novca, izdavati pučki časopis, graditi željeznice i ceste, zakonski urediti privredne odnose i učiniti mnoge druge korisne stvari.[329] U nekrologu kemičaru Liebigu Šulek je isticao da se bez znanstvenog ratarstva zemlja brzo iscrpljuje, zbog čega su nekada plodne Sicilija i sjeverna Afrika danas poznate po siromaštvu.[330]

Početkom 1860-ih godina, kada su državno-pravna i politička pitanja, opet izbila u prvi plan, Šulek je pisao da su ona bitna, ali nisu dovoljna za narodnu sreću i napredak. Sloboda je neophodna za materijalni napredak, jer se pod apsolutizmom mogu obogatiti samo pojedinci dok narod siromaši. Šulek je posebno isticao poljodjelstvo kao ključnu ekonomsku granu, jer su seljaci činili ogromnu većinu stanovništva u Hrvatskoj. U drugim europskim zemljama ratarstvo je najvažnije sredstvo ekonomskog napretka, što još kudikamo više važi za Hrvatsku. Ratar živi zdravijim životom nego mnogi u gradovima i među seljacima uvijek je više sposobnih za vojsku nego među gradskim mladićima. Među ratarima je najveća pobožnost i moralnost i najmanje pokvarenosti i zločina. Ratarstvo je «najjači temelj državnoj obrazovanosti i svakomu materijalnomu napredtku» i bez njega ne mogu napredovati ni obrti ni trgovina. Ratar je nezavisan i samodostatan. U ratarstvu je puno veća sigurnost, jer glavnica uglavnom ne može propasti, dok u obrtu i trgovini bogatstvo stalno fluktuira i čovjek preko noći može od

[326] GL 10. V. 1860., 13 («Važnost gospodarskog učilišta u Križevcu»). Šulek je posebno pozdravio osnivanje gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima, koje je dugo godina vodio njegov prijatelj Dragutin Lambl.

[327] GL 24. V. 1860., br. 21 («Treba-li nauka našemu puku?»).

[328] GL 3. XII. 1863., br. 49, 10. III. 1863., br. 50 («Zašto treba sada gospodaru više učiti nego prije?»).

[329] GL 13. X. 1864., br. 41, 5. I. 1865., br. 1.

[330] Šulek 1874b:15.

bogataša postati prosjak. Hrvatska se ne mora stidjeti što je ratarska zemlja, ali treba nastojati oko unapređenja obrade zemlje. Šulek poziva hrvatske županije da obnovljenu autonomiju iskoriste za mjere kako bi se ratarstvo unaprijedilo.[331] Uz neobrazovanost naroda najveća je prepreka napretku ratarstva geografska i klimatska raznolikost, tj. ne postoje univerzalna pravila najbolje obrade. Treba hvaliti «izgledne ratare», koji nastoje oko dobrog gnojenja, obrade zemlje, ispaše i livadarstva, jer oni mogu ostalim seljacima pružati dobar primjer.[332]

Šulek je isticao da je nestankom tlake i plemićkih privilegija svatko postao svoj vlastiti gospodar i mora uređivati svoje zemljište kako najbolje umije. Kao glavne nedostatke gospodarstva u Hrvatskoj navodio je manjak novaca, odnosno livada za ispašu, gnojiva i sijena. Stoku se vrlo slabo hrani, a gnoj za zemlju se ili ne koristi ili nije dovoljno kvalitetan.[333] Mnogi seljaci uopće nemaju stoku, jer su je morali prodati da bi platili porez pa nemaju sa čime orati. Vlasti bi morale seljacima zapovjediti da moraju hraniti odgovarajući broj stoke prema veličini zemljišta.[334] Najavljujući prvu Hrvatsko-slavonsku gospodarsku izložbu u Zagrebu 1864., Šulek je pisao da će to biti odlična prilika da hrvatski narod upozna plodove svojeg rada. Izložba će pokazati da su krivu oni, koji misle da je ovdje sve u redu, ali i oni, koji tvrde da su Hrvati siromašni i da se moraju osloniti na druge narode. Pozvao je svaki kraj da na izložbu pošalje one proizvode, kojima se najviše odlikuje.[335] Komentirajući otvaranje izložbe Šulek je pisao da je veliki problem Hrvatske manjak učenjaka, jer nema domaćeg sveučilišta, te stručnih tehničkih i trgovačkih škola. Izložba je sasvim skromna u usporedbi s drugim zemljama, ali to nije čudno s obzirom na velike teškoće: zaostalost zemlje, tuđinski pritisak, ravnodušnu vlastelu i puk, koji se boji slati dobre proizvode u strahu da mu se ne nametnu novi porezi. Izložba bi, ipak, trebala pokazati da u Hrvata ima i znanja u volje za napredak, samo treba povoljnijih okolnosti.[336] U vrijeme intenzivnih rasprava oko izgradnje

[331] GL 3. I. 1861., br. 1 («Preimućtva gospodarstva»).

[332] GL 12. V. 1864., br. 19 («Izgledna gospodarstva»).

[333] GL 14. XI. 1861., br. 46 («Glavne mane našega gospodarenja»). Šulek je još 1858. objavio manju knjižicu o uzgajanju konja, ali u Sveučilišnoj knjižnici nije sačuvan niti jedan primjerak.

[334] GL 3. IV. 1862., br. 14 («Uzroci sadašnje gladi»).

[335] GL 20. X. 1863., br. 44. («Izložba trojedne kraljevine»).

[336] GL 18. VIII. 1864., br. 33 («Izložba trojedne kraljevine I.»). U kasnijim komentarima Šulek je pisao da je izložba pokazala da Hrvatska ne oskudijeva u ratarskim i mnogim drugim proizvodima, te da je dovoljno žitorodna da ne ovisi o Ugarskoj (GL 25. VIII. 1864., br. 34, 8. IX. 1864., br. 36, 5. IX. 1864., br. 37, 13. IX. 1864., br. 41).

željeznice Šulek je pozivao sve oblasti da podupru trasu Zemun-Rijeka od koje bi Hrvatska trebala imati najviše koristi. Tom je prilikom osudio pojedine mađarske plemiće, koji su lobirali za traju Pešta-Rijeka.[337] Željeznica bi trebala pomoći uzdizanju Zagreba kao glavnog privrednog središta, što je neophodno, jer «ako se pako naše slabačke trgovačke sile neskupe u jedno – postadosmo žrtva tudjinstva, koje će nam domovinu muzti kao svoju kravu». Zagreb bi trebao postati trgovačko i obrtničko središte kao što je političko i kulturno.[338] O tvornicama i radništvu, koje se tek počinju javljati u Hrvatskoj u zadnjoj trećini XIX. stoljeća, Šulek nije posebno pisao.

Vjera u «povijesni napredak» značila je primat humanističko-antropocentričkog diskursa u cjelokupnom Šulekovom opusu. Kod njega se, doduše, može naći i određeni izrazi poštovanja i ljubavi prema divljem prirodnom svijetu, koje je stekao baveći se botanikom. U uvodu za botanički priručnik pisao je da «jugoslavenski narod» voli prirodu, jer za sve biljke i životinje ima domaća imena i tek je od nedavno, sa širenjem tuđinskog duha, ta ljubav počela slabiti.[339] Život seljaka je bolji, jer živi na čistom zraku i u zelenilu, daleko od zagađene gradske sredine.[340] Spomenuto je da je poštovanje prema lipi kod slavenskih naroda shvaćao kao izraz njihove ljubavi prema prirodi.[341] No, to su više sporadični estetski izrazi, koji ne dovodu u sumnju opravdanost uništavanja divljeg svijeta ako je to u cilju ljudskog «blagostanja» i «napretka». Divlji prirodni svijet doživljava se – tipično za logiku domestifikatora - povremeno kao carstvo kaosa i mraka, kojeg čovjek treba iskorijeniti ili «pripitomiti». Šulek je bio jedan od prvih, koji je u Hrvatskoj popularizirao tada nove teze o bakterijama kao «uzročnicima bolesti» i «patogenim klicama».[342]

---

[337] GL 20. XII. 1864., br. 52 («Zemunsko-riečka željeznica»). Neovisno o Šulekovom apelu mnoge su hrvatske oblasti, od 1863. do 1867., upućivale predstavke Saboru, Namjesničkom vijeću, Dvorskoj kancelariji i kralju u kojima su se zalagale za trasu Zemun-Rijeka. No do njezine će gradnje doći tek znatno kasnije.

[338] GL 5. I. 1865., br. 1 («Ogled i pogled»).

[339] Šulek 1859:III-IV.

[340] GL 3. I. 1861., br. 1 («Preimućtva gospodarstva»).

[341] Šulek 1878.

[342] *Vienac* 17. VII. 1886., br. 29, 31. VII. 1886., br. 31 («Bacterium i bacillus»). Taj mit, koji je dio demonizacije divljeg prirodnog svijeta, i danas se uporno održava, iako su ga mnogi biolozi, ponajviše mikrobiologinja Lynn Margulis, kritizirali kao izraz elementarne ekološke nepismenosti. Bakterije su temeljni blokovi života bez kojih složeniji organizmi – uključujući, naravno, i ljude – ne mogu niti sekunde živjeti, jer su genetski potpuno prilagođeni na život *unutar* bakterijskog svijeta. Po teoriji simbiogeneze, koja polako postaje normalan dio biološke znanosti, složeniji orga-

Za Šuleka prirodni svijet bitan je samo koliko služi ljudskim interesima i koliko ljudi imaju od njega neke, uglavnom praktične, koristi. To se vidi i na primjeru šuma u Hrvatskoj i Slavoniji o kojima je, tokom 1860-ih godina Šulek detaljno pisao.[343] Smatrao je da je njihovo uništavanje veliko zlo, posebno u Primorje, gdje su velika područja ostala gola. Šume nisu samo estetski ugodne, štite zemlju od vrućine i vjetrova.[344] U graničarskoj predstavci kralju iz srpnja 1861. Šulek spominje nekontrolirano uništavanje šuma u Granici u kojoj na mnogim mjestima već dominira pustoš umjesto nekadašnjih gusto pošumljenih područja.[345] Najdetaljnije je o šumama pisao u opsežnoj brošuri, koju je sastavio po narudžbi Namjesničkog vijeća 1866. godine s ciljem da se narod pouči o velikoj vrijednosti šuma i da se prestane s njihovim bezobzirnim uništavanjem. Šume imaju višestruku korist za ljude: sprečavaju poplave i salinizaciju tla, omogućavaju cirkulaciju svježeg zraka, ublažavaju vrućine, osiguravaju život u rijekama i potocima, daju drva za ogrjev, kuće i brodove, te žireve za svinje i mnoštvo voća, doprinose plodnosti tla, estetski su ugodne itd.[346] Nekada su veći dijelovi Europe bili pokriveni šumama, ali sada ih je malo ostalo zbog porasta stanovništva, obrta i trgovine. Veliku štetu uzrokuje i stoka, posebno koze i

---

nizmi proizvod su stotina milijuna godina simbioze bakterijskih zajednica. Neke bakterije i virusi mogu izazvati zarazne i neke druge bolesti, ali one su uglavnom posljedica života u abnormalnim okolnostima agro-pastoralnog i urbanog života, na koji čovjek genetski nije prilagođen. Sjedilački život, demografska prenapučenost, uništavanje divljih staništa, klimatski poremećaji i druge posljedice ljudske djelatnosti idealna su podloga za pojavu i širenje mnogobrojnih zdravstvenih poremećaja – koji se nazivaju *bolesti*, što implicira potrebu *liječenja*, tj. ekspanzije medicine - zadnjih nekoliko tisuća godina.

[343] Deforestizacija i njome uzrokovani problemi bili su često spominjani u XIX. stoljeću u Europi, jer se u mnogim zemljama već počela osjećati posljedica višestoljetno krčenja šuma. I u SAD-u, gdje su šume bile znatno obilnije, George Perkins Marh – u knjizi *Man and Nature* (1864) – upozorio je na teške posljedice deforestizacije, koja uzrokuju eroziju tla i ometa normalni protok vode. Marsh je polazio od tradicionalnog viđenja Prirode kao harmonične cjeline, stvorene od mudrog Tvorca, čiju ravnotežu poremećuju ljudi svojom nerazboritošću. Rješenje je vidio ne u manje eksploatacije, već u mudrijoj eksploataciji. Iako vjerojatno nije znao za Marshovu knjigu Šulekovi su stavovi bili vrlo slični. Njegovo je stajalište rana verzija antropocentričkog kvazi-ekologizma, koji traži mudro upravljanje prirodnim bogatstvima kao «sirovinama», jer je zabrinuto za mogućnost njihovog iscrpljivanja.

[344] GL 14. XI. 1861., br. 46 («Glavne mane našega gospodarenja»).

[345] HDA, DK, kut. XXI., br. 2459-545.

[346] Šulek 1866:3-48. Spomenuto je da je Šulek smatrao seljački okoliš ekološki zdravijim od gradskoga zbog čišćeg zraka, vode i hrane. To su, generaciju kasnije, često isticali i braća Radić u tvrdnjama o superiornosti seljačkog života. Ono što je Šulek smatrao «prirodnim životom» seljaka zapravo je bila demografski prenapučeno, ekološki devastirano i biološki simplificirano okruženje, koje su mogli idealizirati samo gradski ljudi poput Šuleka.

ovce, koje sprečavaju mladice da izrastu u drveća. Za nekontroliranu sječu krivi su i loši ili nepostojeći šumski zakoni, manjak lugara, nemar općinskih činovnika, neriješene parnice o granicama seoskih općina i individualnih posjeda, zajedničko uživanje općinskog zemljišta i, iznad svega, neukost seljaštva. Neuki puk gleda u šumama samo neposrednu korist i ne razumije dugoročnu štetu, koja se više ne da popraviti.[347] Uz manjak znanosti i pučke prosvjete «najljuća je naša rana nestašica šume i gore po brdovitoj našoj otačbini».[348] Poplave – za koje su najviše krivi ljudi, jer su posjekli šume – mogu se spriječiti sađenjem drveća. Šulek daje detaljne upute kako saditi borove, hrastove i druge vrste drveća.

Šulek daje detaljne podatke o stanju šuma u pojedinim zemljama. I ovdje ističe Engleze kao uzor, jer oni neumorno nastoje oko sađenja drveća. No, većina zemalja pati od sječe šuma, uključujući i brdske dijelove Hrvatske, a posebno Primorje, otoci i Dalmacija. Šulek navodi da je i on nekada mislio da tu šuma nikada nije bilo, no one su posječene još u srednjem vijeku, najviše od mletačkih trgovaca. Time su Mlečani «postavili žalostan spomenik svojoj nerazboritoj lakomosti i kratkovidoj bezdušnosti». Primjer Venecije pokazuje da trgovci mogu napraviti najveće štete šumama, jer samo gledaju kako uvećati bogatstvo.[349] Krajnje je vrijeme da se krene s planiranim sađenjem šuma, jer to je «napredak čovječnosti» i «pripravljanje dohodka budućemu naraštaju». Ljudi misle da će šume trajati vječno, ali svako se prirodno bogatstvo iscrpi ako se ne obnavlja. Šuma je «svetinja materialnoga bitka za narod».[350] Šulek ističe da država ima pravo nadzirati šume, jer one pripadaju čitavom narodu. Vlasnik je samo neposredni korisnik, koji ne može slobodno uništavati glavnicu i neograničeno raspolagati svojinom ako šteti drugima. Za razliku od pojedinaca država može čekati više generacija na koristi od pošumljavanja.[351] Uništavatelj šume mora biti oštro kažnjen, jer o šumi «visi sva budućnost, sav obstanak jedne okolice, po

[347] Šulek 1866:49-50, 76-79.

[348] Šulek 1866:73.

[349] Šulek 1866:69-71, 157, 207.

[350] Šulek 1866:85-86. Nastojanje da se obnove neki elementi, koje su ljudi imali kroz milijune godina i što su izgubili kroz ekspanziju domestifikacije i civilizacije Šulek tumači, tipično za progresivistički diskurs, kao «civilizacijsko postignuće». Ako su sve civilizacije izrasle na temelju masovnog uništavanja divljih staništa – posebno šuma – nastojanje oko reforestizacije ne može biti nikako izraz «ljudskog napretka», već tek pokušaj obnavljanja nečega što je dovoljno dugo bilo integralni dio ljudskog okoliša da bi za njim imali genetsku potrebu.

[351] Šulek 1866:87-97.

imenu pako naroda u njoj živućega... kad se bezumno pohara šuma, čuvajuća okolicu od prirodnih nezgodah, a rastuća na plitkoj mekoti strma obronka – nitko je više nepomladi, vrata su širom otvorena biesim bujicam, te će splaviti s gore svi zemlju, zamesti trag soj pitomini u dolini; presušit će vrela i potici, nadoći će oštre zime i vruća ljeta, jednom riečju sve će se podneblje promieniti».[352]

U Šulekovim je savjetima i razmatranjima prisutna dvostruka proturječnost. Prva je da, prema mitu o napretku, uz koji je čvrsto pristajao, krčenje šuma valja gledati pozitivno, jer je «početak obrazovanosti», ali njihovim sađenje obrazovanost se usavršava.[353] Kod druge proturječnosti Šulek na jednim mjestima navodi da se šume mogu saditi, a na drugom priznaje da to, zapravo, nije moguće, jer treba više generacija da nastane šuma.[354] Drugi je stav puno bliže istini, tj. ljudi mogu saditi *pojedinačna drveća*, ali ne i *šumu*, koja, kao integrirani eko-sustav, treba minimalno 50-100 godina za nastanak u slučaju crnogorice i bjelogorice u umjerenim klimatskim zonama, a kod tropskih prašuma puno dulje. Ta proturječnost proizlazila je iz iluzije da se i na šume može primjenjivati «znanstveni pristup», koji će u XX. stoljeću biti nazvan *scientific eco-management*, vjera da su eko-sustavi neka vrsta strojeva, s kojima ljudi mogu upravljati poput automobila ili brodova. Šulek je isticao da se na šumarstvo moraju primijeniti «znanstvena načela».[355] U Šulekovo vrijeme takvo je «znanstveno šumarstvo» bilo posebno isticano u Pruskoj, koja je smatrana za uzor u Europi i sjevernoj Americi. «Znanstveni» pristup temeljio se na antropocentričkom svjetonazoru i mehaničkoj paradigmi po kojoj je Priroda stroj, kojim upravljaju ili mogu upravljati ljudski inženjeri. Taj pristup, iako je stekao mnogobrojne kritičare, i danas prevladava u svim zemljama i preporuča se kao glavno sredstvo u borbi sa stalno rastućim ekološkim i drugim problemima. Tehnokratsko razmišljanje, čiji se elementi mogu jasno vidjeti i kod Šuleka, karakteristika je industrijskih društava, jer ljudi žele brzo i jednostavno rješenje za svoje goleme probleme. No, uvijek se iznova pokazuje da tehničke inovacije mogu samo suzbijati simptome u bo-

[352] Šulek 1866:202. U Šulekovo vrijeme još nije bilo ekološke historiografije, ali njezina su istraživanja dubljih uzroka opadanja i sloma civilizacija potvrdila njegove opservacije.

[353] Šulek 1866:87.

[354] Šulek 1866:86 («Lasno je šumu poharati, al više putah prodje sto godinah, dok se nova šuma odgoji.»). Očito, ljudi mogu *odgajati* djecu, ali sigurno ne šumu.

[355] Šulek 1866:111.

ljem i stvarati nove probleme u gorem slučaju, jer samo produbljuju jaz između ljudske biogramatike i društvenog okruženja, koje je osnovni uzrok problema.

Šulek je često pisao o crkvi i religiji. To nije ništa čudno s obzirom na njegove svestranost i s obzirom na veliki značaj crkvenih ustanova – ponajprije Katoličke crkve – u hrvatskim društvima XIX. stoljeća. No, kvantitativno ta je tematika ipak jedna od manje zastupljenih u ukupnom Šulekovom opusu. Jedan od razloga mogla bi biti činjenica da je Šulek bio protestant, koji je živio u zemlji u kojoj se protestanti nisu smjeli nastanjivati kao organizirane skupine. Mogli su, eventualno, biti tolerirani kao pojedinci. Kao liberal, koji je kasnije, u znanstvenim djelima, pokazivao simpatije za evolucijski naturalizam, mogao je izazvati neprijateljstvo utjecajnog katoličkog svećenstva od kojih su ga neki, poput Strossmayera, izdašno financijski podupirali. Stoga je ta tema za Šuleka, kojem ionako nije manjkalo političkih i filoloških neprijatelja, bila prilično osjetljiva i vjerojatno ju je svjesno zaobilazio. U nekim njegovim manjim tekstovima i usputnim objekcijama moguće je, ipak, pronaći što je mislio o crkvi i religiji. O tim je temama Šulek najdetaljnije pisao kao urednik *Novina dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskih* 1848., kada je sloboda tiska u Banskoj Hrvatskoj bila na razini, koja neće biti dosegnuta do 1918.

«Zahtěvanja naroda», koja su donesena na zagrebačkoj skupštini 25. ožujka 1848., sadržavala su, uz ostalo, zahtjeve za ukinućem celibata i uvođenjem narodnog jezika u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj. U to je vrijeme došlo do snažno izraženog gibanja među dijelom katoličkog svećenstva, koje je pristajalo uz reformističke zahtjeve. Šulek je, kao urednik, često uvrštavao polemičke i provokativne članke, uglavnom pisane od mlađih svećenika iz Zagrebačke biskupije, u kojima se tražilo reformiranje Crkve. Tome se oštro protivio zagrebački biskup Haulik, koji je, sukladno konzervativnoj orijentaciji velike većine tadašnjeg višeg svećenstva, osuđivao reformatorske tendencije. Povodom Haulikovog pisma Duhovnom stolu svoje biskupije Šulek je pisao da reformatorski zahtjevi izazivaju otpor svih onih, koji žele čovječanstvo zadržati u «okovih jezuitizma i neznanstva». No, većina katoličkog svećenstva Zagrebačke biskupije bolje razumije duh vremena i razlikuje «svetinju věre i rěči Božje od srědovečkog obskurantizma». Šulek je navodio da su katolički svećenici bili masovno prisutni kod sastavljanja «Zahtěvanja naroda» i nitko nije protestirao. Zahtjevi o celibatu i narodnom

jeziku nisu hrvatska izmišljotina, već su široko prisutni u različitim pokrajinama Austrije i Ugarske. Narodni je jezik do XVIII. stoljeća bio često u upotrebi u Zagrebačkoj biskupiji, kad su ga jezuiti zamijenili s latinskim, a i danas se normalno koristi u Senjskoj biskupiji.[356] Nakon Haulikovog povratka u Zagreb Šulek je u nekoliko navrata konstatirao da je zavladao «terrorizam hierarhički», jer svakom slobodoumnom svećeniku prijeti tamnica ili degradacija. Reformatorsko gibanje u katoličkim krugovima nije plod manipulacija pojedinih protestanata, poput Šuleka, već izraz povijesnog napretka, koji i među katoličkim svećenstvom nalazi mnoge privrženike.[357]

U ranije spomenutom članku, u kojem slavi «povijesni napredak», Šulek je smatrao da se i Katolička crkva mora mijenjati sukladno duhu vremena. Crkveni dostojanstvenici moraju shvatiti da je prestalo doba autoriteta i dogma i osvanulo doba razuma i prosvjećenosti. Velike društvene promjene, posebno ukinuće staleških privilegija, ne može ostati bez velikih posljedica po Crkvu, jer je i ona bila dio feudalnog poretka. Najviše je na udaru celibat kao neprirodna disciplinska mjera, koju mnogi svećenici žele da bude ukinuta. Mnogi traže ukinuće samostana, konfiskaciju crkvenih imanja i protjerivanje isusovaca. Šulek ističe da krivo rade svećenici-reakcionari, koji žele povratak starog poretka. Pametniji su oni, koji uviđaju nužnost reformi i dogovora s predstavnicima naroda.[358] Šulek je o crkvenoj problematici najviše pisao u proljeće i ljeto 1848. Kasnije se osvrtao na tu temu vrlo rijetko, ponavljajući ranije stavove, posebno u povremenim polemikama s *Katoličkim listom*, kojeg je Haulik pokrenuo početkom 1849. umnogome zbog suzbijanja reformatorskih zahtjeva. Povodom optužbi da su Gajeve novine neprijateljski orijentirane prema Katoličkoj crkvi, Šulek je pisao da su one prijatelj slobode i napretka, a neprijatelj zaostalosti i mračnjaštva. Katolička crkva sagrađena je na čvrstoj stijeni Isusovih moralnih načela, a ne na prolaznim zabludama pojedinaca, koji svoj ego poistovjećuju s Crkvom. Osim šačice «obskuranatah», većina katoličkih svećenika nastavila je nabavljati Gajeve novine, jer u njima nema ništa protivno katoličkoj vjeri.[359] Šulek je, vadeći neke citate iz konteksta, napao *Kato-*

[356] NDHS 29. IV. 1848., br. 41. Već nekoliko godina prije revolucije Šulek se založio za uvođenje narodnog jezika u Katoličku crkvu «koliko je za sada moguće» (*Branislav* 35).

[357] NDHS 22. VI. 1848., br. 64, 15. VIII. 1848., br. 87.

[358] NDHS 17. VIII. 1848, br. 88 («Cèrkva i naša doba»).

[359] NDHS 17. V. 1849., br. 59.

lički list da širi razvratna moralna uvjerenja, jer brak poistovjećuje sa «živinskom razbludnošću» i tražio od državnog odvjetnika da ga pozove na odgovornost.[360]

Kasnije se Šulek samo usput osvrtao na crkvenu problematiku. U članku, u kojem odbacuje mogućnost vraćanja Zagrebačke nadbiskupije na rang biskupije, spominje da je isčezavanje narodnog jezika iz katoličke crkve dovelo do mnogih štetnih posljedica, ponajviše za samu Crkvu.[361] Ideju unije, kao sjedinjenja katoličke crkve i pravoslavnih crkava, Šulek je smatrao u načelu plemenitom, ali u praksi često izopačenom, jer su u njezino ime provodili česti progoni pravoslavaca i unijata i prisiljavanja da pređu u katoličanstvo. U tome su se posebno istakli jezuiti u bivšoj poljskoj državi.[362] U polemici s Josipom Riegerom Šulek je pisao da su pojedini isusovci – uključujući i R. Boškovića na kome je doktorirao – bili vrlo zaslužni za razvoj hrvatske kulture, književnosti i znanosti. No, isusovački red u cjelini učinio je velike štete, jer je podupirao «tuđinski duh», od nametanja latinskog jezika u crkvama do širenja germanizacije 1850-ih godina. U tom se članku Šulek osvrnuo i na proklamiranje dogme o papinoj nepogrešivosti, smatrajući da to nije bila pametna odluka i da su u tome suglasni svi ugledniji biskupi i nadbiskupi, uključujući i Strossmayera. Dogma je protivna razumu, povijesti Crkve i prirodnim zakonima. U Hrvatskoj nije bilo lomova oko nje kao u Njemačkoj zbog taktičnosti crkvenih dostojanstvenika, ali i proširene vjerske indiferentnosti među inteligencijom i indolencije među pukom. Šulek odbija optužbe za ateizam i navodi da nije pod stare dane poludio poput nekih «beogradskih djaka», koji negiraju Boga i priznaju samo materiju.[363] U stara municipalna prava Šulek je uvrštavao i službu božju u narodnom jeziku, što se može obnoviti ako svi narodni elementi oko toga složno rade.[364] Kao protestant i liberal Šulek nije puno držao do formalnog odlaženja u Crkvu. Za Jana Purkyně navodi da je bio vrlo pobožan čovjek, ali je rijetko odlazio u Crkvu, jer «njemu bijaše čitava

[360] NDHS 5. VI. 1849., br. 87 («Interpellacia na g. dèržavnog odvětnika»).
[361] *Pozor* 6. XI. 1860., br. 31 («O povrati staroga saveza s Ugarskom»).
[362] *Obzor* 14. VIII. 1877., br. 186 («Rusi tirani»).
[363] *Obzor* 28. XI. 1874., br. 273, 30. XI. 1874.., br. 274.
[364] Šulek 1883:81.

priroda pravi hram božji, a svi ljudi njegovi svećenici».[365] U raspravi o darwinizmu prigovarao je Crkvi da ne suzbija praznovjerja u puku, poput zvonjenja da se otjeraju gromovi.[366]

Šulekovi antropološki stavovi također su izraz dominantnih uvjerenja u europskim intelektualnim krugovima XIX. stoljeća. U drugoj polovici XIX. stoljeća pojavljuje se antropologija kao znanstvena disciplina, koja stavlja naglasak na proučavanje malih nepismenih društava, najprije sakupljača-lovaca, a kasnije i seljaka i stočara. U početku u njoj su dominirali konvencionalni stavovi po kojima «divljaci» ili «primitivci» - tada uobičajeni nazivi za sakupljače-lovce – predstavljaju biološki ljude, tj. dio su ljudske vrste, ali na najnižoj kulturnom i moralnoj razini. Osim nekih manjih izuzetaka percepcija tih društava među europskom inteligencijom XIX. stoljeća bila je izrazito negativna. Sakupljači-lovci uglavnom više nisu, barem u profesionalnim krugovima, prikazivani kao usamljeni pojedinci, kako je to još bilo često u XVII. i XVIII. stoljeću. No prikazivani su kao bijedni i zaostali divljaci, koji čitavo vrijeme provode u borbi s neprijateljskim okolišem i uvijek na rubu smrti od gladi. Izraz «divljaci» označavalo je da žive *poput životinja*, tj. u divljem (nedomestificiranom) okolišu iz kojeg se civilizirani čovjek «uzdigao», «pripitomljavajući» divlju prirodu. Izraz «primitivci» označavao je da sakupljači-lovci postoje na najnižem stupnju «društvene evolucije» ili «kulturnog razvoja». Negativni moralni stereotipi o brutalnosti i promiskuitetu «divljaka» bili su uobičajeni, jer se vjerovalo velika akumulacija moći civiliziranih i industrijskih društava automatski znači moralni i duhovni napredak. Demonski divljak bio je konstrukcija, kojom su ljudi industrijskog društva nastojali opravdati mit o napretku i potkrijepiti svoju vjeru da je civilizacija uzdignuće-i-postignuće. Tek mnogo kasnije, u toku XX. stoljeća, oni će uglavnom biti napušteni u stručnim krugovima, a i u široj javnosti industrijskih društava doći će do povoljnije recepcije sakupljačko-lovačkih društava. No, i tada se «napredak»

[365] Šulek 1870:194. Slično se i Šulek ponašao u svojem privatnom životu. O židovima Šulek nije, čini se, napisao ništa. *Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske* donijele su, u proljeće 1848., kada je Šulek bio urednik, nekoliko kraćih vijesti u kojima osuđuju protužidovske izgrede u Varaždinu, Zagrebu i nekim drugim mjestima, no njihovo je autorstvo nejasno. Kod Šuleka se, koliko nam je poznato, ne mogu naći niti sporadične antisemitske izjave, koje su, tu i tamo, bile prisutne kod nekih drugih istaknutih hrvatskih djelatnika, poput Stjepana Radića, a još manje antijudaističke izjave, koje je, u privatnoj korespondenciji, često izražavao đakovački biskup Strossmayer.

[366] Šulek 1885.

često shvaćao – nerijetko i danas – kao uvećanje ljudske kontrole nad «neprijateljskim okolišem» ili «racionalna kontrola» divlje prirode.[367]

Šulek je potpuno usvajao ondašnje stereotipe o «divljacima», pod kojima nije mislio samo sakupljače-lovce, već i hortikulturaliste izvan civilizacije. Po njemu divljak, kada se sretne s civiliziranim ljudima, najprije želi rakiju, tj. postane alkoholičar, jer se nije sposoban racionalno kontrolirati.[368] «Primitivni ljudi» vjeruju u duhove, jer nemaju znanja da ono što ne razumiju objašnjavaju racionalno prema prirodnim zakonima.[369] Njihova nepismenost osuđuje ih na najnižu razinu «društvene evolucije», jer tek s pojavom pisma ljudi se izvlače iz «mračnog doba» i smatraju pismenost kao božji dar.[370] Za Šuleka civilizirani je jezik na neizmjerno višem stupnju nego govor bilo kakvog divljeg plemena, za što je primjer usporedba između hrvatskog jezika tada i prije 800 go-

[367] O povijesti antropoloških teorija i zapadnjačkog viđenja sakupljača-lovaca pišu Stocking 1987; Edgerton 1992, 2004; Sanderson 1999; Ingold 2000; Brody 2001; Llobera 2003; Barnard 2004; Lee-Daly 2005; Markus 2005b; Gat 2006; Nolan-Lenski 2006; Barker 2006; i mnogi drugi. I u antropologiji nestao je konsenzus iz XIX. stoljeća, jer postoje različita viđenja sakupljačko-lovačkih društava, od neohobbesijankih koncepcija o demonskom divljaku, do isticanja niza prednosti, posebno ekoloških, u odnosu na civilizirana društva. Teorija bio-socijalnog diskontinuiteta, koju zastupaju mnogi suvremeni darwinistički teoretičari, polazi od uvjerenja da su mnogi problemi civiliziranih društava posljedica manjka genetske adaptacije, jer čovjek *genetski* nikada nije napustio svijet malih zajednica i divljine. *Fizički* život u bitno različitoj sredini civilizacije i industrijskih društava stvara goleme pritiske i stresove, koje ljudska psihologija i fiziologija sve teže može podnijeti. Civilizacija je problem ne zato što su naši preci bili plemeniti divljaci koji bi živjeli u savršenoj harmoniji s okolišem, već zato što su desetine milijuna godina živjeli u bitno različitoj sredini, dovoljno dugo da prema njoj budu oblikovane sve temeljne ljudske psihološke i fiziološke osobine. Civilizacija ne bi bila problem da je nastajala kroz milijune godina, jer bi tada bilo vremena da se ljudska biogramatika prilagodi na novo okruženje, ali tada ljudi uopće ne bi postojali u sadašnjem obliku. O svemu tome, međutim, nitko u XIX. stoljeću – čak ni Darwin, a pogotovo ne Šulek – nije mogao znati ništa. Obrazovani ljudi XIX. stoljeća, uključujući i Šuleka, već su znali da civilizacija obuhvaća tek mali dio ljudske povijesti, ali nisu mogli razumjeti dalekosežnost te činjenice. Vjerovali su da je to još jedan dokaz «gluposti» «primitivaca» i dragocjenosti civilizacije kao teško izborenog postignuća-i-uzdignuća. Tek je uspon neodarwinizma – spoj darwinističke priordne selekcije i mendelijanske genetike – sredinom XX. stoljeća utro put za teoriju bio-socijalnog diskontinuiteta, koja je relativno najsmislenije objašnjenje za dominaciju antropogenih problema i kolektivnih patologija, koje dominiraju u svim civiliziranim društvima. No, oko te teorije vode se žestoke polemike, jer mnogi teoretičari i dalje inzistiraju na primatu kulturne adaptacije, vjerujući da se čovjek može uspješno prilagoditi na nagle društvene promjene i prosperirati u složenim društvima. Zašto *ne* prosperiraju ostaje, međutim, misterija. O tim raspravama usp.: Degler 1992, Segerstrale 2000, Malik 2001, Ehrlich 2002, Edgerton 2004, Fry 2005, Barnett 2005, Lerro 2005, Gat 2006, Sanderson 2007.

[368] GL 12. V. 1864., br. 19.

[369] *Vienac* 1. III. 1884., br. 9, 15. III. 1884., br. 11, 22. III. 1884., br. 12, 29. III. 1884., br. 13 («Spiritismus»).

[370] Šulek-Kišpatić-Rossi 1883:1, 36-37.

dina.[371] Nesvjestan novih antropoloških spoznaja Šulek zastupa staru tezu o «usamljenom divljaku», koji živi izvan društva.[372] Potiskivanje «primitivaca» u Australiji i Amerikama, kao i tamošnje flore i faune pred europskom, shvaćao je kao dio «napredne» «borbe za opstanak», koju je Darwin, navodno, dokazao u biološkoj evoluciji.[373] Izvještavajući hrvatsku javnost o «otkriću» afričkih Pigmeja Šulek je pisao da oni vole slobodu, ali nemaju nikakvu državnu ili društvenu organizaciju. Ne žele biti sluge i cijene slobodu, ali to važi i za divlje životinje. Inače nemaju nikakvih duševnih svojstava, jer samo teže za zadovoljenjem tjelesnih požuda.[374] Samo djeca i divljaci ne znaju lučiti dobro od zla.[375] U nekim ranijim tekstovima Šulek je prihvaćao tada uobičajeno mišljenje da su «divljaci» živi fosili, smatrajući da urođenici u Australiji i na nekim pacifičkim otocima žive isto kao u kameno doba.[376] No, kasnije je tvrdio da su svi «divljaci» više ili manje odmakli od «primitivnog stanja». Tako neki Pigmeji možda i žive u «prvobitnom stanju», ali su «umne životinje», jer se služe lukom i strijelom. Do toga, zaključuje Šulek u duhu progresivnog evolucionizma, majmun nikada nije došao.[377] Kritizirao je neke njemačke slavofobe, koji stare Slavene tretiraju poput okrutnih, zaostalih i bijednih afričkih divljaka.[378] Velika mana «divljaka» je i nepostojanje monoteizma, jer samo «najdivljiji divljaci» ne znaju za Boga.[379] Poput mnogih antropologa svojeg vremena Šulek nije bio načistu da li su «divljaci» pravi ljudi ili postoje neke značajne anatomske i biološke razlike između divljih i civiliziranih ljudi.[380]

---

[371] Šulek 1874:VII.

[372] Šulek 1861:6.

[373] Šulek 1885a:194.

[374] Šulek 1891:205.

[375] Šulek 1889a:29.

[376] Šulek 1875:189-190.

[377] Šulek 1891:210.

[378] Šulek 1877:10.

[379] Šulek 1889a:16. Većina evolucijskih teoretičara suglasna su da religija, kao izraz čovjekove potrebe za duhovnošću i mitovima, ima genetske osnovice (Boyer 2002, Atran 2004, Hayden 2004, Kirkpatrick 2005, Rue 2005, Dennett 2006). Poput civilizacije i države monoteističko nebesko biće novija je konstrukcija, vezana uz agro-pastoralna i civilizirana društva. Po jednoj teoriji ono je izraz protjerivanja sakralnog područja iz svakodnevnog ljudskog života i njegovog reduciranja na nebesku (transcendentnu) sferu kao posljedica klasne stratifikacije, urbanizacije i trgovine (Lerro 2000, 2005). Bez obzira na razlike u tumačenjima oko postanka pojedinih oblika religija svi se noviji istraživači slažu da je postuliranje vrijednosne superiornosti monoteizma izraz etnocentričkog šovinizma pripadnika okcidentalnih religija.

[380] Šulek 1875:185. Šulek nije eksplicitno iznosio rasistička tumačenja, koja su u tadašnjoj Europi bila uobičajena, ali nije ih ni odbacivao. Iz gore navedenog stava vidi se da nije bio siguran da li europska dominacija – podrazumijevalo se ne samo tehnička već i moralna – ima fiziološke, dakle rasne osnove.

U progresivističkom diskursu, koji je dominirao u XIX. stoljeću, civilizacija i država nisu tretirani kao problem. Postojala je spoznaja da su one novije pojave, ali njihova «legitimnost» nije se, kao kasnije, dovodila u pitanje. Prevladavalo je uvjerenje da su država i civilizacija izraz «progresivne društvene evolucije» i razvoja duhovnih i intelektualnih osobina čovjeka, dakle prirodni okoliš u kojem čovjek tek postaje čovjekom. «Divljaci» mogu živjeti bez države i civilizacije, ali samo zato što su – divljaci, tj. raspušteni primitivci u gorem ili djeca u boljem slučaju. Slična uvjerenja nalazimo i kod Šuleka, koji je pisao da je država neophodna za dobar život i da u njoj svatko ustupa dio svoje slobode.[381] Stereotipi o demonskom divljaku na «najnižem stupnju» «društvene evolucije» značilo je da za Šulek nije bio svjestan povijesnog karaktera države i civilizacije kao anomalije. Za njega, poput većine drugih progresivista njegovog vremena, društvo automatski podrazumijeva državu, bez koje bi se ljudi poklali i bez koje čovjek ne može biti «prava Božja prilika». Što je kolijevka za dijete, to je država za čovjeka, jer omogućava ekonomski i društveni napredak. Država je bilo u svijetu «odkad su se ljudi dozvali pameti». Hijerarhijski poredak, s vladarima i starješinama, neophodan je za dobro funkcioniranje društva.[382] Država je kao velika kuća u kojoj treba vladati red na temelju zakona. Sela, općine i gradovi nastali su iz čovjekove urođene težnje za društvom. Što su kolijevka i roditelji za dijete, to trebaju biti država i vladari za narod.[383] Jedan od glavnih nedostataka u životu Pigmeja i pokazatelj niske razine njihovog života je – nepostojanje države.

[381] *Neven* 20. IV. 1854., br. 2 («O dvoglascu *ie*»). Vrijednosna tumačenja domestifikacije i civilizacije danas su predmet intenzivnih rasprava kako mit o napretku ubrzano slabi u svim segmentima zapadnih društava, ali još uvijek ima mnogobrojne pristalice. No, svi se istraživači slažu da su država i civilizacija tek nedavno pojave, koje ne mogu biti – kako ih god vrijednosno tumačimo – relevantne za određenje čovjeka kao biološke vrste. O paleoantropologiji pišu Megarry 1995, Stoczkowski 2002, Lewin-Foley 2004, Gråslund 2005, Mithen 2005, Wenke 2006, Palmer 2006, Feder-Parker 2007, Gamble 2007 i mnogi drugi.

[382] Šulek 1861:6-7.

[383] Šulek 1883:3-6. Jedno od mnogih problema s takvim tumačenjem je kako su opće naši preci mogli 99,99% - milijuni ljudi još i do prije 200-300 godina - ljudske povijesti živjeti bez države. Druge vrste i moderni sakupljači-lovci sigurno ne potvrđuju hobbesijansku karikaturu o *bellum omnium contra omnes*. Država se može puno prije tumačiti kao još jedan simptom manjka genetske prilagodbe, odnosno nemogućnosti čovjeka da se uspješno prilagodi na nagle društvene promjene i stvaranje složenih društava. Tek na toj osnovi ima određenog smisla marksističko tumačenje države kao ustanova za zaštitu interesa vladajuće klase. Klasna hijerarhija i država mogu biti problem, jer su dio civilizacije, tj. neprirodnog okoliša koji je nastao prebrzo – u evolucijskim terminima – da bi čovjek na njega mogao biti genetski prilagođen. Pokazalo se da, suprotno vjerovanjima progresivista XIX. stoljeća, patološka i destruktivna ponašanja nisu nešto što će nestati

Šulek je smatrao da nove povijesne discipline – poput geologije, arheologije i antropologije – potvrđuju tezu o progresivnosti ljudske povijesti. Povjesničari mogu proučavati velike civilizacije, ali one su nastale kasno i moralo je puno vremena proći prije nego što se čovječanstvo toliko obrazovalo da bi ih moglo osnovati. U davnoj prošlosti ljudi uopće nisu govorili, jezik se razvio tek kasno i s njim je napredovao čovjek.[384] Teško je proučavati drevnu čovjekovu prošlost, jer su primitivni i neobrazovani ljudi ostavljali vrlo malo tragova iza sebe.[385] Šulek smatra, u skladu s tadašnjim vjerovanjima, da su pra-ljudi živjeli bijedno i teško, u stalnoj borbi za opstanak. No malo po malo čovjek je izoštrio um i ruke i «razvio klicu duševnih svojstvah, kojimi je napokon izvojštio prvo mjesto na zemlji, te ga je do sada održao». Čovječanstvo napreduje, jer što idemo dalje u prošlost ljudi sve više divlji i sve manje obrazovani i obratno. Nakon početnog razdoblja, koje je obuhvaćalo najveći dio ljudske povijesti čovječanstvo se «popelo iz poluživinstva na gospodstvo svijeta».[386] U prilog svojim tezama Šulek opširno citira brojna djela engleskih, francuskih i njemačkih arheologa i antropologa.

Šulek je često govorio o različitim europskim narodima. Općenito je narode iz zapadne i srednje Europe – posebno Engleze, Francuze i Nijemce, ali i Belgijance i Nizozemce – smatrao primjerima naprednih i prosvijećenih naroda na koje bi se Hrvate trebali ugledati. Zbog ne-

---

s «povijesnim napretkom», već nešto što se ne samo održava, već i proširuje, kako jaz između ljudske biogramatike i društva postaje sve veći. Problem nije da se ljudi ponašaju poput životinja, već, upravo suprotno, da *ne* ponašaju poput životinja, tj. *ljudskih životinja* kakve su oblikovane kroz milijune godina prirodne selekcije i prilagođene na određen okoliš i način života.

[384] Šulek 1875:128-129.

[385] Šulek 1875:155-160. Za Šuleka je, naravno, i to još jedan dokaz «nazadnosti» «primitivaca», jer napredni civilizirani ljudi svuda ostavljaju svoje tragove. Suvremeni ekološki povjesničari iz toga bi puno prije isčitali ekološku prednost jednostavnih društava, koji interveniraju relativno malo u okoliš, imaju čistu i biološki raznovrsnu okolinu i dugoročnu održivost.

[386] Šulek 1875:188, 206. To je klasična priča o ljudskoj evoluciji kao progresivnom uzdignuću od glupog majmunolikog stvorenja do Gospodara Zemlje. Iako i dalje prisutno o nekim popularnim prikazima nove znanstvene teorije to su potpuno napustile, shvaćajući ju kao simptom humanističke arogancije. One ističu da mnoge činjenice ne podupiru takvo viđenje, od nužnosti prilagodbe naših predaka na klimatske promjene do dominantnog položaja bakterija, biljaka i kukaca od kojih, uz anorganske procese, ljudi potpuno zavise bez obzira kakvu tehniku imali i koliko mijenjali okoliš. Hipoteza o evoluciji-kao-uzdignuću temelji se na poistovjećivanu evolucije i progresivnog svrhovitog kretanja, tumačenje neusuglasivo s darwinističkom prirodnom selekcijom. Integriranost svih vrsta u mrežu života čini apsurdnim tvrdnje o «gospodstvu» ili «kontroli» nad prirodom, jer živa bića ne mogu kontrolirati ono čega su dio. Ako «gospodstvo» označava ekološku dominaciju primat svakako pripada bakterijama. O tome detaljnije: Landau 1991; Margulis-Sagan 1997, 1998; Bowler 2000, 2004; Ruse 2000, 2003; Shanahan 2004; Lewin-Foley 2004; Regal 2005; Leakey-Lewin 2005; Gould 2005; Feder-Park 2007; Gamble 2007.

ugodnih povijesnih iskustava s njemačkom dominacijom relativno je rijetko isticao kao primjer Nijemce, iako je utjecaj njemačke kulture u (sjevernoj) Hrvatskoj bio daleko najznačajniji. Prema Rusiji je, kako je spomenuto, bio ambivalentan, jer ju je smatrao «zaostalom», ali ipak slavenskom zemljom. O drugim vaneuropskim narodima i zemljama Šulek nije gotovo ništa rekao osim nekoliko usputnih napomena. U nekoliko slučajeva spominje Kinu kao primjer zaostalosti, inercije i tvrdoglavog odbijanja napretka, usporedba, koja je u XIX. stoljeću bila omiljena među eurocentričkim progresivistima. U predstavci, koju je u ime graničarskih zastupnika sastavio za kralja u srpnju 1861. inertni birokratski sustav Vojne granice, u kojoj ljudi moraju biti vojnici i ratari, uspoređuje s Kinom.[387] Češće spominje Tursku, također kao primjer zaostalosti i gluposti, usporedba omiljena u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća. Suprotno tome, za države, koje su osnovali ljudi europskog porijekla, Šulek ima uglavnom pohvalne riječi. Već 1848. isticao je Sjedinjene Američke Države kao najbogatiju, najslobodniju i najprosvjećeniju državu na svijetu.[388] Tu i tamo, ipak, nalazi i neku dobru riječ za neeuropske zemlje i narode. U brošuri o šumama hvali egipatskog vladara Mehmeda Alija, koji je dao zasaditi više milijuna drveća s posljedicom da su u pošumljenim područjima češće kiše i manje vrućine.[389] Šulekovo je perspektiva bazično eurocentrička, što je direktna posljedica njegovog progresivizma, jer su u XIX. stoljeću Europljani sebe tretirali kao «vrhunac povijesnog napretka». Istina, Šulek je upozoravao, u pregledu drevne ljudske povijesti, da ne treba robovati uskom europskom gledištu, jer se čovjek tek kasno doselio u Europu, a prve civilizacije nastale su u Aziji.[390] No, to se odnosilo na prilično davnu prošlost i nije osporavalo njegovo uvjerenje o društvenoj i moralnoj superiornosti Europljana XIX. stoljeća.

O ženama i odnosu među spolovima Šulek je vrlo malo rekao. U njegovo vrijeme društveni su odnosi izrazito tradicionalni, tj. patrijarhalni i još će dugo proteći do političkog organiziranja žena u borbi za smanjivanje nejednakosti. U njemačko-hrvatskom rječniku Šulek izraz «žena» uglavnom koristi za biološke funkcije, poput majčinstva, i sa znatno češćim negativnim konotacijama nego kod «muškarca».[391] Žene

[387] HDA, DK, kut. XXI., br. 2459-545.
[388] NDHS 15. VI. 1848., br. 61 («Naš savez s austrianskom monarkiom»).
[389] Šulek 1866:51.
[390] Šulek 1875:161, 200.
[391] Ivanetić 1998.

je prosuđivao kroz svoju nacionalnu orijentaciju, tj. optiranje za «ideju narodnosti». To znači da je, poput mnogih drugih hrvatskih nacionalista XIX. stoljeća, kritizirao povođenje za «tuđinskim duhom», posebno kod djevojaka i žena iz viših društvenih slojeva. Tu je posebno bio proširen utjecaj njemačkog jezika, koji se u gradovima smatrao «gospodskim» jezikom, a hrvatski je dugo vremena tretiran kao «seljački». Spomenuto je da je Šulek već početkom 1840-ih godina pozivao «domorodkinje» iz viših slojeva da prestanu nositi francusku i njemačku i počnu nositi narodnu odjeću. Žene trebaju u kući braniti domovinu od «tudje pošasti», kao što ih njihovi muževi i sinovi brane u politici. Od rodoljubnih žena zavisi «da Horvat u svojoj kući slobodan bude, da se narodni ponos, temelj od narodne slave, i u našoj domovini nastani; da se narod od tudjinstva posve oslobodi». Ilirke su, piše Šulek, obdarene najljepšim ženskim vrlinama – strpljivošću, milošću, nježnošću i pobožnošću – i nije im potrebna skupocjena tuđinska odjeća da bi zadivile muškarce.[392] U razvijanju svojih ekonomskih shvaćanja Šulek je isticao potrebu podučavanja domaćica u gospodarskim pitanjima, jer one su nezaobilazne u mudrom upravljanju kuće i domaćinstva.[393]

O Šulekovim konkretnim znanstvenim stavovima bit će riječi u idućem poglavlju. Ovdje treba spomenuti da je njegova progresivistička orijentacija značila neupitno povjerenje u znanost kao takvu. Pod «znanošću» Šulek nije razumijevao nešto što se temelji u kognitivnim mehanizmima ljudskog mozga i što bi postojalo, u različitim oblicima, u svim ljudskim društvima. Sukladno mitu o napretku vjerovao je da je znanost monopol modernog društva i jedan od glavnih «dokaza» njegove «superiornosti». U ranijim društvima vladalo je praznovjerje, misticizam i kolektivne iluzije, koje su bile posljedica nesposobnosti ljudi da spoznaju prirodne zakone.[394] Znanost neprekidno napreduje i današnji velikani znanosti neće u budućnosti mati tako veliki značaj, jer će ih novo znanje nadmašiti.[395] Znanost neprekidno napreduje sa slobodom istraživanja i ograničena je samo istinom.[396] U nekrologu nje-

[392] DI 31. XII. 1842., br. 53 («O važnosti narodne nošnje»).

[393] GL 7. I. 1858., br. 1 («Poziv na predplatu na Gospodarski list za godinu 1858.»)

[394] *Vienac* 1. III. 1884., br. 9 («Spiritismus»).

[395] *Književnik I.*, 1864:283 («Obrana ahavca»)

[396] Šulek 1875:154-155. Šulek je potpuno prihvaćao autonomističko viđenje znanosti, tipično za XIX. stoljeće, koje je smatralo da su samo autonomni epistemološki čimbenici relevantni za formuliranje znanstvenih hipoteza i teorija. To je umnogome napušteno u toku XX. stoljeća, uglavnom s isticanjem društvenih čimbenika, koji vrše snažan utjecaj na znanost kao društveni pothvat. Mno-

mačkom kemičaru Justusu v. Liebigu piše da su tihi geniji, koji nastoje oko napretka znanosti i čovječanstva, kudikamo vredniji od ratnika i osvajača, iako znatno manje poznati. Liebig je bio takav genije, koji je znao dovesti u sklad znanost s društvenim napretkom, jer je iz kemije odstranio spekulacije prirodne filozofije i ostatke alkemije.[397] Češki fiziolog Jan Purkyně pokazao je da bez prirodnih znanosti, koje su čovjeka učinile gospodarom prirode, nema narodnog napretka.[398] Kao daleki ideal Šulek je navodio težnju Purkyně da se osnuje «svjetska akademija», koja će «podložiti svu površinu zemlje»,[399] misleći, vjerojatno, pod tim neku utopiju od internacionalne i kozmopolitske znanosti u naprednoj globalnoj civilizaciji.

O svojem shvaćanju prirodnih znanosti Šulek je najdetaljnije govorio u posebnoj raspravi, koja je izazvala negativna reagiranja u zagrebačkim teološkim krugovima. Šulek ističe da je proučavanje prirode dio općeg napretka XIX. stoljeća i temelj empirizma ili realizma, tj. istina se mora temeljiti na činjenicama, a ne na praznom umovanju. To ne mora voditi u ateizam i goli materijalizam, kako su neki izveli, jer ima mjesta vjeru i ideale, ali samo ako imaju realni temelj. Poznavanje prirode samo po sebi ne vodi u materijalizam, a ionako nema stvari, koja se ne može zloupotrijebiti.[400] Specijalizacija istraživanja ima dobre strane, jer usvaja empirizam, ali i loše strane, jer često dovodi do uske perspektive. Znanosti su povezane, jer su «sve nikle iz čovječjega uma, oplodjena

gi su tumači, pri tome, otišli u drugu krajnost, zagovarajući socijalni konstruktivizam i negirajući čak i mogućnost postizanja znanstvene objektivnosti. U najnovije vrijeme vrlo je česta pojava da se znanost optužuje za sve nevolje suvremenih društava, od ratova i ekološke destrukcije do rasizma i seksizma. No, znanost, za razliku od civilizacije ili industrijskog društva, nije nešto po sebi problematično, jer ima temelje u biološkoj evoluciji. Kroz sve Šulekove rasprave o znanosti provlači se uvjerenje o autonomiji znanstvenog istraživanja i irelevantnosti društvenog konteksta. To se posebno vidi u njegovim raspravama o darwinizmu, gdje sve bitne Darwinove stavove, od progresivizma do primata kompeticije, uzima naivno kao objektivne činjenice i ne sumnja da bi one mogle biti, barem donekle, plod utjecaja kapitalističkog ethosa i drugih društvenih čimbenika. Dio suvremenih povjesničara znanstvenih teorija suglasan je da se utjecaj društvene sredine ne može ignorirati, iako to ne mora značiti relativizam i konstruktivizam (Ruse 1996, 1999, 2000, 2005; Bowler 2000, 2003; Bowler-Morus 2005; Shanahan 2004; Trigger 2006). Uvjerenje o autonomiji i čistoj vrijednosnoj neutralnosti znanstvenog istraživanja, tipično za XIX. stoljeće, ne zastupa više nitko među profesionalnim povjesničarima i sociolozima znanosti, ali se održava među mnogim specijalističkim istraživačima. U novijoj literaturi umnogome je napušteno i viđenje znanstvene procedure – tipično za XIX. stoljeća, prisutno i kod Šuleka - kao nečega što se temelji na prikupljanju činjenica i logičnom izvođenju zaključaka.

397 Šulek 1874b:1-9.

398 Šulek 1870:180.

399 Šulek 1870:186.

400 Šulek 1885:100-101.

jednim ter istim svietom».[401] U to vrijeme još nije potpuno prevladala uska specijalizacija i široko obrazovani ljudi bili su još relativno česti. U tome Šulek navodi, kao primjere, Liebiga i Purkyně, koji su bili i pravi učenjaci svestrano obrazovani, a ne uski specijalisti.[402] Pravi znanstveni pristup treba biti sredina između praznih spekulacija i golog materijalizma. I u tome je Liebig našao mjeru, jer je poštivao empirijske rad, ali nije zazirao od «obćenitih ideah, da ožive i oduševe mrtvu massu».[403] Znanost treba biti odvojena i nezavisna i od države i od crkve ako želi težiti istini. Kao što je država organ prava, crkva organ vjere, tako akademija treba biti organ znanosti.[404]

Nove materijalističke, naturalističke i evolucijske teorije stižu relativno rano u Hrvatsku i o njima se vode rasprave već 1850-ih i 1860-ih godina, a kasnije, naravno, sve više. No, specifične okolnosti – posebno pritisak strane dominacije – uvjetovale su izostanak naglaska na «čistoj» znanosti, kojoj je cilj teoretska spoznaja. Umjesto toga, Franjo Rački, Ljudevit Vukotinović, Josip Torbar, Bogoslav Šulek i drugi rani prirodoslovci od početka ističu (i) praktičan značaj znanosti. Znanstveni rad ne bi, po njima, smio biti samo nezainteresirana potreba za istinom – iako je i to bitno – već bi morao služiti nacionalnim ciljevima, posebno izgradnji nacionalne svijesti i «ispravnog» obrazovanja mlađih naraštaja.[405] Smatrali su da mali narod, izvrgnut tuđinskoj prevlasti i u stalnoj opasnosti gubitka i onih rijetkih tekovina, ne može sebi dopustiti luksuz da njegova intelektualna elita teži znanju rada znanja, ne obazirući se na narodne interese.[406] Ključni ljudi u osnivanju i početnom radu

[401] Šulek 1885:103.

[402] Šulek 1874b:38; Šulek 1870:194. Zbog široke obrazovanosti i prave znanstvene metode Šulek hvali, također u nekrolozima, Frana Erjavca i Josifa Pančića (Šulek 1889b).

[403] Šulek 1874b:48.

[404] Šulek 1870:185-186. O Šulekovom tumačenju razvoja prirodnih znanosti među Hrvatima bit će riječi kasnije.

[405] U nekrologu srpskom znanstveniku Josifu Pančiću Šulek je naveo da Pančićeva apolitičnost sama po sebi ne bi bila ništa pohvalno, jer često označava ravnodušnost prema domovini i narodu, ali je njegov znanstveni radi imao druge koristi za narod (Šulek 1889b:132). Pančić i Fran Erjavec primjer su kako prirodne znanosti mogu biti važne za narodni razvoj (Šulek 1889b:162).

[406] Ove razlike ne bi trebalo preuveličavati. U svim modernim društvima već u XIX., a još više u XX. stoljeću, postoji tendencija reduciranja znanosti na njezine praktične koristi, od tehničke ekspanzije do ideološkog opravdanja društvenog poretka. Čisto teoretsko istraživanje mogli su provoditi nekadašnji filozofi i teolozi u agrarnim civilizacijama, koji su dolazili iz viših društvenih slojeva i bili materijalno neovisni. Tipičan moderan intelektualac dolazi uglavnom iz srednjih ili nižih slojeva i radi za plaću u državnim ili privatnim ustanovama. On je službenik u društvenim ustanovama i logično je da se od njega očekuje da njegov rad bude društveno «koristan», što god to značilo.

JAZU – Strossmayer i Rački – namijenili su joj, kao primarnu zadaću, praktične koristi, ne toliko u smislu tehničkih inovacija, koliko podupiranja slavenske i južnoslavenske solidarnosti kao sredstva za lakše ostvarenje hrvatskih nacionalnih ciljeva.

I Šulek je bio sklon isticati praktične koristi od znanosti. No, nije zastupao površni pragmatizam po kojem je bitna samo materijalna korist. U XIX. stoljeću mnogi su istaknuti znanstvenici još bili relativno samostalni i nisu bili, kao kasnije, službenici, koji rade za plaću u civilnoj i vojnoj industriji. Šulek je navodio da pravi znanstvenik, poput Liebiga, ne gleda samo na materijalnu korist, već se, kao pravi svećenik znanosti, zanima za istinu zbog nje samo i samo usput ističe materijalne koristi.[407] Prirodne su znanosti korisne ne samo zbog materijalnih stvari, već i zbog razvoja duševnih sposobnosti, posebno uklanjanja površnosti i egoizma. Spoznaja prirodnih zakona pomaže boljem pojmu o životu, jer «ništa tako neuznosi čovjeka nad uzke krugove egoizma, kao pomisao na bezkrajnost vasionoga svieta i na vječite njegove zakone».[408] Skladnim razvitkom svih duševnih i osjetilnih sposobnosti čovjek nadmašuje sve druge životinje, ali za to je potrebno poznavanje i humanističkih i prirodnih znanosti. Prve uče poštivati prošlost, a druge uče «shvaćati uzvišeno ideju zakonitosti u kosmosu».[409] Prirodne znanosti uče cijeniti ljepotu i veličanstvenost prirode iz duhovnih i estetskih razloga, a ne samo zbog praktične koristi. Poznavanje prirode važno je za svaki narod, jer poznavanje prirodnih zakona «neumnožava samo naše znanje u obće, nego nam plemeni i srce, potičuć ga na udešavanje svojih djelah prema vječnim zakonom svemira».[410] Ljubav prema prirodi i spoznaja njezinih vječnih zakona uzvišuje čovjeka i potiče ga na moralna djela.[411]

[407] Šulek 1874b:34.

[408] Šulek 1885:104-105.

[409] Šulek 1885:105.

[410] Šulek 1885:106.

[411] Šulek 1885:139. Ovdje je problem ne Šulekovo ne kršenje distinkcije trebati-biti – jer ono što treba biti može se izvesti samo iz onoga što jest – već konkretna problematičnost izvođenja. Tamo gdje su Šulek i mnogi drugi optimisti XIX. stoljeća vidjeli «uzvišena načela kozmosa» mnogi su astronomi u XX. stoljeću vidjeli neprijateljski i hladni univerzum, indiferentan prema ljudskim nastojanjima. Šulekovo tumačenje izraz je poistovjećivanja evolucije i napretka, uvjerenja da je evolucija svrhovito i progresivno kretanje, čiji je izraz i ljudska civilizacija. Iza toga je često – kod Šuleka svakako – stajao i kršćanski teizam, odnosno djelovanje benevolentnog Tvorca, koji uvijek brižno pazi na svoju najdragocjeniju tvorevinu, tj. čovjeka. Odstranjivanje teizma i napretka iz evolucije mnoge je evolucijske teoretičare u XX. stoljeću dovelo do pred problem gdje naći ljudski

Šulek je, međutim, pokazivao razumijevanja za ljudska ograničenja i nije, poput mnogih drugih svojih suvremenika, smatrao da će znanost eliminirati sve iluzije. Vjerojatno je i ovdje njegova kršćanska orijentacija upućivala na priznanje čovjekovih ograničenja. Tako je smatrao da će vjera u vještice i slična praznovjerja nestati s napretkom znanosti, ali vjerojatno će se pojaviti nova, jer je ljudski um slab i kako ne može sve razumjeti traži natprirodne uzroke. Kao primjer je navodio širenje spiritualizma, koji iz sjeverne Amerike sve više prodire u Europe i počinje se pojavljivati i u Hrvatskoj. Tu je «duševnu pošast» teško iskorijeniti, jer je samo moderni oblik drevnog praznovjerja.[412] Postoje apsolutne granice ljudskoj spoznaji, ali za sada je teško reći gdje se nalaze.[413] Vjerojatno ga ne bi previše iznenadilo uporno održavanje svih mogućih oblika praznovjerja u modernim društvima na koje se suvremeni popularizatori znanosti neprekidno žale.

---

smisao. Zagovaranje nekog zasebnog ljudskog područja (civilizacija), u kojem ljudi konstruiraju smisao (napredak) i nameću ga besmislenom svijetu, znači vraćanje na antinaturalistički dualizam i biološki diskontinuitet, koji je Darwin učinio znanstveno neodrživim. Eliminacija napretka iz biološke evolucije za mnoge je značilo eliminaciju ljudskog smisla. No, pošto je suština Darwinove teorije optimalna genetska prilagodba na lokalni okoliš «smisao» - ili dobar život - znači upravo opstanak u okolini evolucijske prilagođenosti, u prirodnom okolišu na koji je prirodna selekcija pripremila organizam. Za čovjeku, kako je rečeno, to znači opstanak u malim zajednicama u divljini. To je smisao, koji se može *isčitati* – ne: *učitati*, poput koncepta napretka – iz darwinističke evolucije.

[412] *Vienac* 1. III. 1884., br. 9, 29. III. 1884., br. 13 («Spiritismus»).

[413] Šulek 1885:103.

Šulekova znanstvena djelatnost

1. Jezična shvaćanja i znanstvena terminologija

Modernizacijski procesi, koji dovode do stvaranje centraliziranih država i industrijskih gradova, nemoguće je zamisliti bez uvođenja jedinstvenog standardiziranog književnog jezika. Hrvatski je narod bio u teškom položaju, jer je nekoliko jezičnih osnova, od srednjeg vijeka do početka XIX. stoljeća, bilo u procesu standardizacije.[414] Hrvatski književnici, koliko su se pisali narodnim jezikom, služili su kajkavštinom u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, čakavštinom u Istri, otocima i priobalju, te štokavštinom u Slavoniji, Lici, dalmatinskoj zaleđu i Bosni i Hercegovini. No, velika većina pismenih Hrvata služila se različitim varijantama štokavštine, kojom je govorilo i najveći dio hrvatskog naroda. Štokavština postupno prodire i u kajkavske i čakavske krajeve krajem XVIII. i u prvoj trećini XIX. stoljeća, dakle već prije ilirskog pokreta. Dio kajkavskih pisaca objavljuje književne priloge i u štokavskom jeziku. Hrvatski narodni preporod 1830-ih godina započeli su ljudi, kojima je kajkavština pretežno bila materinji jezik i s njom je Ljudevit Gaj započeo izdavanje svojih novina 1835. No, već iduće godine uveo je, bez odobrenja viših organa, štokavštinu, uviđajući da je ona znatno proširenija i puno pogodnija da bude glavna jezična osnovica za integraciju hrvatskog naroda i kulturno povezivanje Hrvata s drugim južnoslavenskim narodima. Iako su postojali gorljivi branitelji kajkavštine kao jedinog pravog hrvatskog jezika – Ignjat Kristijanović i Tomaš Mikloušić bili su najpoznatiji – većina iliraca-kajkavaca brzo je i rado prihvatila štokavštinu

[414] Najdetaljniji i do danas najkvalitetnijih pregled razvoja hrvatskog književnog jezika i različitih filoloških škola do početka XX. stoljeća i danas je knjiga Zlatka Vincea, koja je prvi put objavljena 1978. i do danas je izašla u još dva izdanja, 1990. i 2002. (Vince 1990). Drugi detaljniji pregledi su Jonke 1971, Moguš 1995, Škiljan 2002.

kao književni jezik. To je bilo moguće već zato što je štokavština i ranije bila prisutna u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ne, doduše, u puku, već kod obrazovanih pojedinaca. Pri tome su se mnogi ilirci još dugo, u privatnim razgovorima i poslovima, koristili kajkavštinom.

Dva najvažnija jezična dostignuća ilirskog pokreta bila je afirmacija štokavštine u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kao književnog jezika i njezino uvođenje kao službenog jezika u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Revolucija 1848. samo će potvrditi i ubrzati potonju tekovinu, iako će proces prodiranja štokavštine u kajkavsku Hrvatsku biti vrlo spor u slučaju seljaštva i sitnog građanstva. Time je osigurano čvrsto jezično povezivanje kajkavske sjeverozapadne Hrvatske s drugim hrvatskim krajevima, posebno Slavonijom, Vojnom granicom i Dalmacijom u kojima su dominirala štokavska narječja, uglavnom na bazi ikavice. U nacionalnom pokretu od tada dominira upotreba ijekavske štokavštine, s nekim posebnim slovima, koju će Hrvatski sabor 1847. proglasiti službenim jezikom u Hrvatskoj i Slavoniji. Kasnije će biti u upotrebi različite varijante pisanja, ali kajkavština i čakavština će biti svedeni na razinu lokalnih dijalekata. Postupno će prevladati ijekavska štokavština, iako će još dugo djelovati pristalice drugih narječja, poput Ante Kuzmanića u Dalmaciji i njegovog upornog zagovaranja ikavice, odnosno Starčevićeve ekavice u Banskoj Hrvatskoj.

Ilirci nisu preuzeli pučki štokavski govor, već su nastojali stvoriti modificirani književni jezik na bazi štokavštine, s elementima čakavštine i kajkavštine i s nekim arhaičnim oblicima kako bi ga mogli prihvatiti ne samo svi Hrvati, već i drugi južnoslavenski narodi. To se posebno vidi u prvom modernom hrvatskom rječniku, *Němačko-ilirski slovar* (1842) Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića na kojem će kasnije i Šulek graditi svoju leksikografsku praksu. U Beču 1850. došlo je do književnog dogovora grupe hrvatskih i srpskih jezikoslovaca na kojem je odlučeno da se «južno narječje» uzme kao osnovica književnog jezika. No, u kasnijim godinama većina hrvatskih potpisnika – Ivan Mažuranić, Dimitrije Demeter, Vinko Pacel – nije ga se pridržavala. Oko sredine XIX. stoljeća u Banskoj su Hrvatskoj postojale tri jezične škole. Najmarginalnija je bila Riječka škola na čelu s Franom Kurelcem, koja je narodni štokavski jezik nastojala povezivati s mnogim arhaičnim elementima. Tokom 1850-ih i 1860-ih godina najveći je utjecaj imala Zagrebačka škola, koja je polazila od ilirske tradicije štokavskog jezika i starijim sintaktičkim oblicima, posebno korištenjem nastavka –ah u

genitivu množine. Kancelar Ivan Mažuranić nastojao je 1860-ih godina nametnuti kao službeni pravopis po shvaćanjima Zagrebačke škole, ali to se nije dugo održalo. Poseban je slučaj bio Ante Starčević, koji se dosljedno služio mješavinom štokavštine i arhaičnih elemenata, poput e ispred r i ekavskim izgovorom. U drugoj polovici XIX. stoljeća postupno raste utjecaj pristalica čiste narodne štokavštine, koja je bila u procesu jezične integracije i kod Srba. Ona će, do kraja XIX. stoljeća, prevladati, definitivno s velikim pravopisima i rječnicima Ivana Broza, Franje Ivekovića i Tomislava Maretića. Time će Hrvati izgraditi isti standardizirani književni jezik kao i Srbi, ali svaki će ga narod nazivati svojim imenom uz nerijetke optužbe međusobnog «potkrađivanja». Noviji hrvatski jezikoslovci došli su, u osnovici, do iste pozicije kao i linija Karadžić-Daničić, ali preuzeli su u hrvatski književni jezik uglavnom ono što je već bilo prisutno u hrvatskom novoštokavskom govoru. Književni štokavski jezik kod Hrvata temeljio se na procesima standardizacije štokavštine, koja je postojala desetljećima prije Karadžića, iako je ovaj izvršio značajan utjecaj na mnoge hrvatske jezikoslovce.

Od početka svoje spisateljske djelatnosti u Hrvatskoj Šulek je pisao štokavštinom. Kao Slovak, nije morao prevladavati materinju kajkavštinu poput većine svojih suvremenika iz Zagreba i šire okolice. Tokom 1840-ih godina, kada je kritika ilirske štokavštine bila još vrlo česta, Šulek je branio ilirsko korištenje štokavštine, koja je mnogo proširenija od zagrebačke kajkavštine, jer, slično Nijemcima i Talijanima, moguće je da ljudi govore različitim dijalektima, a isto pišu. Kajkavština je prostorno vrlo skučena, sadrži mnogo stranih riječi, posebno latinskih i mađarskih i na njoj je vrlo malo objavljeno. Štokavština, suprotno tome, je znatno rasprostranjenija, njome govore puno veći broj ljudi i ima za sebe dugu književnu tradiciju. Kajkavštinom govori oko 800.000 ljudi, a ilirskim preko 12 milijuna. Korištenje štokavštine posebno je važno u čvršćem povezivanju sa susjednom Slavonijom, koja je pod najvećim mađarskim pritiskom i u kojoj se malo ljudi zanima za narodnu književnost. Šulek navodi da širenje štokavštine neće uništiti zagrebačku kajkavštinu, već će pomoći da se književno podigne i da se češće koristi. Kajkavština i štokavštine vrlo su slični govori i sadrži mnogo istih ili sličnih riječi i svatko može lako razumjeti oba govora.[415] Neposredno prije saborskog zaključka Šulek je pisao da duga prevlast latinštine u

[415] Šulek 1997:250-252.

javnim poslovima ne može biti zapreka podizanju narodnog jezika na diplomatski status. U početku će biti mnogo tuđica, ali izradom gramatike i javnim korištenjem one će postupno iščeznuti.[416] Tu je Šulek istaknuo jezični purizam, koji će kasnije biti jedno od glavnih obilježja njegovog leksikografskog rada.

Nakon što je hrvatski jezik proglašen službenim na području Banske Hrvatske i Slavonije 1847. pojavila se potreba za izradom adekvatne terminologije za upravne i sudske poslove. Banski je namjesnik Mirko Lentulaj uputio Šuleku pismo u kojem ga je pozvao da surađuje u radu odbora za izradu pravne terminologije.[417] U lipnju 1849. Bansko je vijeće Šuleku dodijelilo tada veliku novčanu nagradu od 300 forinti «iz obzira na osobitu njegovu narodnoga jezika věštinu».[418] To su bili pokazatelji koliko su rukovodeći ljudi hrvatske političkog i intelektualnog života cijenili Šulekov doprinos afirmaciji narodnog jezika i nipošto potvrda ranije spomenute Neustädterove tvrdnje o Šulekovoj beznačajnosti u javnom životu. Iako rodom Slovak, kojem hrvatski nije bio materinji, Šulek se njime vještije služio od mnogih rođenih Hrvata, koji su odrasli na mješavini latinskog, njemačkog i kajkavskog jezika. To će se tek kasnije promijeniti kako će novi naraštaji već u školskim klupama slušati isključivo književni narodni jezik.

Do 1850-ih godina Šulek je uglavnom zapažen kao pisac novinskih članaka u kojima je dominirala politička i državno-pravna problematika s naglaskom na obrani hrvatske municipalne autonomije i teritorijalne cjelovitosti. U razdoblju Bachovog apsolutizma 1850-ih godina Šulek se nije mogao baviti političkim radom. No, već tada se vidjela njegova svestranost, jer se zanima za mnoge poslove. Već tada se počinje baviti znanstvenim radom na temelju kojeg će od početka rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1867) biti njezin član, a od 1874. do smrti tajnik. Šulek je 1867. stekao doktorat iz filozofije u Leipzigu s disertacijom o Ruđeru Boškoviću (*Memoria Rugerii Josephi Boskovici*). Od tada će najveći dio Šulekovog rada biti znanstvenog karaktera s tek nekoliko političkih članaka u dnevnom tisku.

Po općim političkim i ekonomskim prilikama hrvatske su zemlje tretirane kao vrlo «zaostale», među «najzaostalijim» u Monarhiji. No,

[416] NDHS 7. VIII. 1847., br. 63 («Nov razlog za uvedenje narodnoga jezika»).

[417] AHAZU, OBŠ, XV 19 g-1, Lentulaj Šuleku 2. IX. 1848. O tom odboru nema nikakvih daljnjih podataka i čini se da namjeravana izrada nije niti poduzeta.

[418] HDA, BV, kut. XIII., br. 6505-135.

hrvatska je intelektualna elita bila vrlo obrazovana i u stalnom kontaktu s duhovnim strujanjima iz Zapadne i Srednje Europe, ponajviše iz njemačkih zemalja. To nije čudno, jer je Habsburška Monarhija bila, u osnovi, srednjoeuropska država povezana mnogostruku s «razvijenijim» europskim društvima. Vidjeli smo da je Šulekov leksikografski posao – a on nije bio niti izučeni lingvist, niti mu je materinji jezik bio hrvatski – bio na jednako visokoj razini kao i bilo koji slično djelo u tadašnjoj Europi. U toku 1850-ih godina glavnina Šulekovog znanstvenog rada odnosila se na leksikografiju i botaniku. Leksikografski i lingvistički rad zauzima jedno od središnjih mjesta u čitavom Šulekovom opusu, kvantitativno vjerojatno najveći. Šulek je smatrao da se narod može obrazovati samo u svojem vlastitom jeziku zbog čega svaki narod mora nastojati oko izgradnje i oblikovanja svojeg jezika. Niski stupanj narodne prosvjete proizlazi ne samo iz nepismenosti seljaštva, već i iz služenja, kod inteligencije, tuđim jezicima, posebno latinskim, ali i njemačkim, talijanskih i francuskim. Ako bi hrvatska inteligencija počela pisati u narodnom jeziku onda bi u Hrvatskoj i Slavoniji «znanost i umětnost u većoj cěni bile; tàrgovina i rukotvornost bi se digla, i cěla bi kraljevina obilno procvala».[419] U to se vrijeme Šulek zalagao za pisanje glasova *à* i è, koji su preuzeti iz češke grafije. Priznavao je da narod te glasove ne govori, ali književni jezik ne može biti isto što i pučki jezik, jer niti dva sela ne govore isto. Književni jezik mora zadržati vezu s pučkim jezikom i temeljiti se na njemu, ali ne može ga potpuno slijediti.[420]

Kao pripadnik Zagrebačke filološke škole Šulek se 1850-ih godina angažirao u opravdanju nekih pravopisnih mjera. U književnog prilogu časopisa *Neven* dokazivao je, suprotno i svojoj vlastitoj ranijoj praksi i članku iz 1846., da slovo r valja priznati kao samoglasnik i da pred njim ne treba pisati ni a, ni è, tj. *krv, prst*. Takvo pisanje bolje odgovara duhu i ustrojstvu hrvatskog jezika i bliže je narodnom govoru.[421] U vrlo zapaženoj i utjecajnoj raspravi u časopisu *Neven* Šulek se založio da se refleks jata *ě* piše kao *ije* u dugim, a *je* kratkim slogovima. Šulek smatra da je *ě*, preuzet iz češke grafije, bio samo privremena mjera i da ga sada treba napustiti. Zagrebački jezikoslovci upotrijebili su ga, jer su željeli

[419] Šulek 1997:238-239.
[420] DI 4. VII. 1846., br 27, 11. VII. 1846., br. 28 («Zašto pišemo à?»).
[421] *Neven* 5. I. 1854., br. 1 («Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* itd.?»).

«složiti sva plemena hrvatskog naroda».[422] Do kraja života Šulek je bio *ahavac*, tj. pobornik pisanja *–ah* u genitivu množine. Takvo je pisanje, umnogome pod njegovim utjecajem, prevladavalo do pred kraj XIX. stoljeća. No, Karadžić ga je uvijek odbacivao, Vatroslav Jagić, kasnije lingvist europskog glasa, kritizirao ga je već 1860-ih godina, a Mirko Divković, u *Hrvatskoj gramatici* (1879), također napušta njegovo korištenje. S pobjedom hrvatskih vukovaca, do kraja XIX. stoljeća, nastavak *–ah* će definitivno nestati iz upotrebe.

Svoju obranu *–ah* Šulek je najdetaljnije obrazložio u članku iz 1864. u kojem je iznio i neke općenite primjedbe o leksikografiji. Istaknuo je da i gramatika i jezikoslovlje potpadaju pod zakon usavršavanja, koji karakterizira ne samo znanost i ljudsko društvo, već i čitav prirodni svijet. Hrvatska gramatika posebno treba popravke, jer se nalazi tek u začecima. Dvije najveće zapreke usavršavanju hrvatskog jezika su puno tuđih naziva i manjak pravog jezikoslovnog znanja. Mnogi su mislili da je jezik samo slučajan skup glasova, dok su drugi priznavali da je to organski sklad sa stalnim pravilima, ali nisu znali ustanoviti ta pravila.[423] Narodni je jezik živa cjelina, koja se mijenja kao i svaki organizam. Filolog treba istraživati promjene i pravila jezika, a ne ih naprečac osuđivati da se ne slažu s drugim jezicima. Tu je grešku, smatra Šulek, učinio Vatroslav Jagić, koji je odbacio *–h* u genetivu množine, jer se ne govori u narodu i jer ga nema u drugim jezicima. No, navodi Šulek, on se govori u dijelu naroda, iako tek u najnovije vrijeme, a neki ga pisci i koriste.[424] Šulek na kraju tvrdi da problematičan nastavak nije izmišljotina zagrebačke škole, već je ukorijenjen u narodu i sve se više širi.[425]

Kvantitativno najopsežniji svakako je rad na hrvatsko-njemačkom rječniku, koji se otegao skoro desetak godina i izašao 1860. godine.[426]

---

[422] *Neven* 20. IV. 1854., br. 2 («O dvoglascu *ie*»). Nakon 1854. Šulek više u svojim tekstovima nije koristio znakove «ě» i «è». Nakon ove Šulekove rasprave ti znakovi postupno nestaju iz pisanih tekstova. Već 1860-ih godina vrlo se rijetko koriste, uglavnom u dopisima nekih oblasti, a kasnije se potpuno gube.

[423] *Književnik I.*, 1864:283-284.

[424] *Književnik I.*, 1864:284-290. U jednom pismu Šulek navodi da je u raspravi samo želio pokazati da pisanje *-ah* nije krivo, ali ako netko želi pisati «po crnogorski» slobodno mu bilo (Milčetić 1907:286, Šulek Trnskom 25. III. 1864).

[425] *Književnik I.*, 1864:291. Takve decidirane tvrdnje oko, kako će se pokazati, izgubljene stvari, svakako nisu mogle pomoći očuvanju Šulekovog ugleda među kasnijim hrvatskim jezikoslovcima.

[426] Šulek 1860. O Šulekovom radu na izradi hrvatsko-njemačkog rječnika detaljnije piše Vince 1990:536-552 i Gostl 1995:71-89. Šulekovu leksikografsku i filološku djelatnost detaljno su anali-

Svoj rad na tom rječniku Šulek je, u jednom pismu Franu Kurelcu iz veljače 1851., objasnio dotrajalošću i nedostupnošću Mažuranić-Užarevićevog rječnika iz 1842. godine.[427] Šulek je najprije mislio proširiti rječnik Mažuranića i Užarevića, no na kraju je napisao nov, znatno opsežniji rječnik. Prvobitno planiranih 80 araka prošireno je na 107 araka ili preko 1700 strana. Pojedini manji svesci izlazili su od 1853., jer je Šulek morao predavati kako ih je završio, bez mogućnosti da ih kasnije dotjeruje. U međuvremenu i on je, kao i svi, napredovao u poznavanju narodnog jezika. Stoga u predgovoru ističe da bi rječnik bio puno bolji da ga je mogao naknadno dotjerivati i popravljati.[428] To je razlog da je u rječniku ostavio znak *ě*, koji je do tada napustio i on i većina drugih pisaca.

U predgovoru Šulek govori o velikim teškoćama kod izrade takvog rječnika, jer je u Hrvatskoj dugo vladao tuđi jezik, najprije latinski, a zatim kratko vrijeme njemački. Hrvatski je jezik 1848. takoreći preko noći uveden u javne poslove i nije čudo da postoje veliki problemi oko adekvatne terminologije i u nestručnim područjima. Savršen rječnik moći će se napisati «kad se sve ono blago hrvatskoga jezika, što ga jošte ima u narodu, iznese na vidělo». Sadašnji rječnik pisan je sadašnji naraštaj i uz nadu da će brzo zastarjeti: «Ako našoj narodnosti za dugo uzsija sunce, sav će ovaj rěčnik za koju godinu ostaréti, jer će poznavanje i razvijanje narodnoga jezika svejednako napredovati».[429] Hrvatske su izraze Šulek uzeo iz narodne štokavštine ne smatrajući, za razliku od nekih drugih, da su previše proste. Rukovodio se načelom da je tuđe riječi najbolje izbjegavati što je više moguće i uzeti domaću riječ makar i ne bila najbolja, jer će loša riječ s vremenom nestati, a «mučno je izkoréniti tudjinke, kad se u jeziku uvréže».[430] U manjku domaćih izraza koristio se izrazima iz drugih slavenskih jezika, ali tek u krajnjem slučaju. Prilikom izrade rječnika Šulek se, kako ističe u predgovoru, konzultirao s drugim jezikoslovcima i javnim djelatnicima, poput Ivana Trnskog, Nikole Begovića, Mijata Stojanovića, Mane Sladovića i dru-

zirali, uz Vincea, Ljudevit Jonke (Jonke 1954, 1955, 1956, 1971), Igor Gostl (Gostl 1995), Ivo Pranjković (Pranjković 2006) i drugi. Rječnik je Šulek posvetio biskupu Strossmayeru i, kao poticaj za daljnji rad, dobio nagradu od 200 forinti.

427 Gostl 1995:49.

428 Šulek 1860/I:VII.

429 Šulek 1860/I:I, VII, VIII.

430 Šulek 1860/I:VIII.

gima. Tu je posebno bila značajna suradnja s Trnskim, inače Šulekovim dobrim prijateljem, koji je pregledavao sve sveske prije slanja u tisak. Neki suvremenici su visoko cijenili Šulekov rječnik, čak i ako se nisu slagali s nekim njegovim filološkim nazorima. Vatroslav Jagić, hrvatski jezikoslovac europskog i svjetskog ugleda i Šulekov mlađi suvremenik, smatrao je da je to djelo učinilo velike usluge narodnom jeziku i da su se na njemu odgajala pokoljenja pisaca u pravilnoj upotrebi jezika.[431]

Austrijski centralizatori opravdavali su nametanje njemačkog jezika činjenicom da drugim jezici, osim talijanskog, nemaju razrađenu znanstvenu terminologiju i stoga nisu pogodni za modernu upravu. Koliko god to suvremenicima bilo teško priznati ta je tvrdnja imala izvjesne osnove. Hrvatski jezik posebno je patio od manjka stručne terminologije. Nakon pada Bachovog apsolutizma formiran je Školski odbor, koji je 1862. raspravljao o znanstvenoj terminologiji. Kao poznatom književniku Namjesničko je vijeće 1865. Šuleku predložilo uređivanja i izdavanje znanstvenog rječnika pod osnovnim uvjetom da bi se u njemu «trebalo čuvati od svijuh skrajnostih: od pretjerana purizma i bezpotrebna klasicizma».[432] Šulek se konzultirao s mnogim lingvističkim i drugim stručnjacima i sakupljačima narodnog blaga, poput Vatroslava Jagića (filozofija i lingvistika), Josipa Torbara (fizika), Ognjeslava Utješenovića i Mojsiju Baltića (građevinarstvo), Franom Erjavcom (mineralogija) i drugih. Jednim je dijelom taj rječnik zajednički rad više zagrebačkih stručnjaka u Šulekovoj redakciji. No, osim 300 strana ustupljene građe Šulek je nadopisao još preko 1000 strana pa je s pravom mogao isključivo sebe staviti kao priređivača. Rječnik je, nakon duge odgode,[433] izašao pod nazivom *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, prvi svezak 1874., a drugi 1875. Uz pojedine hrvatske nazive Šulek je dodavao strane izraze, posebno njemačke i talijanske. S obzirom na sadržaj pravi je naziv trebao glasiti *Hrvatsko-njemačko-talijansko-francusko-engleski rječnik*, jer je Šulek za tehničke nazive dodavao francuske i

[431] Vince 1990:551.

[432] OPHK, OBŠ, kut. I., br. 35, Namjesničko vijeće Šuleku 14. II. 1865. Nakon Šulekovog pozitivnog odgovora Namjesničko mu je vijeće povjerilo redakciju uz nagradu od 40 odnosno 50 forinti za tiskovni arak po razlici tiska (isto, Namjesničko vijeće Šuleku 15. VI. 1865).

[433] U pismima zemaljskoj vladi u prvoj polovici 1870-ih godina Šulek je molio da se ubrza tiskanje rječnika i isplata honorara, jer se jako zadužio. Kao glavnog krivca za odugovlačenje naveo je Gajevu tiskaru, čiji je vlasnik u to vrijeme umro (OPHK, OBŠ, kut. I., br. 38, 39, Šulek vladi ožujak 1871. i 1. VIII. 1875). Kasnije je molio bana za isplatu dodatnog honorara, jer je prvobitni ugovor sklopljen za redaktorski posao, dok je kasnije Šulek priredio najveći dio rječnika (isto, br. 41, Šulek I. Mažuraniću s. d.).

engleske izraze. U predgovoru Šulek je objasnio da je talijanske izraze uvrstio da bi rječnik bio koristan i dalmatinskim Slavenima, a francuske i engleske izraze da bi se lakše proširili u Hrvatskoj, ali i da «našinci» nauče cijeniti «vrsnoću hrvaštine i preimućtvo njezine gibkoće i okretnosti». Šulek je, kako navodi, tek u nuždi koristio izraze iz drugih slavenskih jezika, a inače je uvijek davao prednost narodnim izrazima, makar i slabo poznatim. Rječnik bi trebao biti od koristi ne samo srednjim školama, već i visokim znanstvenim zavodima.[434] Veći broj Šulekovih naziva u *Rječniku* nije izdržao test vremena, ali mnogi – poput prirodoslovac, pogon, kisik, vodik, dušik, dojam, dragulj tlak, plinovod i drugi – ostali su u stručnoj i popularnoj upotrebi.[435]

U Hrvatskoj su, oko sredine XIX. stoljeća, postojale velike teškoće oko izrade znanstvene terminologije, ali nigdje toliko kao na području prirodnih znanosti. One su bile izrazito zapuštene, jer je i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, koja je otvorena 1867., stavila naglasak na patriotske dužnosti pisanja o hrvatskim i južnoslavenskim zemljama. Šulek je znatno doprinio stvaranju prirodoslovne terminologije. Preveo je 1850-ih godina knjigu *Naturgeschichte,* koja je bila namijenjena hrvatskim realkama. Tu je posebno značajno bilo njegovo dugotrajno zanimanje za botaniku. Na zahtjev Banske vlade objavio je 1856. prvi svezak *Biljarstvo za više gimnazije* kao udžbenik za hrvatske realke. Drugi svezak, pod naslovom *Biljarstvo. Uputa u poznavanje bilja* objavila je 1859., zajedno s prvim dijelom, Matica ilirska kao jedno od svojih prvih znanstvenih publikacija. Ti su priručnici – prvi hrvatski udžbenici iz botanike za gimnazije - trebali poslužiti samoukim botaničarima i uputiti ih, na temelju Linnéovog sustava, u praktično korištenje pojedinih vrsta biljaka. U uvodu za drugi svezak Šulek je istaknuo da njegovi priručnici trebaju upozoriti na mnoge praktične koristi od botanike, učiti omladinu napretku i odvraćati je od razuzdanog i nezdravog života, poticati ljubav prema prirodi, isticati oskudnost ljudskog znanja itd.[436] Šulekove knjige o botanici položili su temelje botaničkoj znanstvenoj terminologiji u Hrvatskoj.

[434] Šulek 1874a:IV-V. Slučajno se poklopilo da je *Rječnik* izašao istovremeno s otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu.

[435] Šulek 1874a-1875; Vince 1990; Gostl 1995; Pranjković 1999, 2006.

[436] Šulek 1859:2-3

Šulekovu priručnike kritizirao je Ljudevit Vukotinović, koji se 1850-ih godina također amaterski bavio botanikom. Njegov je glavni prigovor bio da je Šulekovo zastupanje Linnéovog sustava neprikladno i zastarjelo.[437] U odgovoru Šulek je naveo da je prvi dio napisao u žurbi zbog kasnih rokova, ali drugi dio, koji Vukotinović napada, i danas bi jednako napisao. U detaljnoj argumentaciji Šulek pokazuje da Vukotinović ili uopće nije čitao ili nije pozorno čitao njegove priručnike, jer mu prigovara stvari, koje su direktno suprotne njegovom tekstu. Šulek priznaje mane Linnéovog sustava, ali misli da je on ipak dobar za početnike u botanici, posebno omladini, kojima su priručnici i namijenjeni. Šulek odbacuje i Vukotiniću optužbu da je stvarao nova imena za bilje i tvrdi da ih je preuzeo iz domaćih ili drugih slavenskih pisaca.[438]

Kruna Šulekovog botaničkog rada svakako je *Jugoslavenski imenik bilja* (1879), plod tridesetogodišnjeg truda, koji iznosi 564 stranice ili 40 araka. U popisu izraza najprije se navodi hrvatska riječ, zatim latinski ekvivalent, te često sinonimi iz drugih slavenskih jezika, posebno češkog i ruskog. Rječnik sadrži i narodne pjesme, poslovice i zagonetke vezane uz pojedine biljke, kao i latinsko-hrvatsko kazalo. Posebnu mu je pomoć pružio župnik i kasniji dubrovački biskup Mato Vodopić, koji je Šuleku slao sakupljene riječi i upozoravao ga na objavljene botaničke članke. Značajnu pomoć u prikupljanju građe pružili su Ivan Danilo, Matija Valjavec, Mijat Stojanović, Jakov Volčić, Andre Linardić i drugi. Rječnik je namijenio ne samo botaničarima, već i liječnicima, te jezikoslovcima. U predgovoru je naveo da rječnik pokazuje bogatstvo hrvatskog jezika s kojim se samo ruski može usporediti. Naveo je da u rječniku nema niti jedne njegove kovanice, iako ima dosta prijevoda iz drugih jezika, posebno njemačkog i talijanskog.[439] Šulek je izradio i rječnik za domobranstvo, koje je uvedeno po nagodbi 1868. i u kojem je hrvatski jezik morao biti službeni. Po nagovoru zapovjednika domobranstva Miroslava Kulmera preveo je dvanaest mađarskih knjižica s

[437] NN 7. II. 1860., br. 30 («Šulekovo biljarstvo»).

[438] NN 11. II. 1860., br. 34 («Antikritika»). Za ovu je polemiku značajno i Vukotinovićeva opaska da je on pravi «Hèrvat, domaći sin, posiedujem komadić hèrvatske zemlje, koja me može neodvisno hraniti, neće me dakle terrorizirati nikakva pridošlica, bio on slavenske, niemačke ili koje god mu drago kèrvi...» Slovak Šulek duhovito je odgovorio da moli za oproštenje *gosp. Farkaša*, što je bilo mladenačko Vukotinovićevo prezime. Kasnije se Vukotinović ispričao, jer je njegova osobna uvreda izazvala vrlo negativne reakcije u hrvatskoj javnosti u kojoj je Šulek već odavno stekao vrlo velike simpatije.

[439] Šulek 1879:IV-XII; Vince 1990:559-563; Gostl 1998:81-84; Dadić 1998.

vojničkom pravilnikom i naredbama. Time je utemeljio i hrvatsku vojnu terminologiju, jer su mnogi nazivi, koji se i danas upotrebljavaju prvi put upotrebljeni kod Šuleka: bojnik, domobranstvo, časnik, stožer, pobočnik itd.[440]

Dio suvremenih jezikoslovaca kritizirali su Šuleka zbog pretjeranog jezičnog purizma, izbacivanja svih tuđica, kovanja nepotrebnih novotvorina, stvaranja umjetnog i nategnutog jezika itd. U literaturi postoji mišljenje da je nestanak većeg broja Šulekovih kovanica bila posljedica neprijateljstva prema njegovim jezičnim shvaćanjima kod kasnije pobjedničke generacije hrvatskih vukovaca, poput Broza, Ivekovića i Maretića. Akademijin rječnik, koji je 1880. uredio Daničić, Šuleka gotovo potpuno ignorira.[441] Oni su Šuleka optuživale za stvaranje «nemogućih, nepotrebnih i nakaradnih kovanica», jer su smatrali da se treba služiti isključivo narodnim govorom i maksimalno izbjeći kovanje novih izraza. Šulek je pripadao «poraženoj» Zagrebačkoj filološkoj školi, čije su glavne ideje napuštene do početka XX. stoljeća. Franjo Iveković, odgovarajući na prigovore Vatroslava Jagića zašto je, u *Rječniku hrvatskog jezika* (1901), zanemario Šulekove rječnike, naveo je da je Šulek pisao o svemu i svačemu, ali da to ukazuje na površnost, te da nije bio ni jezični stručnjak, niti je uspio «duboko zaroniti u duh jezika našega».[442] Šulek je pozvan na surađivanje oko izdavanja *Akademijinog Rječnika*, ali u kasnijim je pripremama ignoriran. Đuro Daničić, glavni urednik prvog izdanja *Rječnika*, potpuno je prešutio dva Šulekova kapitalna leksikografska djela – hrvatsko-njemački rječnik i rječnik znanstvenog nazivlja – i spomenuo samo imenik bilja.[443]

No, neki Šulekovi suvremenici, poput Pere Budmanija, visoko su ocijenili njegov rječnik iz 1874-5., smatrajući da se malo rječnika Europi može pohvaliti tako visokom znanstvenom razinom. Josip Torbar, u nekrologu Šuleku, smatrao je da se u njegovom pisanju «zrcalio duh

[440] Vince 1990:563-568; Pranjković 1999, 2006.

[441] Dadić 1982/II:164-165; Vince 1990; Gostl 1995; Babić 1998. Zanimljivo je činjenica da je Šulek, prilikom otvaranja Akademije, svrstan u razred matematičko-prirodoslovni, iako je mogao biti svrstan i u razred povijesno-filološki. Po nekim mišljenjima to je učinjeno namjerno kako bi se smanjio njegov utjecaj u kasnijem priređivanju Akademijinog rječnika u kojem je vukovac Đuro Daničić, uvjeren neprijatelj Zagrebačke škole, imao najznačajniju ulogu (Gostl 1995:56-57). Bilo to točno ili ne, Šulekovi radovi iz botanike bili su dovoljno opravdanje za izabrano razvrstavanje, a njegova kasnija znanstvena djelatnost to je samo dodatno potvrdila.

[442] Pranjković 1999:153-154.

[443] Martinčić 1991.

hrvatskog jezika» i da se Šulek «popeo na visinu čiste i pravilne stilistike hrvatskog jezika». Torbar, ipak, izražava rezerve u vezi Šulekovog jezičnog purizma.[444] I neki kasniji jezikoslovci, poput Aleksandara Belića i Petra Skoka, smatrali su da Šulekov leksikografski posao sadrži trajnu znanstvenu vrijednost i da je uzor kako treba njegovati pravilni književni jezik.[445] Tek zadnjih četrdesetak godina, sa znatnijom vremenskom distancom, prevladala je pozitivnija recepcija Šulekovog leksikografskog i filološkog rada, koja njegova pretjerivanja tumači kao posljedicu objektivnih prilika u tadašnjem hrvatskom društvu, a ne njegovim neznanjem ili površnošću. Šulekovo zalaganje za korištenje složenica i kovanica kasnije je prevladalo, ali je odstranjen pretjerani jezični purizam. Šulekov purizam bio je umnogome reakcija na opasnosti nametanja drugih jezika i političkih utjecaja, posebno posljedica germanizacije, talijanizacije i mađarizacije. Mnoge Šulekove kovanice, koje su 1870-ih i 1880-ih tretirani kao «barbarizmi», danas su u normalnoj upotrebi (toplomjer, brzojav, parobrod, velegrad itd.).

2. Prirodne znanosti

Obično se smatra da se počeci moderne znanosti[446] mogu datirati s tzv. znanstvenom revolucijom XVI. i XVII. stoljeća, posebno od Kopernikove heliocentričke teorije. Moderna znanstvena istraživanja istaknula su potrebu induktivnog opažanja i uvažavanja činjenica, posebnu u opreci prema dogmatskoj aristotelijanskoj filozofiji, koja je tada još dominirala na zapadnim sveučilištima. Izvorno, istaknuti znanstvenici XVI. i XVII. stoljeća ne samo da nisu bili ateisti ni materijalisti, već su bili uvjereni da njihova istraživanja upućuju na postojanju božanskog tvorca. Tek kasnije, tokom XVIII. stoljeća, pojavljuju se prve materijalističke i ateističke formulacije u djelima nekih francuskih filozofa, poput Paula Holbacha i La Mettrieja. Pozitivizam XIX. stoljeća istaknuo

[444] Torbar 1897:178.

[445] Vince 1990:572-574, 614-617.

[446] Spomenuli smo da je znanost, kao metoda spoznavanja na temelju činjenica i razmišljanja, postojala u svim ljudskim društvima i imala je različite eksplanatorne sposobnosti, ovisno o području primjene. *Moderna* znanost nije socijalna konstrukcija, jer nam govori neke objektivne činjenice o svijetu, ali prilagođena je potrebama modernog društva, što se najbolje vidi u njezinim osnovnim obilježjima: apstrakciji, dekontekstualiziranom diskursu, primatu kvantifikacije, parcijalnom i fragmentiziranom pristupu, profesionalizaciji, uskoj povezanosti s tehnikom itd.

je važnost jedinstvene znanstvene metode i monističkog pristupa, koje se tada općenito shvaćalo u smislu newtonovske mehaničke fizike. U XIX. stoljeću, i još dugo u XX. stoljeću, smatralo se da je fizika kraljica znanosti i da sve druge discipline, ako žele biti «znanstvene» moraju oponašati fiziku. To je impliciralo mehaničko viđenje prirodnog svijeta i dovodilo do mnogih teškoća u primjeni na živa bića, uključujući i čovjeka. Darwinistička prirodna selekcija djelomično je izraz mehaničkog materijalizma, ali ona ističe značaj evolucijske prošlosti i genetskog nasljeđa, nešto što strojevi nemaju, za razliku od živih bića.

Pozitivizam nije nužno značio materijalističku i ateističku orijentaciju, ali je logično vodio prema njoj, jer nije ostavljao mjesta za metafiziku i dualizam. Svijet je, po njemu, jedan i znanstvena metoda mora biti jedinstvena. Oslanjanje na empirizam i induktivizam značilo je odstranjivanje svih metafizičkih i natprirodnih principa kao neprovjerljivih hipoteza. To je bilo u suprotnosti s tradicionalnim aksijalnim religijama – u Europi s kršćanstvom – ali, kako se pokazalo, i s modernim humanističkim disciplinama, koje su, u sekularnom obliku, preuzele vjeru u biološki i ekološki diskontinuitet između čovjeka i drugih vrsta. Novija su povijesna istraživanja osporila ranije često jednostrano suprotstavljanje znanosti i religije i ukazale na njihove često složenu povezanost i ambivalentne stavove kod mnogih slavnih učenjaka.[447] No, za rastući broj učenjaka, posebno u biološkim znanostima, moderna je znanstvena metoda u načelu bila inkompatibilna s tradicionalnom religijom. Potonja nije bila toliko pogrešna koliko irelevantna, tj. Priroda se tumači kao samodostatna cjelina, koja ne treba vanjskog uzročnika. To je logični završetak de-teizacije, koja je prisutna od početaka moderne znanosti kada se Bog, kao nebeski urar, sve više povlači iza pozornice i nestaje iz ljudske povijesti. Materijalizam i naturalizam sve više postaju osnovna obilježja znanstvenog istraživanja, a teizam osobni i subjektivni stav pojedinih učenjaka, koji nema nikakve logičke veze s njihovim znanstvenim radom. Taj se proces može posebno dobro pratiti na primjeru evolucijskih teorija XIX. i XX. stoljeća, koji su uvijek izazivale mnogo veću pozornost i znatno intenzivnije polemike nego što je to bio slučaj u nekim drugim područjima, poput astronomije ili fizike. Potrebno je nešto više reći o modernim evolucijskim teorijama – od kojih je Darwinova u XIX. stoljeću bila samo jedna – jer je o njima Šulek puno pisao.

[447] Finchman 2002; Clayton-Schloss 2004; Bowler-Morus 2005; 2007; Clayton 2006.

Usprkos nekim ranijim anticipacijama, kao kod nekih antičkih materijalista, evolucionizam je primarno tvorevina modernog doba i počinje se širiti od sredine XVIII. stoljeća. Novija povijesna istraživanja uvjerljivo su pokazala da je evolucionizam, u različitim oblicima, od početka bio čvrsto povezan s modernom idejom napretka.[448] Koncept biološke evolucije – progresivna promjena od jednostavnijih prema složenijim oblicima života – shvaćala se kao osnova za uži povijesni napredak – evoluciju od primitivnih do civiliziranih ljudskih društava. Po tome čovjek bi bio vrhunac biološke evolucije, kao što bi moderna urbano-industrijska društva bila vrhunac povijesne (socijalne) evolucije. Tokom XIX. stoljeća evolucija se poistovjećivala s napretkom, a povećanje složenosti s povećanjem progresivnosti. Vjera u biološku evoluciju mogla se širiti relativno brzo jer je povezana s mitom o napretku – središnjim metanarativom moderne civilizacije.

Do sredine XIX. stoljeća postojale su različite koncepcije biološke evolucije, ali nitko nije pokušao detaljno argumentirati mehanizam evolucijske promjene i način transmutacije vrsta. Prvi koji je to pokušao bio je engleski prirodoslovac i biolog Charles Darwin (1809-1882) u svojem slavnom djelu «The Origin of Species» (1859). Iako je zadržao neodređeni oblik deizma – nekoliko usputnih spominjanja Tvorca – Darwinova teorija potpuno je naturalistička, tj. nije joj potreban oslonac na natprirodnog čimbenika. Osnovni Darwinov koncept – stečen čitanjem ekonomista Thomasa Malthusa - je prirodna selekcija (*natural selection*), koja se temelji na činjenici preobilnog rađanja živih bića i preoskudnih resursa. Zbog toga nastaje borba za opstanak (*struggle for existence*) u kojoj preživljavaju najsposobniji (*fittest*), tj. najbolje prilagođeni za zahtjeve okoliša. Darwin je isticao da izraz «borba za opstanak» koristi u prenesenom metaforičkom smislu uključujući međusobnu ovisnost živih bića. Borba za opstanak proizlazi iz nastojanja svih živih bića da se što više razmnože i iz ograničenih resursa. Darwinistička prirodna selekcija u osnovi se svodi na (ne)sposobnost preživljavanja živih bića u neprijateljskom i promjenljivom okolišu. Kompeticija se primarno vodi unutar pripadnika iste vrste, koji nastanjuju iste niše i koriste iste resurse. Darwinova teorija prirodne selekcije polazi od uvjerenja da u živom svijetu uvijek postoji manjak prirodnih bogatstva i višak živih bića, va-

[448] Od ogromne literature o povijesti evolucijskih teorija mogu se spomenuti: Greene 1981; Landau 1991; Ruse, 1996, 1999, 2000, 2005; Kaye 1997; Hawkins 1997; Bowler, 2000, 2003; Shanahan, 2004; Kohn 2005; Stamos 2006; Larson 2006.

rijabilnost bioloških mutacija u «borbi za opstanak». Organizmi, koji su bolje prilagođeni određenom okolišu ostavljaju više potomstva i njihove se osobine, kroz mnoge generacije, šire u lokalnoj populaciji, dok slabije prilagođeni nestaju.

Za Darwinovu teoriju bitne su dvije komponente: nasljedna varijacija individualnih organizama i različit reproduktivni uspjeh unutar lokalne populacije. Iako je sam Darwin povremeno upotrebljavao progresivistička izraze o «poboljšanju» i «višim/nižim vrstama», darwinistička evolucija je nesvrhovita i slučajna, tj. prirodna selekcija radi samo na postojećem genetskom materijalu bez tendencije «usavršavanja» i «napredovanja». Darwinova teorija dopušta kao kriterij napretka isključivo adaptivne sposobnosti po čemu napredak sigurno ne postoji, jer u tome ništa ne može nadmašiti viruse i bakterije – prve oblike života na Zemlji. Većina suvremenih povjesničara biologije smatraju da je Darwin ostao ambivalentan oko pitanja evolucijskog napretka, te da je širenje evolucionizma od početka bilo omogućeno njegovim povezivanjem s progresivističkom vizijom svijeta i ljudske povijesti.[449] U XX. stoljeću Darwinova teorija prirodne selekcije – dugo vremena marginalizirana – povezana je mendelijanskom genetikom u okviru moderne sinteze. Mnoge su konkretne Darwinove tvrdnje napuštene, ali ostalo je tumačenje o slučajnim (genetskim) mutacijama i optimalnoj prilagodbi organizma na određeni okoliš. Ronald Fisher pokazao je 1930-ih godina da za prirodnu selekciju nije neophodno intenzivno razmnožavanje organizma, već lokalna populacija, varijabilnost genetskog materijala na temelju slučajnih mutacija i promjene u konkretnom okolišu u kojem bolje prilagođeni preživljavaju i ostavljaju više potomstva. Time je iz darwinizma odstranjena potreba za postuliranjem malthuzijanske hipoteze o maksimalizaciji inkluzivnog fitnesa na kojoj se tradicionalno temeljio primat kompeticije i slika prirode kao krvavog bojnog polja.

Veliki uspjeh Darwinovog djela označio je definitivnu pobjedu evolucionizma, ali ne i njegovog koncepta prirodne selekcije, jer su mnogi znanstvenici prihvatili prvo, no ne i drugo. Od 1860-ih do 1920-ih godina «darwinizam» je uglavnom sinonim za evolucionizam, posebno uvjerenje da je i priroda općenito i čovjek posebno produkt biološke

[449] Greene 1981; Landau 1991; Ruse 1996, 2000, 2003; Bowler 2000, 2003; Shanahan 2004. To je tumačenje, koje se, kako ćemo vidjeti, i te kako tiče Šuleka, jer je za njega, poput većine njegovih suvremenika, bilo nepojmljivo izbacivanje koncepta napretka iz evolucije.

evolucije, umjesto božanskog stvaranja. Tek mnogo kasnije, od sredine XX. stoljeća dalje, «darwinizam» označava specifičnu Darwinovu teoriju prirodne selekcije. Darwinova teorija od početka je izazvala mnoge kontroverze i napade, najprije uglavnom iz tradicionalnih kršćanskih krugova, ali iz krugova sekularnog humanizma. Humanistička ideologija, čije je središte i povijesno izvorište bilo u gradovima, uvijek je polazila od dogme o biološkom i ekološkom diskontinuitetu, uvjerenju da civilizirani čovjek nije dio (samo) prirodnog svijeta i nije (samo) životinja, već i nešto «više», jer ima nešto što druga bića nemaju: razum, dušu, svijest, jezik, kulturu itd. i naglasak mora na toj navodnoj ljudskoj iznimnosti. Od početka formulacije svoje teorije, krajem 1830-ih godina, do kraja života, Darwin je bio uvjeren u postojanje biološkog i ekološkog kontinuiteta, tj. čovjek je biološka vrsta, produkt evolucijskih procesa i dio mreže života. Proučavanje čovjeka, stoga, ne može biti bitno različito od proučavanja drugih vrsta, iako mnoge specifičnosti mogu postojati – jer svaka je vrsta po nečemu različita. Darwinova teorija priznala je pripadnost čovjeka prirodnom svijetu i postojanje biološkog i ekološkog kontinuiteta između čovjeka i drugih vrsta, jer smo ponikli od majmunolikih predaka i dijelimo zajedničkog pretka s drugim velikim majmunima. Darwin osobno nije mogao najbolje obrazložiti svoje naturalističko uvjerenje o biološkom kontinuitetu, jer nije poznavao mnoge činjenice, od paleoantropologije i primatologije do etologije, koje će postati poznate tek u narednom stoljeću. Bio je sklon često naivnom antropomorfizmu i specističkoj hijerarhiji, po kojoj druge vrste imaju sve sposobnosti, koje i čovjek, ali na «niži način», odnosno one su kod čovjek «najviše» «razvijene». Po tome bi (neke) druge vrste bile primitivni ili nesavršeni ljudi, dok bi čovjek bio «najviši» oblik života. Takvo je hijerarhijsko i progresivističko rezoniranje, međutim, nespojivo s jezgrom Darwinove teorije, koje postulira evolucije kao granajući grm, bez ikakve direkcionalnosti i progresivnosti i koja biološki kontinuitet utemeljuje u genetskoj prilagodbi na lokalni okoliš.

Historijske društvene discipline – historija, antropologija, arheologija i (historijska) sociologija – nastale su bez ikakve dublje veze s darwinističkim evolucionizmom. Moderne teorije formalno su osporile kršćansko i teističko viđenje svijeta, ali često samo na površini. Bazično, mnoge su kršćanska uvjerenja samo prevedena u sekularne termine. Tako je veliki lanac bića, od nežive materije do božanskog bića, zadržan, ali uz odstranjenje anđela i Boga, što je značilo *pojačavanje* njegovih

antropocentričkih elemenata. Moderne humanističke filozofije, na čelu s liberalizmom, zadržale su humanističku, a najčešće i naglašeno idealističku orijentaciju. Sve moderne sekularne ideologije – liberalizam, marksizam, socijalizam, anarhizam itd. - zadržavaju vjeru u biološki i ekološki diskontinuitet, smatrajući da civilizirani čovjek nije (samo) dio Prirode i nije (samo) životinja i da, u proučavanju čovjeka, naglasak mora biti na ljudskim specifičnostima. Iz te su tradicije kasnije, tokom XIX. stoljeća, nastale društvene discipline, koje su pretendirale na znanstveni status, ali su nastavile s drevnim ignoriranjem ekoloških i bioloških okvira ljudskog života. Umnogome, one su bile sekularizirani oblik aksijalnih filozofija i religija ili tradicionalni humanizam prilagođen potrebama modernog industrijskog društva. Evolucijski pristup, ako je uopće postojao, svodio se na analogije o «društvenoj evoluciji» i poistovjećivanju evolucije i «napretka» u boljem i na tzv. socijalni darwinizam u gorem slučaju. Vulgarnosti tzv. socijalnog darwinizma, koji je nastojao biološki opravdati različite oblike međuljudske eksploatacije i nejednakosti, bio je dodatni poticaj – ali ne uzrok – odbacivanja biologizacije ljudskog ponašanja. Nakon nestajanja ili slabljenja socijalnog evolucionizma, koji je postulirao zakonske tendencije u ljudskoj povijesti po uzoru na fizikalne zakone, u društvenim je disciplinama zavladao historijski partikularizam, tj. orijentacije na proučavanje konkretnih ljudskih društava i njihovih različitih segmenata. Taj je pristup, koji se može nazvati standardni model humanističkih disciplina, polazio od uvjerenja da čovjek za razliku od svih drugih vrsta, nije obilježen evolucijskom prošlošću i genetskim nasljeđem i da se, nekako, «uzdigao» iznad svojeg animaliteta. U radikalnijoj varijanti čovjek se tretirao kao «prazna ploča» (*tabula rasa*) na koju društveno okruženje ispisuje sadržaj. Negiranje ljudske prirode moglo je, iako nije moralo, biti povezano s utopističkim projektima ili nadama oko ostvarenja «boljeg društva». Ako je čovjek nevezan biološkim ograničenjima može od sebe i svojeg društva napraviti što hoće i realizirati najkrasnije utopije. Različite filozofije i socijalne teorije liberalizma na Zapadu i marksizma na Istoku podjednako su polazili od uvjerenja o nebitnosti evolucijske biologije i autonomiji ljudske kulture.

Šulek prirodno-znanstveni stavovi prisutni su uglavnom u njegovim kasnijim djelima, 1870-ih i 1880-ih godina. No, već vrlo rano, 1849. godine, Šulek je isticao važnost učenja prirodnih znanosti i pozdravio odluku Banskog vijeća da se akademskom muzeju dodijeli svota od

1500 forinti – veliki iznos za siromašne hrvatske prilike – za nabavljanje uređaje za fizikalne i druge eksperimente. Šulek je tada isticao da je prirodoznanstvo u Hrvatskoj potpuno zapušteno, jer su se tradicionalno cijenile samo prazne metafizičke spekulacije i skolastička dogmatika. Najveća zasluga XIX. stoljeća je što je odbacilo «svako cěpidlačenje, svaku bezposlicu, koja se je do sada nedostojno filosofiom – mudrostju – kèrstila, te je osnovao nauke na věčnih zakonih prirode, kao jedinom temelju ljudskoga znanja, odmetnuvši sve puste hypothese i sanjarie. Iztraživanje ovih věčnih zakonah prirode, to je sada posao učenikah Minerve.»[450] I kasnije se Šulek često žalio na zanemarenost prirodnih znanosti u Hrvatskoj, što se vidi u slabom poznavanju kemičara Liebiga ili fiziologa Jana Purkyně. To je neopravdano, jer su one «glavna podloga duševnomu razvitku i napredku današnjega vieka».[451]

U kasnijim osvrtima na stanje prirodnih znanosti među Hrvatima Šulek je isticao da one gotovo da nisu ni postojale do nedavno. Jedino su se kod Dubrovčana pojavili neki istaknuti prirodoslovci, poput Ruđera Boškovića, ali oni su bili usamljeni pojedinci, bez veze sa širom kulturom.[452] U narodu i danas vlada duboko praznovjerje i vjera u svakakva čuda i iluzije neusuglasive s prirodnim zakonima, što Crkva ne suzbija. Isusovci su, poput svih vjerskih fanatika, bili izrazito neskloni prema prirodnim znanostima i to sigurno nije pogodovalo njihovom razvitku među Hrvatima.[453] Hrvatska je inteligencija uglavnom humanistički obrazovana i ne zna praktički ništa o prirodnim znanostima, uključujući Darwinovu teoriju.[454] Prirodne su znanosti počele u Hrvatskoj napredovati tek nakon 1850. Najveća je zapreka bila nepostojanje znanstvene terminologije i tek je s osnivanjem JAZU i njezinim publikacijama došlo do bržeg napretka. Iako knjige iz prirodnih znanosti nisu mogli doprijeti do puka – koji je nepismen ili ih ne razumije – bile su korisne za odgoj školske omladine.[455] Šulek navodi da se njihov napredak vidi i po širenju botanike, kojom se bavi sve veći broj ljudi. On je prije tridesetak godina tretiran kao čudak ili sakupljač ptičjih jaja, jer je često boravio na Sljemenu, a danas tamo odlaze mnogi botaničari i drugi ljubitelji prirode.[456]

[450] SJ 25. IX. 1849., br. 148.
[451] Šulek 1870:118.
[452] Šulek 1885:111-112.
[453] Šulek 1885:106-109.
[454] Šulek 1885:108.
[455] Šulek 1885:112-121.
[456] Šulek 1885:138-139.

U ranijim Šulekovim tekstovima nalaze se pojedine usputne objekcije, koje su relevantne za njegovo općenito shvaćanje čovjeka. One uglavnom vuku na kršćanski dualizam duša/tijelo, jer su tada materijalističke i evolucijske teorije Šuleku vjerojatno još bile potpuno nepoznate. U spomenutom članku, u kojem brani zapadne «napredne» tekovine, Šulek ističe da, zahvaljujući razumu i kulturi, čovjek može i treba zemlju prilagoditi sebe, umjesto da sebe prilagođava podneblju, jer suprotno je mišljenje uvreda za «božanstveni duh čověčji». Kod čovjeka se mora razlikovati duša od tijela, jer to čovjeka razlikuje od «proste živine». Duh čovjeka svuda je jednak, jer su svi ljudi stvoreni na Božju sliku.[457] U jednom ranijem članku, u kojem kritizira fizičko zlostavljanje seljaka, Šulek navodi da svaki čovjek nosi u sebi iskru «božanskog duha», stvoren je na sliku Božju i određen za vječni život.[458] Povodom donošenja Jelačićevog tiskovnog zakona u svibnju 1849. Šulek je, vadeći pojedine riječi iz konteksta, napao *Katolički list*, čiji je pisac natuknuo nešto o «razbludnosti» braka. Šulek izražava odlučno odbijanje da bi čovjek bio isto što i «živina», jer je u njemu «iskra božanskog duha». Takvo se «poživinčenje» čovjeka mora odbiti u ime čovječnosti, moralnosti i vjere. Osuda braka vodi «živinskoj razbludnosti, k najgadniemu communismu, communismu ženah, kao što ga uči najpodlia sectah communistah». Time se ruši obiteljski život, koji je temelj države i tako će čovječanstvo postati «na lik divjoj stoci bez svake rodne ljubavi». Šulek optužuje pisca u *Katoličkom listu* da ne zna razlikovati «svetinju braka od živinske požude» i poziva državnog odvjetnika da spriječi širenje takvih nemoralnih nazora.[459] Za Šuleka druga su bića kombinacija automatizma i nagona, dok je čovjek obdaren «dušom» i «razumom».

Spomenuto je da je službeni Vatikan 1860-ih godina osudio naturalizam u bilo kojem obliku, uključujući i evolucijske teorije, jer tada gotovo nitko nije zastupao teistički evolucionizam. Službeni predstavnici Crkve, ne samo u Vatikanu, već i u regionalnim (nad)biskupijama evolucijske su teorije uglavnom ignorirali ili ih eksplicitno osuđivali. Poku-

[457] SL 4. VIII. 1849., br. 80 («Mèržnja zapada»).

[458] NDHS 7. XII. 1847., br. 98 («Batina ili tamnica»).

[459] NDHS 5. VI. 1849., br. 57 («Interpellacia na g. dèržavnog odvětnika»). Šulekove opaske o «živinskoj razbludnosti» izraz je tada uobičajenih humanističkih predrasuda o divljim vrstama, često isticane i kod navodnog promiskuiteta sakupljača-lovaca. One pokazuju da je njegovo tadašnje poznavanje životinjskih vrsta bilo vrlo oskudno. Viđenje seksualnosti kao nečeg prljavog i grešnog tipično je za sve aksijalne religije i dio njihovog transcedentnog eskapizma i antinaturalizma, koji se, u ponešto sekulariziranom obliku, zadržava i u modernim društvima.

šaji nekih katoličkih mislioca, poput Johna Mivarta, da izraze određenu simpatiju prema evolucionizmu, nisu dobro primani u Vatikanu i tek će mnogo kasnije, pri kraju XX. stoljeća, naći na povoljniju recepciju.[460] Malo je koji uvjereni katolik u drugoj polovici XIX. stoljeća bio spreman izraziti simpatiju prema evolucijskom naturalizmu. Eventualno su neki, poput hrvatskog filozofa Josipa Torbara, mogli prihvatiti biološki kontinuitet između čovjeka i drugih vrsta na fiziološkoj razini. No, oni su ostali uvjereni u postojanje provalije na psihološkoj i moralnoj razini, odnosno postojanje neke «duhovne supstance» - u kršćanskoj terminologiji «besmrtne duše» - koju ima samo čovjek. No, to ne treba tumačiti, kako su često činili militantni ateisti, kao dokaz «mračnjaštva» i «nazadnosti» Crkve, odnosno njezinog neprijateljstva prema «povijesnom napretku». Pozitivan stav prema znanstvenoj istraživanju . osuda Galileja bila je splet nes(p)retnih okolnosti - imao je dugu tradiciju unutar Katoličke crkve. U novijim je historijskim istraživanjima uglavnom napuštena konfliktna hipoteza – vrlo popularna krajem XIX. stoljeća – o načelnoj nepomirljivosti Crkve i moderne znanosti.[461]

Šulek se bavio mnogim stvarima i pisao o najrazličitijim temama. Nije čudo da su već mnogi suvremenici optuživali da često zapada u dilentatizam, jer je nemoguće o tako različitim stvarima pisati makar i približno jednako kvalitetno. Često je ta optužba imala osnovice, ali u većini stvari Šulek je uspio ovladati znanjima, koja su bila u njegovo vrijeme dostupno. Njegovo zanimanje za evolucijske teorije i Darwina nije bilo stvar usputnog zanimanja, već plod višegodišnjeg proučavanja. Već 1864., svega nekoliko godina nakon objavljivanja Darwinovog slavnog djela, Šulek piše da je Darwin dokazao «kako se po divnom zakonu prirode sve vrsti životinja i bilja usavršuju, kako su se iz prvašnjih nezgrapnih živina malo po malo razvile sadašnje puno savršenije živo-

[460] Papa Ivan Pavao II. ustvrdio je 1996. da je evolucija «više od hipoteze», ali ne u enciklici, već u jednom internom obraćanju katoličkim teolozima. Istovremeno, inzistirao je na očuvanje vjere u biološki diskontinuitet, tj. postojanju besmrtne duše kao ljudskog monopola. Nakon njegove smrti pojedine su katolički dostojanstvenici, poput bečkog nadbiskupa, inzistirali da njegove riječi ne treba doslovno shvaćati, tj. Katolička crkva i dalje ostaje neprijateljska prema darwinizmu. U suvremenom agresivnom širenju antievolucijskog kreacionizma aktivno sudjeluju, posebno u sjevernoj Americi, i mnogi dostojanstvenici Katoličke crkve dok drugi zastupaju različite varijante tzv. teističkog evolucionizma – Bog djeluje kroz biološku evoluciju - koja nema znanstveni kredibilitet.

[461] Ferngren 2002; Ruse 2000, 20003, 2005; Clayton 2006.

tinje».[462] Još početkom 1870-ih godina obavještava Vatroslava Jagića da se intenzivno zanima s Darwinom i kritizira F. Žerjavića zbog loše kritike darwinizma.[463] U nekrologu R. Visianiju piše da svi mlađi učenjaci pristaju uz Darwina, jer se bez njega ne mogu objasniti adekvatno promjene u organskom svijetu. No Darwina treba razlikovati od njegovih pristalica, koji su od njega «daleko odmakli ili upravo zastranili».[464]

Najdetaljnije je o Darwinu i evolucijskim teorijama Šulek pisao u posebnoj raspravi u kojoj je dao detaljne preglede različitih tumačenja promjena u živom svijetu. Istaknuo je da je «dawinizam», doslovno, oznaka za Darwinovu teoriju prirodne selekcije, ali u raspravi ga – kao i u drugim tekstovima – koristi u širem smislu, kao sinonim za teoriju evolucije. Darwinizam, odnosno evolucionizam, je svuda prevladao i svi ga ozbiljni ljudi prihvaćaju, a odbijaju ga još samo tradicionalni ortodoksni teolozi.[465] Evolucionizam ima davne korijene, jer su ga prvi zagovarali jonski filozofi i, eventualno, neki indijski mislioci. No, Platon i Aristotel utjecali su na prevladavanje idealizma i prezir prema prirodi. To je preneseno u kršćanstvo u kojem se priroda istraživala samo za dokazivanje vjerskih dogmi, protiv priznanja prirodne kauzalnosti.[466] Veliki je evolucionist bio Erasmus Darwin, Charlesov djed, koji ne bi smio biti zaboravljen.[467] Kod Ch. Darwina evolucionizam je dostigao zenit, jer je tek on prvi dao uvjerljivo objašnjenje za razvoj života na Zemlji i dosljedno primijenio mehanicistički pristup na prirodu i razvoj

[462] *Književnik I.*, 1864:283 («Obrana ahavca»). Vidi se da je Šulek odmah od početka prihvatio progresivističko tumačenje Darwinove teorije kao i gotovo svi drugi tumači, pristup, koji Darwin nije želio javno pobijati, iako je bio svjestan da je, u najmanju ruku, problematičan. Iz ovoga se vidi da je kriva tvrdnja da 1860-ih godina u Hrvatskoj nitko nije, zbog «slabo razvijene prirodoznanstvene okoline», prihvaćao «darwinizam» (Balabanić 1983:128). Šulek ga je, vjerojatno prvi u Hrvatskoj, prihvatio, s tim, naravno, da to znači darwinizam u *tadašnjem* smislu, koji nema puno veze s *današnjim* shvaćanjem darwinizma.

[463] NSK, OVJ, R 4610 b, Šulek V. Jagiću 4. IV. 1872.

[464] Šulek 1879b:188. Šulek ne navodi imena, ali vjerojatno misli na njemačke mehaničke materijaliste, koji su biološki mehanicizam konzekvetno primijenili i na čovjeku. Takav kontinuitet Šuleku nije bio prihvatljiv, jer je zadržao vjeru u postojanje «duševne supstance», preuzete iz kršćanstva, po kojoj postoji provalija između čovjeka i drugih bića.

[465] Šulek 1885a:174-175.

[466] Šulek 1885a:203-221. Šulekovo tumačenje porijekla darwinizma tipično je za tradicionalno viđenje postupnog napretka znanosti, čije spoznaje «kulminiraju» u određenim sintezama, poput Darwinove. Novija tumačenja puno češće ističu diskontinuitet, vezu s ranijim stavovima, pogrešna interpretacije i slijepe ulice. Za neke suvremene povjesničare teško je govorima o «pretečama» ako su oni, kao u slučaju evolucijskih teorija, razmišljali u bitno različitom kontekstu s različitom metodologijom i različitim teorijama (Bowler-Morus 2005).

[467] Šulek 1885a:227-236.

života. To je mogao učiniti, jer njegovo djelo nije palo s neba, već je dugo pripremano kroz razvoj znanosti i kroz mnoge preteče.[468] Darwin je, smatrao Šulek, pokazao da u prirodi vlada borba i da jači pobjeđuje. To pokazuje i slučaj nestajanja divljih naroda i domaćih biljnih i životinjskih vrsta u Australiji i Americi u korist Europljana i njihovih biljnih i životinjskih vrsta.[469] Poput Darwina Šulek je usvajao evolucijski gradualizam i odbacivao teoriju o katastrofama, smatrajući da je sve produkt polaganih procesa, koji dugoročno dovode do velikih promjena. Lyellov uniformitarijanizam trijumfirao je nad Cuvierovim katastrofizmom i geologija je postavljena na čvrste znanstvene osnovice.[470] Osnovni je Šulekov stav da je darwinizam izazvao velike kontroverze, jer je Darwin svoju teoriju konzekventno primijenio na čovjeka. To je mnoge uzbunilo, jer smatraju da materijalistički i mehanicistički pristup nije usuglasiv s humanističkim, posebno kršćanskim, vrijednostima.

Kao i ranije Šulek je zadržao uvjerenje u progresivni karakter biološke evolucije, smatrajući da Darwinova istraživanja potpuno podupiru tu hipotezu. U evoluciji vlada napredak, tj. stariji su organizmi primitivniji i prostiji, a noviji su savršeniji i napredniji.[471] Tako je i čovjek «vrhunac stvarstva».[472] Čovjek se razvio ako ne od sadašnjih majmuna ono «svakako iz životinjah pomanje od čovjeka savršenih».[473] Kod Južnih Slavena teško je govoriti o Darwinovim pretečama, jer se do nedavno nitko nije zanimao za prirodne znanosti. Kao eventualni izuzetak Šulek spominje Njegošev *Gorski vijenac*, u kojem se spominje primat borbe, ali navodi da to nema veze s evolucijom.[474] Šulek opisuje evolucijske teo-

[468] Šulek 1885b:13.

[469] Šulek 1885a:190-194. Šulek je potpuno usvajao primat kompeticije i viđenja prirode s krvavim zubima i pandžama, koje nije suština Darwinove teorije. U novije vrijeme mnogi su evolucijski teoretičari kritizirali primat kompeticije iz različitih perspektive, od teorije simbiogeneze do grupne selekcije. Nema nikakvog razloga zašto različiti oblici simbioze, koja je pravilo u bakterijskom svijetu, ne bi bili kompatibilni s darwinističkom prirodnom selekcijom, čija je jezgra ne primat kompeticije, već optimalna genetska adaptacija na promjene u lokalnom okolišu na temelju slučajnih genetskih mutacija. O kritici primata kompeticije u evolucijskoj teoriji pišu Margulis-Sagan 1997, 1998; Margulis 2000; Ryan 2003; Rowe 2003, 2006; Harding 2006 i drugi.

[470] Šulek 1875:133-139. To je pozicija, koja i danas prevladava u evolucijskim krugovima kao pravilo. No, većina biologa i ekologa priznaje postojanje naglih promjena, poput udara nebeskih tijela, vulkanskih erupcija ili antropogene ekspanzije, koje povremeno dovode do uništavanja velikog broja vrsta, pražnjenja mnogih ekoloških niša i otvaranja prostora za pojavu novih vrsta. U XIX. stoljeću katastrofizam je tretiran sumnjičavo kao put prema uvođenju teologije na stražnja vrata. O tome detaljnije Bowler 2000, 2003; Bowler-Morus 2005; Ruse 2003, 2005.

[471] Šulek 1885a:199-200.

[472] Šulek 1885b:63.

[473] Šulek 1888:5.

[474] Šulek 1885b:72-76.

rije u pojedinim europskim zemljama, ističući da one sve više prodiru ne samo u akademskim krugovima, već i u široj javnosti. Darwinova teorija ima dalekosežne implikacije i može poremetiti svu dosadašnju znanost. Ona je tek nedavno prevladala, jer su dominirale religiozne dogme i niski stupanj društvenog razvoja. Širenje Darwinove teorije izraz je znanstvenog napretka XIX. stoljeća.[475] Šulek, ipak, nije bezrezervno prihvaćao «darwinizam», smatrajući, kao i u kasnijoj raspravi o materijalizmu, da mnoge stvari ostaju nejasne, ali to nije najbitnije, jer i kršćanstvo, čije su moralne istine neupitne, traži puno vjere.[476]

Veliku je prašinu Šulek podigao u teološkim krugovima svojim analizama suvremenog materijalizma, posebno onog njemačkog porijekla (Vogt, Büchner, Haeckel i drugi). Šulek nije bio materijalist, jer je uvijek inzistirao na primatu kršćanskih vrijednosti u moralu i društvu. Još početkom 1870-ih godina isticao je, u nekrologu Janu Purkyněi, da fiziologija ne vodi u materijalizam i mehanicizam, već nas potiče da se «poklonimo tvarnoj misli, koja vlada ustrojnim svietom».[477] Spomenuta je njegova pohvala Liebigu da nije zazirao od općenitih ideja, koje mogu oduhoviti mrtvu materiju. No, povremeno se kod njega mogu naći izrazito materijalistički stavovi, koji su kod nekih komentatora, poput Antuna Bauera, mogli izazvati dojam da je potpuno prihvatio materijalizam. U jednom raspravi iz sredine 1870-ih godina Šulek, tako, piše da se geologija ne može rastavljati od povijesti čovjeka, jer se danas zna da je i čovjek «onakvo stvorenje kao što i druge životinje, da je gruda zemlje, podpadajuća pod iste zakone, pod koje i ostala zemlja».[478]

U raspravi o materijalizmu Šulek ističe da je to nova doktrina, različita od antičkog materijalizma, koja se širi u «naprednim» zemljama. O njemu postoje sasvim proturječna mišljenja, od veličanja do potpunog odbacivanja. Osnovna su načela materijalizma: priroda je vječna, sve je

[475] Šulek 1885b:77-78.

[476] Šulek 1885a:202.

[477] Šulek 1870:124.

[478] Šulek 1875:130. Ti su proturječni stavovi ostali nerazjašnjeni. Da je pisao generaciju ili dvije kasnije Šulek bi, vjerojatno, prihvatio dosljedni materijalizam. Ovako, ostao je na pola puta, jer je živio u vrijeme kada su tradicionalne humanističke vrijednosti, kako starije kršćanstvo, tako i noviji sekularni humanizam, bili dominantni. Žestoka reakcije katoličkog svećenstva na predavanja sveučilišnog profesora F. Spevca sredinom 1880-ih godina, pokazuje koliko je tada bilo teško zagovarati materijalističke teorije, posebno za ljude, poput Šuleka, koji nisu mogli računati na podršku vladajućih (mađaronskih) krugova.

materija i sila, sve se odvija po kauzalnim prirodnim zakonima, svijet nije stvoren već postoji oduvijek, čudo – kao nešto protivno prirodnim zakonima – ne postoji.[479] Po materijalizmu čovjek se razvio iz postupnim promjena u organskom svijetu i od drugih vrsta. Iako ljudski um svojom savršenošću nadmašuje sve druge životinjske i biljne vrste ne postoji nezavisno od tijela, jer sa smrću nestaju i duševne osobine.[480] To su, napominje Šulek, temeljna načela materijalizma uz koja on nužno ne pristaje, već treba vidjeti odgovaraju li i koliko istini. Šulek iznosi više prigovora materijalizmu. Materijalizam puno toga postavlja kao aksiome ili dogme, umjesto kao obične hipoteze, koje bi tek trebalo provjeravati. Osjećaji jesu temelj spoznaje, ali oni nas često varaju. Materijalisti nisu dokazali ni postanak svemira ni života.[481] Potrebno je puno više opažanja da bi se dokazale tvrdnje materijalista. Posebno je upitno porijeklo čovjeka, koji je «najsavršeniji oblik života».[482] Duša i tijelo, smatra Šulek, djeluju uzajamno jedno na drugu i materijalisti nisu dokazali da tijelo uzrokuje dušu. Materijalisti nisu pokazali kako duša može nastati iz čiste materije. Eventualno se može reći da duša ne postoji nakon smrti tijela, ali materijalisti s tim nisu zadovoljni.[483]

Šulek smatra da, usprkos mnogim nedostacima, materijalizam ima i značajne prednosti. Mnoge činjenice upućuje na biološki kontinuitet, jer ako se usporedi najgluplji čovjek i najpametniji životinja vidjet će se da «duševna ljestva od životinja do čovjeka nije prekinuta».[484] O Bogu se ništa ne može sa sigurnošću reći, jer njegovo postojanje se ne vidi iz spoznavanja prirodnih zakona.[485] Materijalizam se temelji, barem načelno, na empirijskom istraživanju, koje je znanstveno jedino opravdano. Iako materijalizam ne može pretendirati da objasni sve tajne svijeta njegovi su temelji zdravi, jer se s ispraznom spekulacijom i golim umovanjem ne može daleko doći. Materijalizam ne može biti sustav dogmi, već induktivna metoda istraživanja prirode.[486] Materijalisti su griješili u mnogim stvarima, ali zato se ne može odbaciti i ono dobro, jer ništa nije

[479] Šulek 1888:1-4.
[480] Šulek 1888:5-6.
[481] Šulek 1888:9-13.
[482] Šulek 1888:19-22.
[483] Šulek 1888:27-36.
[484] Šulek 1888:24-25.
[485] Šulek 1888:40. Ove bi tvrdnje upućivale da se Šulek, slično Darwinu, pod starost sve više približivao agnosticizmu.
[486] Šulek 1888:41-47.

savršeno. Nestrpljivost čovjeka, koji želi sve saznati, puno je češća u suprotnom spiritualnom i idealističkom taboru.[487] Materijalizam ne može sadržavati uputstva za čovjekov društveni i moralni život, ali se može usuglasiti s kršćanskom etikom. Tek kršćanstvo omogućava ćudoredan i dobar život, iako su rijetki ljudi, poput Strossmayera, koji ga mogu i propovijedati i osobno prakticirati.[488]

Glavni kritičari evolucionizma – među njima i darwinizma – u drugoj polovici XIX. stoljeća u Hrvatskoj bili su profesori na Bogoslovnom Fakultetu u Zagrebu, poput Antuna Kržana, Jurja Žerjavića i Antuna Bauera. Oni su bili skloni ili evolucionizam otpisati kao «nečuvenu novotariju» ili ga napasti na moralističkoj osnovi, kao način potkapanja moralnosti i obnove «brutalnosti» čovjeka ili mu suprotstaviti metafizički «uvid» u ispravnost idealističkog i humanističkog uvjerenja na teološkoj osnovi. Šulekovo pisanje o darwinizmu i prirodnim znanostima izazvalo je žestoku reakciju katoličkog teologa i urednika *Katoličkog lista* Antuna Bauera, budućeg zagrebačkog nadbiskupa. Bauer je pisao da Šulek i zoolog Spiro Brusina ruše kršćansku vjeru, jer žele Boga zamijeniti s ljudskim razumom i skepticizmom. Po Baueru, Šulekov i Brusinin realizam vodi u goli materijalizam i uzrokuje velike društvene nevolje.[489] Šuleka je napao i Matija Stepinac, tvrdeći da, ismijavanjem crkvene zvonjave kao praznovjerja, želi potkopati katoličku vjeru i da

[487] Šulek 1888:48-51.

[488] Šulek 1888:65-72. Šulek ne objašnjava kako se materijalizam i kršćanstvo mogu usuglasiti. I danas postoji određena grupa ljudi – kako među teolozima, tako i među biolozima – koji smatraju da nema nikakvog konflikta između znanosti, posebno evolucijske biologije, na jednoj, odnosno religije i kršćanstva na drugoj strani. No, oni polaze od postuliranja dvije zasebne i strogo odvojene sfere – znanost se odnosi na materijalni, a religija na duhovni svijet – koji perpetuira stari dualizam čovjek/priroda ili duh/materija. Moderna znanost je naturalistička i polazi od uvjerenja da je svijet jedan i da znanstvena metoda mora biti jedinstvena. To, također, potkopava dualizam između društvenih i prirodnih znanosti, jer, ako važi biološki i ekološki kontinuitet, proučavanje čovjeka ne može bitno različito od proučavanja drugih vrsta. To znači da je i religija prirodni fenomen i mora se objašnjavati naturalistički. No oko toga postoje veliki sporovi zadnjih tridesetak godina između naturalistista i humanista u čitavom nizu područja, od filozofije i teologije do sociologije i psihologije. Oni imaju svoje korijene u XIX. stoljeću, ali tek je u najnovije vrijeme došlo do masovnog prodora naturalizma – ekologije i evolucijske biologije – humanističke i društvene discipline. Tome su umnogome doprinijeli stalno rastući ekološki i drugi problemi na koje humanističke discipline, sa svojim dualizmom i antinaturalizmom, nisu mogli dati zadovoljavajuće objašnjenje. Iako sve veći broj mlađih istraživača i teoretičara s pravom smatra da su tradicionalne humanističke discipline – računajući ovdje i filozofiju i teologiju – dio problema, tradicionalni humanizam i dalje ima snažna uporišta u svim humanističkim disciplinama.

[489] KL 21. X. 1886., 28. X. 1886., 4. XI. 1886., br. 42-44 («Dva naša akademika realiste»). Bauer je napao Šulekovu raspravu «Naš napredak u prirodnim znanostima».

širi materijalističke zablude da je čovjek potekao od zvijeri.[490] Bauer je kasnije vrlo negativno ocijenio i Šuleku raspravu o materijalizmu, smatrajući da usprkos formalnim ogradama, Šulek zagovara nekakvu besmislicu od «kršćanskog materijalizma», želi potkopati kršćanstvo i proširiti «duševni bankrot». Šulekov polovični materijalizam posljedica je, po Baueru, njegovog senzualizma, koji priznaje samo empirijski pristup kao validan.[491]

U odgovoru Šulek je naveo da njegova namjera bila «istesati medje, izvan kojih materijalizam, po svom vlastitom načelu, nije vlastan suditi».[492] Darwinov nauk ostaje, za sada, hipoteza, a ne dokazana teorija. Materijalisti su opravdano odbacili spekulacije različitih metafizičara, ali su sve željeli svesti na materiju. Postoji razlika između opravdanog i neopravdanog materijalizma. Opravdani je materijalizam da se priroda mora ispitivati ne po apriornim dogmama, već po načelu induktivne metoda i kauzalnih zakona.[493] Šulek ističe da se on rukovodi kršćanskom etikom i da nastoji izaći na pola puta u susret materijalistima, dok ih Bauer i njemu slični potpuno odbacuju i tako uvećavaju antagonizam. Materijalizam se može usuglasiti s kršćanstvom ako materijalisti prihvate kršćansku etiku.[494] Bauer je vjerski fanatičar, koji mrzi sve, koji ne misle kao on.[495] U kasnijem odgovoru Šulek navodi da nije želio žestoko napasti materijaliste, već blago ukazati na njihove propuste i uvjeriti ih da pristanu uz kršćansko načelo sveopće ljubavi. Stoga je potpuno pogrešno raspravu o materijalizmu shvatiti, kako je učinio Bauer, kao antikršćansku apologiju materijalizma. Šulek ponavlja svoje uvjerenje da je kršćanstvo najuzvišenija etika uz koju bi trebalo pristati čitavo čovječanstvo.[496]

---

[490] KL 14. X. 1886., br. 41. Uredništvo *Katoličkog lista* objavilo je, u idućem broju, kratak Šulekov odgovor uz više negativnih opaski na njegov račun.

[491] Bauer 1889. Bauer je svoju kritiku najprije objavio u više članaka u *Katoličkom listu*. O tadašnjim polemikama oko evolucionizma, uključujući i darwinizam, u Hrvatskoj detaljno piše Balabanić 1983. Bauer je imao pravo koliko je osnovna logika Šulekovih stavova doista vodila prema dosljednom materijalizmu i naturalizmu.

[492] Šulek 1889a:4.

[493] Šulek 1889a:9, 20-22.

[494] Šulek 1889a:30-34.

[495] Šulek 1889a:36.

[496] Šulek 1890. U istom odgovoru Šulek spominje da, suprotno Bauerovim tvrdnjama, njegova rasprava o materijalizmu nije odgovor na jedan govor Franje Račkog, predsjednika JAZU, o kritici prirodnih znanosti iz 1886., jer ju je ranije napisao.

Šulek je dao značajan doprinos, među prvima u Hrvatskoj, i popularizaciji pojedinih prirodnih znanosti. Tu su posebno značajna njegova tri sveska *Prirodnog zakonika ili popularne fizike* sa tipično šulekovskim prijevodima mehanike (*svilarstvo*, prvi svezak), akustike (*vesarstvo*, drugi svezak) i optike (*svjetlarstvo*, treći svezak).[497] Veliko zanimanje Šulek je pokazivao i za popularizaciju kemije («lučbe») o kojoj je tijekom uređivanja *Gospodarskog lista*, objavio nekoliko manjih članaka. Posebno je bio impresioniran radom njemačkog kemičara Justusa von Liebiga o kojem je napisao i opsežni nekrolog. U popularizaciji kemije stvorio je, po svojem običaju, više novih izraza i kovanica, ali većina se nije održala, uključujući i izraz «lučba», koji je u drugoj polovici XIX. stoljeća bio vrlo proširen. No, neki su izrazi – kisik, dušiv, vodik, ugljik – ostali.[498]

Šulekovi politički stavovi imali su pobornike i neprijatelje. No, njegova znanstvena djelatnost – posebno njegova važnost za razvoj znanstvenih teorija i narodne književnosti – rijetko je nailazila na negativnu ocjenu. Jedna od najboljih komentara Šulekovog značenja za hrvatsko društvo XIX. stoljeća dao je njegov mlađi suvremenik i prijatelj Josip Torbar. On je naveo da se Šulek s punim pravom može ubrojiti u «kolo onih po naš narod znamenitih muževa, koji su u trećem deceniju našega vijeka trgnuli narod iz intelektualnoga, narodnoga i političkoga mrtvila, te ga preporodili k novomu životu, zato ih harni narod prozva otčevima svoga narodnoga preporoda.» Šulek je, nastavlja Torbar, bio obdaren lijepim duševnim darovima, koje nije držao za sebe, već ih puštao u promet «od kojega je plodove obrao hrvatski narod, koji će Šulekovo ime u povijesti svojega duševnoga i materijalnoga razvitka za sva vremena zlatnim pismenim upisati.» Umrijevši, Šulek se pridružio ljudima, koji su s njim «pobudjeni istim oduševljenjem za dobro i procvat domovine, istom ljubavi za pravdu i istinu, svjetlom ilirske ideje prenuli narod iz tamna duševna mrtvila, probudili ga k narodnoj svijesti, sokolili ga u borbi za svetinje narodnih ideala, te ako mu i nijesu mogli raztrgana uda ujediniti, niti osnovati onaku slobodu i samostalnost, kako ga to po njegovim zaslugama ide, a ono su barem položili čvrst temelj, na kojem će njihovi potomci, budu li išli njihovim stopama, za jedinstvo, slogu, slobodu, intelektualni, moralni i materijalni napredak svojega naroda lakše raditi moći...»[499]

[497] Šulek 1873-1876.
[498] Paušek-Baždar 1998.
[499] Torbar 1897:101, 192.

Zaključak

Bogoslav Šulek (1816.-1895.) jedan je od najznačajnijih hrvatskih javnih djelatnika 19. stoljeća. Rodom iz današnje Slovačke došao je 1838. u Hrvatsku i ubrzo postao istaknuti književnik i publicist. Nije obavljao javne državne službe, djelomično zbog nagluhosti, djelomično zbog političkih animoziteta, ali doprinio je razvoju čitavog niza područja. Za razliku od nekih drugih hrvatskih javnih djelatnika XIX. stoljeća – poput Račkog, Starčevića, Kvaternika i Pavlinovića – Bogoslav Šulek nije oblikovao cjelovit sustav nacionalne ideologije. Njegovi su tekstovi, ne računajući popularne i znanstveno-popularne knjižice, uglavnom politički članci, obilježeni trenutnim državno-pravnim okolnostima i bez pretenzije na teoretsku cjelovitost. Od 1840-ih do kraja 1860-ih godina pretežno se bavio političkom publicistikom i može ga se nazvati prvi profesionalnim novinarom među Hrvatima. Od 1841. do ljeta 1849. surađivao je i uređivao publikacije Ljudevita Gaja – *Danicu* i *Narodne novine*, od ljeta 1849. do početka 1850. uređivao je *Slavenski Jug*, u proljeće 1850. surađivao je u pokretanju *Jugoslavenskih novina*, od 1858. do 1865. uređivao je *Gospodarski list*, a 1860-1866. surađivao je i povremeno uređivao *Pozor*. U tim je novinama – koje pripadaju među najznačajnija izdanja u hrvatskom novinstvu 19. stoljeća – objavio mnogobrojne članke u kojima je pokazao erudiciju rijetko prisutnu među novinarima.

Prije revolucije 1848. Šulek je bio blizak Narodnoj stranci, koja se, uz podršku Bečkog dvora, suprotstavljala mađarskoj politici i nastojala očuvati municipalne autonomiju Banske Hrvatske. U vrijeme revolucije 1848.-1849. Šulek se, poput većine hrvatskih nacionalista, izjašnjavao za očuvanje Habsburške monarhije na temelju federalizma i austroslavizma. U toj bi Monarhiji Hrvatska trebala ostvariti teritorijalno ujedinjavanje i široku razinu državne autonomije. Podupro je odvajanje Trojedne kraljevine od Ugarske i Jelačićevo nastojanje da se silom skrši mađarska revolucija. Tokom 1849. Šulek je kritizirao centralističku i germanizatorsku politiku bečke vlade, smatrajući da višenarodna drža-

va treba počivati na narodnoj ravnopravnosti i slobodi svakog naroda da se samostalno razvija. Slične je stavove Šulek zastupao i 1860-ih godina. Naglasak je stavljao na odnos Trojedne kraljevine prema Ugarskoj inzistirajući da je ona uvijek bila posebna država, koju Mađari nikada nisu potčinili i koja se nikada nije odrekla političke posebnosti. Šulek je odbacivao i njemački centralizam i njemačko-mađarski dualizam, smatrajući da oboje vode prema propasti Monarhije, koja bi trebala biti preuređena u interesu svih naroda, a posebno slavenskih u neku vrstu podunavske Švicarske. Šulek je trajno osuđivao mađarizaciju nemađarskih naroda u Ugarskoj, smatrajući da Ugarska može postojati samo kao zajednica ravnopravnih naroda. Tokom 1848.-1849. i u toku 1860-ih godina Šulek se često zalagao za priključenje Dalmacije i, posebno, Vojne granice Banskoj Hrvatskoj. Nakon 1867. Šulek se nije detaljnije bavio političkom publicistikom, ali kritizirao je često dualistički sustav i zalagao se za slogu južnoslavenskih i slavenskih naroda protiv njemačke i mađarske prevlasti. U vrijeme istočne krize 1875-1878. zalagao se za priključenje Bosne i Hercegovine Austriji i Hrvatskoj. Šulek nije podupirao program Ante Starčevića o potpunom osamostaljenju Hrvatske, jer ga nije, poput velike većine svojih suboraca iz Ilirske i, kasnije, Narodne, stranke, smatrao provedivim. Kritika austrijskog centralizma kod Šuleka nikada nije prerasla u napuštanje austrofilne i austroslavističke orijentacije kako će, od početka XX. stoljeća i pojave politike novog kursa, biti sve češće slučaj među hrvatskom političkom elitom. U hrvatsko-srpskim sukobima nakon 1860. zalagao se za slogu, ali za poštivanje hrvatskog političkog karaktera Trojedne kraljevine, tj. Srbi u njoj su manjina, koja ima pravo na crkveno-školsku autonomiju, ali ne može pretendirati da bude, zajedno s Hrvatima, nositelj državnosti.

Po svojoj osnovnoj političkoj orijentaciji Šulek je izraziti srednjoeuropski liberal XIX. stoljeća. Njegova liberalna uvjerenja odnose se na podupiranje nastajanja modernog građanskog društva i njegovih ustanova, od zastupničkog parlamenta i odgovorne vlade do kulturnih i školskih ustanova. Stvaranje građanskog društva s dominacijom javnosti srednje klase bio je Šulekov ideal kao i mnogih drugih hrvatskih javnih djelatnika njegovog vremena. Još prije revolucije 1848. zalagao se za uvođenje narodnog jezika u sve javne poslove umjesto latinskog. Često je kritizirao neustavni poredak, poput Bachovog apsolutizma, smatrajući da ustavnost neophodna za politički, društveni i kulturnih razvoj zemlje. Šulek je hvalio, posebno kod kritike bečkog centralizma, «drev-

ni hrvatski ustav» zbog očuvanja kontinuiteta hrvatske državnosti, ali isticao je da su plemićke privilegije i obespravljenost puka bile njegovi osnovni nedostaci. Zalagao se za slogu i suradnju različitih društvenih slojeva. U privredi podupirao je, posebno u vrijeme uređivanja *Gospodarskog lista*, ekonomske reforme, razvoj tržišta i kapitalizma, širenje obrta i trgovina, te postavljanje ratarstva na «znanstvene» osnove. Zbog kasnog početka industrijalizacije Šulek nije puno pisao o tvorničkom kapitalizmu, ali isticao je velike koristi od strojeva za olakšanje ljudskog života. Vjerovao je da tehnika, iako može imati neke negativne posljedice, ostaje neutralna, tj. samo od ljudske pameti ovisi kako će biti upotrebljena. Podržavao je ograničenu državnu intervenciju, koja bi trebala zakonski sprečavati nekontrolirano uništavanje prirodnih bogatstava i eksploataciju radnika. Smatrao je da se dobar zadružni život treba očuvati ako je moguće i tek u nuždi pristupiti podjeli zadruga. Zalagao se da Zagreb bude ne samo političko i kulturno, već i ekonomsko središte hrvatskog naroda. Nakon 1848. osuđivao je «feudalizam» kao veliko zlo i jedan od glavnih uzroka hrvatske ekonomske i kulturne zaostalosti i pozdravljao građanske reforme u drugoj polovici 19. stoljeća, posebno ako su bile provođene ne izvana od bečkog središta, već iznutra, od domaće hrvatske elite. U pogledu građanskih reformi uzor su mu bile zapadne zemlje, posebno Engleska, Belgija i Nizozemska, dok su mu Rusija i Turska bile primjer zaostalosti. Prihvaćajući herderovsku idealizaciju Slavena Šulek je smatrao da su zapadnjačke ustanove parlamentarizma, republikanstva i političke slobode obnova starih slavenskih tradicija.

Šulekov liberalizam, slično kao i u zapadnoj Europi, sadržavao je jake elitističke elemente, jer, barem trenutno, nije uključivao šire društvene slojeve, tada uglavnom još nepismene i apolitične. Šulekov elitizam bio je pojačan specifičnim političkim položajem Hrvatske u kojoj se u borbi protiv tuđinskog – posebno njemačkog i mađarskog – utjecaja još nije moglo računati na podršku narodnih masa. U programu prosvjećivanja Šulek je zadržao znatne elemente kulturnog elitizma, tj. vjere da društvena elita, uglavnom iz građanske srednje klase, treba provoditi opismenjavanje i druge oblike integracije narodnih masa, tj. seljaštva koje je tada činilo golemu većinu hrvatskog naroda, u nastajuće građansko društvo. No, istovremeno se Šulek zalagao, puno više nego većina njegovih kolega i prijatelja iz redova građanske inteligencije, za prosvjećivanje puka i postupno uključivanje u javni, kulturni i politički

život. To se posebno vidi iz njegovog dugogodišnjeg zalaganja, koje je 1870-ih godina pokušao realizirati, da se pokrene pučki časopis, koji bi sadržavao korisne informacije za seljaštvo, a čitao bi se nedjeljom. Načelno, za Šuleka nije bilo sporno da politizacija narodnih masa predstavlja najsigurniju branu tuđinskoj prevlasti u hrvatskim zemljama i najjaču osnovicu buduće državne autonomije u višenacionalnoj cjelini, koja se tada mogla zamisliti uglavnom samo u okviru Habsburške monarhije. Njegovi su prijedlozi oko prosvjećivanja seljaštva išli ispred vremena i početak će se realizirati tek početkom 20. stoljeća s djelatnošću braće Radić.

Šulekov liberalizam bio je i pod utjecajem srednjeeuropskih struja u kojima je snažan pečat utisnule jake tradicionalne konzervativne snage, posebno monarhije. Puno više nego tipični liberali zapadne Europe ili sjeverne Amerike, Šulek je isticao značaj monarhijskog političkog uređenja, ističući da ovdašnji narodi, uključujući i hrvatski, još nisu sazreli za republikansko uređenje. Iako to nije mogao detaljnije eksplicirati takvo je uređenje smatrao načelno najboljim, ali trenutno neostvarivim. U vjerskim pitanjima Šulek, kao protestant, nije puno govorio o Katoličkoj crkvi, ali zalagao se za njezino reformiranje sukladno «duhu vremena». Posebno je često inzistirao na potrebi da se u liturgijsku službu treba uvesti hrvatski jezik za koji je smatrao da su ga isusovci zamijenili s latinskim jezikom. Sve do smrti bio je u bliskim i prijateljskim odnosima s istaknutim hrvatskim svećenicima, poput Franje Račkog i Josipa J. Strossmayera. Šulek je bio pobornik sekularne države, ali nije bio ni ateist ni indiferentan prema kršćanskoj religiji, iako je pri kraju života počeo iznositi agnostička stajališta. Smatrao je da društvena moralnost i javni poslovi moraju počivati na kršćanskoj etici ljubavi prema bližnjem za koju je smatrao da ima temelje u ljudskoj prirodi. Odbacivao je golu akumulaciju bogatstva kao smisao života i isticao potrebu razvoju duhovnih i moralnih osobina. O ženama je Šulek vrlo rijetko pisao, zastupajući tada uobičajene patrijarhalne nazore i smatrajući da je njihov osnovni zadatak odgoj nacionalno svjesnih građana i njegovanje narodne kulture i jezika u kući.

Slično mnogim drugim hrvatskim djelatnicima iz XIX. stoljeća Šulek se može ubrojiti u hrvatske političke nacionaliste stranog porijekla. Iako nije dao cjelovitu teoretsku formulaciju iz njegovih se tekstova vidi da je pod narodom razumijevao specifični oblik zajednice, temeljen na zajedničkom jeziku i porijeklu, koja nastaje u okviru moderne građanske

civilizacije. Državnost je smatrao bitnim, ali ne i ključnim kriterijem, jer su mnogi manji narodi, uključujući i onaj iz kojega je ponikao (slovački), bili u procesu nacionalnog konstituiranja, bez posjedovanja minimuma političke autonomije. Šulek je, poput bezbrojnih drugih pisaca, podupirao mit o naciji kao zajednici, koja prisvaja drevne tribalističke osjećaje, i o naciji-državi, kao domovini, koja prisvaja drevne regionalističke osjećaje. Njegov je pristup bio tipičan za modernog humanistički obrazovanog urbanog čovjeka, koji ostaje nesvjestan evolucijske (biološke) i ekološke dimenzije ljudskog života. Otuda je proizlazio humanističko-antropocentrički diskurs, koji vodi računa jedino o međuljudskim odnosima i s prezirom gleda na ne-ljudske entitete. Za njega, kao i za gotovo sve obrazovane Europljane XIX. stoljeća ne-ljudski svijet bio je samo pozadina pozornice na kojoj se odvija ljudska drama ili, još gore, skladište resursa, koje treba osvojiti u ime «ljudskog napretka i blagostanja». Šulek je tehničke inovacije smatrao kao nešto «progresivno», jer pomažu ljudskom «osvajanju prirode». Povremeno je pisao o potrebi zaštite šuma od pretjerane sječe, ističući njihovu veliku materijalnu i estetsku korist za ljude, što se može shvatiti kao anticipacija onoga što se u novije doba propagira kao *eco-management*. Zagovarao je «mudro upravljanje» «sirovinama» u cilju očuvanja i daljnje ekspanzije «naprednog» građanskog društva.

Tipično za čovjeka XIX. stoljeća, Šulek je bio izraziti progresivist, uvjeren u naprednost ljudske povijesti na temelju povezivanja idejnih (kršćanskih i liberalnih) i materijalnih (moderna industrija i tehnika) tendencija. Smatrao je da između njih nema suprotnosti, tj. da su moderna znanost i građanske ustanove u skladu s kršćanskim načelima o ljudskoj slobodi i jednakosti. Njegov prezir prema ne-industrijskoj prošlosti i ne-europskim i ne-kršćanskim narodima bio je potpuno uobičajen za obrazovane ljude njegovog vremena, kada su etnocentričke predrasude izrazito dominirale. U seoskom svijetu, koji je dominirao u hrvatskim zemljama u XIX. stoljeću, Šulek je vidio malo što osim neznanja, gluposti i primitivizma, koji trebaju biti što prije iskorijenjeni u ime «društvenog napretka». To je, smatrao je Šulek općenitog povijesnog napretka, koji bi trebalo proširiti na čitav svijet i uvesti standardizaciju urbano-industrijskog društva. Još je negativnije bilo njegovo viđenje sakupljača-lovaca ili, u tadašnjoj terminologiji «divljaka». Šulek je zastupao koncept socijalne evolucije po kojem su sakupljači-lovci na najnižem, a tadašnja građanska društva na najvišem stupnju. Ljudska

je povijest progresivna, a glavni su kriteriji akumulacija bogatstva, tehnička ekspanzija, opismenjavanje i kršćanska etika.

Ideju napretka, koja je središnji metanarativ modernog društva, Šulek je proširivao i na biološku evoluciju. Bio je jedan od prvih, koji je u Hrvatskoj izražavao simpatije prema novijim evolucijskim teorijama, posebno darwinizmu. Evoluciju je smatrao identičnom s napretkom, tj. razvojem od primitivnih do savršenijih oblika života. Usvajao je evolucijski i geološki gradualizam i primat kompeticije u prirodi, vjerujući da «borba za opstanak» dovodi o «usavršavanja» i «evolucijskog napretka». U filozofiji Šulek je zastupao senzualizam po kojem su osjećaji izvor spoznaje, a razum spoznaje prirodne zakonitosti na načelu kauzalnosti. Na tome je temeljio simpatičnu kritiku materijalizma, za koji je smatrao da ima opravdanja ako polazi od empirijske spoznaje i induktivne metode. Materijalizam s pravom čovjeka uključuje u prirodu i organski svijet. No, odbacivao je «neopravdani» materijalizam, koji postavlja spekulacije kao dogme i želi dati odgovore na sva pitanja. U polemici s pojedinim zagrebačkim teolozima, koji su napadali novije materijalističke i evolucijske teorije, Šulek je zastupao uvjerenje da znanost napreduje i da skolastička metafizika više ne može biti mjerilo istraživanja. Za Šuleka znanost treba naći sredinu između uske specijalizacije i široke obrazovanosti, odnosno između praktične koristi i nezainteresiranog traganja za istinom. S obzirom na prilike svojeg vremena Šulek je češće isticao važnost šireg obrazovanja i čistog teoretskog istraživanja. Vjerovao je, također tipično za XIX. stoljeće, u autonomiju znanstvenog istraživanja na temelju induktivne metode prikupljanja činjenica i nije se obazirao na moguće utjecaje društvene sredine. Smatrao je da spoznaja prirodnih zakona i veličine univerzuma potiče moralnu uzvišenost i potiskuje egoizam. Od ostalih znanstvenih područja Šulek je popularizirao novije spoznaje iz fizike, kemije, mehanike i drugih područja, smatrajući da su prirodne znanosti neophodne za obrazovanost, ali i materijalni napredak društva. Osobno se nije bavio znanstvenim istraživanjima, osim na području botanike, gdje je imenovao različite vrste bilja. Postavio je temelje za hrvatsku znanstvenu terminologiju.

Šulek je duboki trag ostavio i na području filologije i leksikografije. Pripadao je zagrebačkoj školi, koja je imala veliki utjecaj u drugoj polovici 19. stoljeća. No kasnija pobjeda hrvatskih vukovaca dovela je do omalovažavanja i prešućivanja Šulekovog doprinosa, što se počelo ispravljati tek u drugoj polovici 20. stoljeća. U Šulekovo vrijeme još nije

postojala standardna leksikografska terminologija i često je morao konstruirati nove nazive od kojih su mnogi sačuvani u pisanom govoru, ali još već broj se izgubio. Za njegove protivnike Šulek je važio kao pretjerani purist, koja previše izbjegava tuđice i nastoji konstruirati najapsurdnije nazive. No, taj je purizam bio i posljedica straha od tuđinskog utjecaja u vremenu kada je hrvatski nacionalni pokret bio, u različitim pokrajinama, pod pritiskom germanizacije, mađarizacije i talijanizacije. Šulekovo je osnovno uvjerenje bilo da se narod može obrazovati samo u vlastitom narodnom jeziku. Šulek je od početka svoje spisateljske djelatnosti pisao štokavštinom, mijenjajući s vremenom grafiju, odnosno ispuštajući pojedina slova poput «è» u «ě» i približavajući se Karadžićevoj ijekavskoj štokavštini pučkog izgovora. Njegova su najveća leksikografska ostvarenje *Njemačko-hrvatski rječnik* (1860), *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* (1874-5) i *Jugoslavenski imenik bilja* (1879).

PRILOZI

Preslici Šulekovih članaka

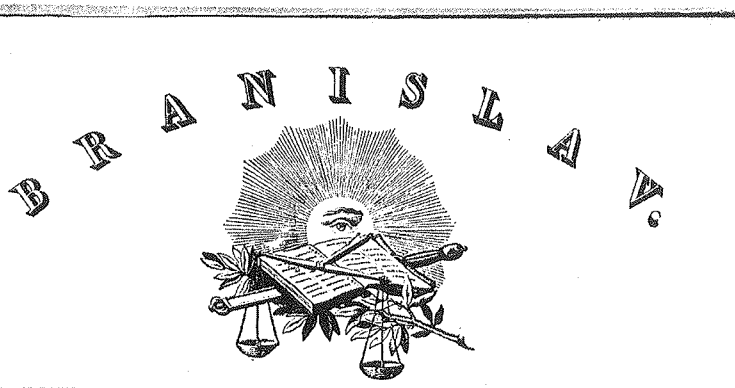

„Nedajmo se, nebojmo se!“

Uvod.

Nije li to žalostno, da mi sinovi ustavne (konštitucialne) državove, uteći moramo u strane zemlje, kad si želimo uzajemno priobćiti naše misli i namére! — Pa kakve su to misli? kakve li namére? Želimo li mi može biti našu domovinu upropastiti? Ili kralja našega se odreći? Ili kartistička, kommunistička, revolucionarna načela razprostranjivati? Ili nov vérozakon osnovati? Ili ustav upropastiti? — Bože sačuvaj! mi samo želimo porazgovoriti se o tom, što je za našu domovinu koristno, o léku, kojim bi zadate joj rane najlakše zaléčili, o načinu, kojim bi našu bratju iz duhovnoga sna i mártvila najbárže probudili, osvéstili, izobrazili, i ovako njih domovini vérne sinove, ustavu (konštituciji) krépke branitelje, kralju oddane podložnike učinili. Ne lete daleko naše misli; nećemo da gradimo kule po oblaku. Nu eto horvatsko- slavonsko- dalmatinski sabor pred vratima stoji, u njega puni nade upiramo oči, i léka za narodnost i domovinu od njega očekivamo. Trebalo bi, da se dogovorimo napréd o predmetih, o kojih će biti ondě govor, da pripravimo narod za ovo velevažno doba: a mi niti pisnuti nesmemo, dočim su Madjari o svojem saboru i više, nego što je valjalo, govorili i pisali: — Mi to želimo samo u svoj čednosti učiniti; pa nam niti to nije dopušćeno. To je žalostno, to nas boli; nu žalost nam se podvostručava, kada na um uzmemo, tko nas u tom préči. U drugih državah monarkia biva najveća nepriateljica slobode tiska; onde se ljudi tuže na ministre, na policiu, zato, što im ova nedozvoljava priobćivati njihove misli, i čuvstva putem pečatnje (štampe). Kod nas je to sasvim naopako. Mi imamo milostivoga kralja, koi sve svoje podanike jednako čini dionike svoje milosti; a oni, koji se nazivaju našom braljom, koji isti ustav (konštituciu) s nami imaju, i ista prava uživaju, koji bi imali biti naši najvérnii drugovi, najčvárstii saveznici, najiskrenii priatelji, oni su naši najveći neprijatelji. Oni upotrébljavaju svu svoju snagu, da nam koliko moguće ograniče slobodu pečatnje (štampe), da nam nemoguću učine slogu i pomirenje, i da nam potom vrat skuče u tatarski jaram. A to su preterani Magjari, i njihovi privárženici. Jeste Magjari, koji vladu tako rado despotizmom ukoravaju, a sami najveći despotizam nameću svima, koji negovore magjarski. Magjari, koji Horvate kao konzervativne tako prezirno gledaju, o slobodi uvék viču, i svoju liberalnu konštituciu do neba uzvisuju, ali i samo za one proglasuju, koji magjarski zbore. Isti ovi Magjari upotrebljavaju sve spletke i mutnje, kojimi bi Horvate, bilo kako mu drago, zavadili, mir i slogu poremetili, svaki napredak preprečili, i najposle ili upropastili ili u Magjare pretvorili. Oni gaze javno zakone i pravice, samo da utuše svaku iskru slobode i izobraženosti u Horvatih, i dočim o slobodi pečatnje na državnom saboru najviše viču, nastoje kod nas o tome, da zapréče tiskanje svake knjige, budi na horvatskom ili slavonskom jeziku pisane. Mnogi neće vérovati, a svéta je istina, da se višeputa u Zagrebu nesme ni ono prepečatati, što je već u gdě kojoj knjigi ili novinah u austrisko monarkiskih pokrajinah pečatano bilo, i da knjige i t. d. koje je austriska cenzura propustila, ugarska cenzura prodavati zabranjuje, i konfiscira. — Mnogi neće opet vérovati, pa je čista istina, da u svoj Europi neima za sada tako stroge cenzure,

Novine ove izlaze svake srěde i subote na čitavom arku. Danica dodaje se novinam na pô arka svake subote. Polugodištnja cěna je za oba nerazdruživa lista ovdě bez savitka i pošiljanja u kuću 3 for. srebra, — s pošiljanjem nu bez savitka 3 for. 24 kr. — s pošiljanjem u savitku 3 for. 48 kr.

NOVINE
DALMAT.-HORVATSKO-SLAVONSKE

Za izvanjske po pošti uz zavitku s tiskanim naslovom 4 fr. 30 kr. Z cělu godinu po pošti 9 for. Predplata se prima u kralj. povlašt. novinarnici i na svakoj cesarsko-kralj. pošti. Za oglase platja se od 1—10 linijah 20 krajc. srebra, dalje pako od svake pojedine linie 2 krajcara u srebru

Broj 24. | U Srědu 22. Ožujka 1848. | Tečaj XIV.

Štampa je slobodna

od 15. ožujka 5½ sata poslě podne.

N a š e ž e l j e.

Věčna je pravda nadvladala. Raztèrgani su lanci, kojimi biaše duh čověčji svezan; skèršen je jaram, pod kojim je sloboda štenjala. Gèrda sěna samovolje i absolutisma běži pred světlim obrazom slobode i ustavnosti kano tamna noć pred bělim licem jutarnje zore. Narodi se vesele i igraju od radosti, jer im je sunašce pred vrata došlo; otresaju zadnje ljage robstva i nevolje, kojom ih biahu tirani pritisnuli. Austrianski puci raduju se i podvikuju, jer im se je izpunilo više, nego što su se u snu nadali, a sve se je ovo izpunilo bez velikih žèrtvah, bez boja i rata, jer se je otvorio obilni rog carske milosti i prosuo je svoja dobročinstva vèrhu svake zemlje, koja je šta poželila. Naša bratja Slovenci (Kranjci, Štajerci, Korušci i Istrianci), koje smo mi bili privikli gledati s někim ponosom i sažaljenjem, uživaju sada veću slobodu, veću jednakost nego mi. — Oni imaju ustav, imaju odgovorni ministerium. — Ugarska je takodjer pohitila u Beč i doněla je odanle odgovorni ministerium i slobodu tiska. — Česki lav je takodjer u Beč otišao, da izmoli iz roga obilnosti slobodu narodnosti za narod, kog zaštitjava. — Poljaci su ono sada mirnim putem stekli, za čim im je duša ginula — ustavnu slobodu. Sve pravedne želje izvèršuju se u Beču, svaka se pravedna molba uslišava.

Zar je naša Hèrvatska i Slavonia jedina zemlja austrianske monarkie, koja neima šta više prositi i tužiti se, koja je vèrhunac srěće postigla?

Tko bi mogao takva šta tvèrditi! Nije zaista nikoga od nas na toliko zaslěpilo samoljublje, da nevidi naše golemo nedostatke, da neosětja naše gèrde rane, da nezna za naše vruće želje. Požurimo se dakle i mi u Beč, prie nego se začepi rog milosti kraljevske: nebi li takodjer stekli kakvoga melema, da povijemo svoje rane, kakve poluge, da uklonimo s puta zapreke, koje nam zastiru budućnost i smetaju naprědovanju.

Nu prie svega trěba da znademo, šta imamo želiti, moliti, tražiti, iskati.

Pogledajmo na okolo sebe: nismo li »membra disjecta,« posěčena uda jednoga těla, raztèrgana i razkinuta na kraljevine, pokrajine, gubernie i — pašaluke? — Dakle prie svega trěba da se sva ova uda u jedno tělo stope, da nam se cělovitost naše domovine povrati.

Želja ova posve je pravedna, jer mi nismo izgubili ovu cělovitost i cělokupnost domovine našom krivnjom i nemarnostju: već nam je propala, dočim smo branili Austriu, da i svu Europu od divljih čoporah turskih, dočim smo bdili i pazili, a i sada još bdijemo i pazimo, da neprodre běsna četa osmanliah do slavnoga Beča, i da nepomuti veselje, kojim je sada ondě sve opojeno. I ako Hèrvati i Slavonci za tolike žèrtve, koje prinose od věkovah na oltar kèrstjanstva i čověčnosti, ako za sve ovo nisu nikakva **uzdarja**, nikakve **nagrade** zaslužili, ako im ju odreće Europa — a to barem nemože im odreći, da im se sada, kad je věčna *pravda* prestol zauzela, povrati barem ono, što im po Bogu i zakonu pripada.

Mi dakle moramo najprie iskati, da se **povrati vojnička granica pod civilnu oblast.** Il zar toga jadan graničar, koi

> Plugom pluži po tvèrdu kamenu,
> Stoku pase po golom stèrmenu —
> O svom trošku i o svojoj hrani
> Stražu straži da oholost spava —

zar toga jadan graničar još nije zaslužio, da se emancipira izpod vlasti autokratičke »Hofkriegsratha,« da se sdruži sa svojom jednokèrvnom bratjom i da odpočine u sěni mira od tolike nevolje?

Molim, da nebi tko krivo tumačio! Nemislim ja ovdě **ukinutje** granice, ove dike naše historie, ovog stupa naše domovine! Slabu bi mi graničarom uslugu učinili, kad bi im izradili, da se odreknu svoga oružja i svoga junaštva: samo trěba da se oslobode bureaukratičkoga jarma, pod kojim mal da nisu izdahnuli; da se oproste one gomile kojekakvih beamterah, što su znali pravicu u tinti utopiti.

Dakle vojnik neka ostane vojnik: nu položivši oružje i povrativši se k plugu, neka uživa takodjer blagodat slobode; dok dèrži pušku u ruci, neka bude pokoran svomu zapovědniku, a povrativ se kući neka se podvèrgne poglavarstvu, koje će si sam izabrati, kao što si ga drugdě svaka občina izabira; neka se podloži civilnoj jurisdictii. Kao što je u Zagrebu, u istom gradu, drugoj reguli podvèržen gradjanin, a drugoj vojnik, to trěba da bude i u granici; i kao što se iz toga u Zagrebu nikakve smutnje neradjaju, tako se neće ni u granici poroditi — o tom smo uvěreni, ma kako nas plašilo gladno jato beamterah.

Dakle vojnička granica neka se povrati pod civilnu vlast, neka dobije slobodu, koju uživaju drugi austrianski puci. To samo od sebe izvire iz onog ukaza (patenta), kojim světli car milostivno poděli ustav (konstituciu) svim svojim zemljam. Jer buduć da granica neposrědno spada po kèrvi i jeziku na naše kraljevine, te je samo na někoje vrěme bila od njih odkinuta i dobročinstvah konstitutie lišena: sada, pošto je ustavnost po svoj austrianskoj monarkii proglašena, neima više zapreke, zašto da se nebi graničari povratili svojoj ustavnoj bratji?

Il zar su svi ostali puci zrěli i dostojni slobode, samo ne graničar, koi za slobodu živi i umire? — Oj, gospodo, da vi znate, koliko mora tužan graničar pretèrpiti, nebi takva šta tvèrdili. Nu vi neznate za njegove jade, a iz novinah niste je mogli doznati, jer je general-comanda, kao censor članakah tičućih se granice, znala paziti, da se takva šta po světu neraznosi, već da se misli, da graničar pliva u srěći. Nu od sada bit će drugačie: da živi sloboda štampe!

Granica je dakle pèrvi odsěčeni ud našega těla, kog mu valja opet pripojiti: a drugi je ud naša posestrima: **Dalmacia**, ta krasna zemlja junačtva i pěsničtva. Mletčani su vèrh slave stekli, dok su ju imali, a mi smo na prosjački štap spali, kad smo ju izgubili.

Za nas neima spasenja, dok se s nami opet Dalmacia nesdruži — al ni njoj prie neće ogranuti sunce prave slobode i slave, dok se neotrese tudjinstva i nesdruži sa svojom jednokèrvnom bratjom hèrvatsko-slavonskom.

Dakle Dalmacia trěba da se reincorporira, da se sdruži sa sestrami, od kojih je bila tako dugo odcěpljena. Tà hoćemo li se još 500 godinah pèrčiti naslovom »Dalmacie, Hèrvatske i Slavonie,« bez da pomislimo na pravo sdruženje, ne samo na papiru, nego činom? A neima pravednie želje. Jer u vrěme francezkoga rata poslě razpadnutja mletačke republike Austria je zato dobila Dalmaciu, jerbo je dokazala, da je Dalmacia posestrima Hèrvatske i cělokupan dio krune ugarske. Zato je pokojni naš kralj Franjo I. više putah svečano obećao reincorporatiu Dalmacie, a nije prošao nijedan sabor, ni naš ni ugarski, gdě se to nebi bilo zahtěvalo. Sad je prispělo davno ožudjeno vrěme, da se obećanja izvèršuju: zato žurite se Hèrvati i Slavonci, da nebi prespali vrěme, koje se možebiti nikad više neće povratiti.

Najposlě trěba da ištemo povratjenje starih granicah Hèrvatske sve do Une i Bihća u sadašnjoj Bosni, što bi se valjda lako moglo diplomatičkim putem izraditi, jer turski car i tako nezna već, šta da počme s nezadovoljnimi krajišnici. Za sada mučimo o Kranjskoj, Istrii itd., koja je jednoć takodjer s Hèrvatskom bila sdružena.

Tako zadobivši cělovitost domovine, trěba da se pobrinemo za slodno vladanje. Tim se poradja druga želja, naime, **odgovorni ministerium.** O tom u budućem broju.

Bogoslav Šulek.

24

Broj 108. **Zagreb**, u ponedĕljak 6. kolovoza 1849. **Tečaj II.**

Ovaj list izlazi svaki dan osim nedĕlje i svetca. — Polugodištnja cĕna mu je za Zagreb 4 fr. sr.; s pošiljanjem kuću bez zavitka 5 fr. 10 kr. sr., a sa zavitkom 6 fr. 10 kr. sr.

Za oglase platja se od 1—10 redakah od jednoga stupca 20 kr. u sr. a što je više od 10 redakah, za svaki redak 2 k. sr.

SLAVENSKI JUG.

Predplatu primaju u Zagrebu izdavatelji, i sve c. kr. pošte izvanjski će platiti radi poštarine za svakdanjim odpravljanjem na pol godine 5 fr. 10 k. Pojedini broj stoji 2 kr. sr.

Pisma nefrankirana primaju se samo od poznatih dopisnikah.

Pisarna uredničtva u Zagrebu u poštarskoj ulici pod br. 76

B. Š. **Kako mi razumĕvamo jedinstvo Austrie.** „Kad nebi bilo Austrie, trĕbalo bi da si ju mi Slavjani stvorimo!“ Ima tomu upravo sada godina danah, kad je ove rĕči naš svĕtli ban izustio uz obćenitu pohvalu i pleskanje ne samo trojedne kraljevine nego i sviuh ostalih austrianskih Slavjanah. Dočim je sve ostalo radilo Austrii o propasti, naša biaše poslovica „jedinstvo Austrie.“ Sumnje i opomene pojedinih, koji su kazivali, da smo se možebit prenaglili, da nam valja biti na oprezu da nas Austria neprĕvari — svĕ ove dvojbe izčeznule su u šumu obćenitog uzbitjenja, kao jauk ranjenih vojnikah u gèrmljavini topovah.

I danas se još istina ova priznaje, i danas se još bratja naša bore za jedinstvo Austrie; al neda se zatajiti, da se više neore pĕsme radosti, da nam pomisao ta nepuni grudi enthusiasmom, već radja puno sumnjah i dvojbah, puno brigah i straha.

Šta je uzrok tolikoj promĕni? — Nestalo nam je krasnoga sanka o lĕpoj srĕći, koja na naš čeka u bratinskom ravnopravnom savezu austrianskih narodah; tamni oblaci zastiru nam sve bolje sliku koja nam je predstavljala krasnu budućnost našu.

Poznato je, da smo mi oružje digli na Magjara, a za Austriu, jer nam je ova obećala bila, da će braniti i uzdèržati našu domać. samostalnost proti napadanju Magjarah, koji su nas htĕli susvime stopiti sa svojim országom. Za raztopljenjè naše domovine u Austrii nitko nebi bio rukom mahnuo. Al na to za onda nitko nije ni pomislio. Ondašnji ministerium Dobelhof-Wessenbergov i sam se je izjavljao za systemu fœderativnu, t. j. da se svakoj zemlji ima ostaviti domaća vlada; i zato nije od Magjarah drugo potrèbovao nego sjedinjenje financialnog, vojničkog i tèrgovačkog ministerija. Mi suprotivno pristali smo na to, jer smo si predstavljali buduću Austriu kao dobro uredjenu občinu, a pojedine njezine pokrajine kao kuće iste občine.

U takvoj občini odstupa svaki gospodar poglavarstvu samo toliko od svojih pravah, koliko mu neobhodno trĕba. Svatko će rado dati jedan dio svog imanja na obće potrĕbe, svatko će se podvèrći zapovĕdim protežućim se na dobro cĕle občine. Drage volje će jedan drugoga pomagati proti občemu nepriatelju. A kad bi mu se poglavarstvo počelo pačati u njegove domaće poslove, zapovĕdati mu šta da kuha i šta da si kupi, kada da ora i kakvu opravu da nosi: to bi sigurno svatko smatrao kao nepotrĕbno ograničenje domaće slobode, kao suvišno tiraniziranje. Ako pako gospodar uvede sam u svoju kuću što veću skladnost, ako točno oprĕdĕli svakomu njegov posao, i ako onda svakomu prigleda, nepovrĕdivši da kako osobnu slobodu pojedinog čeljadeta, to mu se opet neće zamĕriti.

Svatko će priznati, da u takvoj občini vlada mir i spokojstvo, da raste blagostanje i pojedinim kućam i cĕloj občini. Pa ovako smo si predstavljali i buduću Austriu. Centralna vlada da zadèrži onu vlast nad nami, koja je potrĕbita za uzdèržanje jedinstva monarhie; u ostalom pako neka se svaki narod kod svoje kuće po svojoj volji ustroji i upravlja. Jednom rĕčju mi smo htĕli za cĕlu monarkiu feoderatiu, a za pojedine njezine pokrajine razumnu centralizaciu.

Da je tako razumio i naš sabor jedinstvo Austrie, to naročito dokazuje XI. članak, potanko razlažući naše odnošenje sprom Ugarskoj i Austrii. Po 8. točki istoga članka izabran je g. bar. Kulmer da unaprĕdi izpunjenje ovih željah sabora, što on i u učiniti obeća, isto tako kao što biaše i sv. ban izjavio, „da on želje naroda uvĕk kao svoje smatra i štuje, i da će jih svagdĕ i svako doba sa svom silom svojom podupirati.“ — Nitko onda nije prigovarao našim uvĕtom.

No nesrĕtnom bečkom bunom promĕni se ministerijum austrianski i njim se promĕne i načela vlade: mĕsto foederacie uzme mah centralizacia. Živa je njezina slika octroyrani ustav, po kojem će se sva monarkie razdĕliti na „kreise,“ a od ovih neće se appellirati na „Statthaltera“ svakoga „kronlanda“, već upravo na bečke ministre. Time je dakle srušena svaka samostalna domaća vlada: „Statthalter“ bit će samo kao pictus masculus; i budući da se jezikom nĕmačkim centralna vlada služi i zasĕca u sve poslove pojedinih pokrajinah, odanle slĕdi neobhodno germanizacia: ne baš onakva kao što je bila magjarizacia, nego finia. Al i ova vodi k tomu, da će nĕmački jezik biti kao vladajući, a ostali jezici neće se moći nikada podići na isti stupanj političke izobraženosti. Ova centralizacia, po kojoj su svi članovi austr. monarkie jednaki reichsbürgeri, te će moći svaki svagdĕ službe obnašati, glavni je uzrok antipathie proti octroy. ustavu kod nas vladajuće — da mučim o odcĕpljenju granice i Dalmacie.

Nu kao što svagda podli sluge mĕnjaju svoje mnĕnje čim ga promĕne njihovi gospodari: tako su i kod nas mnogi od onih, koji biahu lani foederativna načela našega sabora u zvĕzde kovali, čim se ministerijum promĕni, počeli istom revnostju centralizaciu hvaliti: te sada ljudi ovi onu stranku, s kojom mi dèržimo, bĕde nedoslĕdnostju, zato što mi nećemo kao oni bezuvĕtno sdruženje s Austriom, što nećemo da zakopamo našu historiu. Nu razborit čovĕk uvidĕti će lako, da smo baš mi doslĕdni, jer baš mi doslĕdno potrĕbujemo i lĕtos ono, što smo lani za potrĕbno pronašli. Tà doslĕdnost i karakter nestoji u tom, da se čovĕk uvĕk jedne i iste osobe dèrži, nego da vazda isto načelo slĕdi. Ako mi lĕtos neštujemo onu osobu, koju smo lani štovali, jer je od onda načela s našimi lani jednaka promĕnila — nismo mi nedoslĕdni, nego ista ona osoba. — Mi branimo jedinstvo Austrie onako lĕtos, kao što smo ga lani branili.

Isti oni ljudi kažu, da smo mi preuzeli rollu magjaronah brneći domaću samostalnost: nu baš oni to čine, baš oni stupili su u trag magjaronah. Jer kao što smo se mi opirali tomu, da nam se domovina stopi s Ugarskom a magjaroni su to potrĕbovali: tako evo i sada se opiremo tomu, da nam se domovina razplinе u monarkii austrianskoj i da nam se ukine svaka municipalna samostalnost — a novi ovi magjaroni baš idu na to, da se začepi u nas svako vrĕlo samostalnoga političkoga života i da postanemo „Kronländchen“ Austrie.

Pa ima li ausr. vlada pravo na takvu centralizaciu? Neima sigurno ni u prošastnosti ni u sadašnjosti.

Srbi i Hrvati.

Od Bogoslava Šuleka.

II-6575

Svoje čuvaj, tudje poštuj!
Nar. posl.

Rieč je, da se o dobroj ženi i negovori. Ovo bi se moglo i za slogu kazati, da je ondje najviše ima, gdje se o njoj najmanje sbori. Kod južnih Slavenah toliki su pjesnici uznosito spjevali slogu, i toliko pisali o njezinoj spasonosnosti, da nebismo više znali rieči k tomu dodati, i da nitko o njezinoj koristi dvoumiti nemože. Ele sloge neima te neima, a nesloga iz svakoga kuta proviruje. Zašto? Ponajviše zato, što isti oni, koji su zastavu sloge razavili, i koji svesrdno žele, da se i kod nas složnimi silami raditi počne, ili neshvaćaju ili neće da shvate pravu narav i suštvo sloge. Ima ljudih, koji zahtievaju, neka sav sviet upravo onako misli i radi, kako oni žele, i da će biti sloge. Nu tko tako mudruje, negradi hrama slozi nego samovolji. — Drugo je sloga! Ona diže svoj svietli priestol samo u onom kolu, gdje nebiva sve po volji jednoga nego po volji obćoj. Al upravo zato je sloga riedko bilje; jer koliko je ljudih, toliko je i ćudih, toliko je i pomislih; a najmučnije je čovjeku odstupiti od svoje misli, nekmo-li od svoje želje. No bez toga neima sloge: odstupiti valja svakomu ponješto od svoga uvjerenja, makar ono bilo i posve istinito; popustiti valja u niečem onomu, s kojim hoćeš da se složiš, kao što se opet i on mora ogledati na tvoju želju i uvažiti tvoju rieč. To je ona žrtva, koju sloga zahtieva, nu to je i ona teta, koja jugoslavenskoj slozi smeta; to je onaj zid, koji i južne Slavene razstavlja, i s kojega se nemogoše na književnom polju — jer se samo o takvoj slozi ovdje besjedi — sve do danas ujediniti. Svak viče „da u slozi stoji spas," pak opet svak brani uporno svoje mnenje, i nebi ni za dlaku od njega popustio ni u neznatnoj i malovažnoj stvari. Tako poznajemo Hrvata, kojemu se njegov prijatelj zakleti morao, da se neće nikada služiti ovim sadašnjim pravopisom; ima opet drugih, koji bi se za jedno slovo i za jednu slovku zaratili i poklali. Nu kod Srbah nije ništa bolje. Na pokojnoga Todora Pavlovića digoše hajku zato, što je bio iz svojih novinah izostaviti htio ъ, kojega nitko neizgovara; smješno je bilo gledati ovu ratobornu četu, gotovu pobiti se za taj debeli jer, kao za kakav amanet narodni. I to je poznato, kako je srbska vlada anatemu udarila na najljepši biser srbskoga književstva, na djela Vuka Karadžića, zato što je iz svoje azbuke (horrendum dictu!) izostavio jer i jeri, jat i ju — sve pismena, bez kojih se takodjer srbski može pisati. — A što smo ovdje o pravopisu naveli, to valja i za druga odnošenja. Svatko uvidja potrebu sloge, a nitko neće da joj u prilog donese koju misaocu svoju. I to bi se jošte podnieti moglo, samo da se nije u najnovije doba koješta drugim upravo nametati počelo i narivati, te se ovako pregrada, štono razstavlja brata od brata, u mjesto da se razgradjuje, jošte u vis gradi. Dokazom nam može biti razpra za obće ime južnih Slavenah. *)

Niesam nakan kovati u zviezde sve što su Hrvati predlagali i radili, odkada im se je narodnost pomladila: nu to mora svaki nepristrastni sudac priznati, da su obćoj slozi, [illegible] provincialni Hrvati, neizmjernu žrtvu [illegible] samo gledeć na jezik nego i gledeć na ime. [illegible] u tom zadovoljiti narodnoj potrebi, [illegible] hrvatski rodoljubi prastaro ime ovih zemaljah, [illegible], za obći haziv, budući da su se [illegible] u novije doba južni Slaveni kojegdje služili. Nu kod kuće imali su radi toga žestoka boja s neukom svjetinom, [illegible], kao što govoraše, za svoje liepo hrvatsko ime; od drugud pako napadoše na njih jedni, da ih žele imenom ovim pošokčiti, drugi da povlašiti, a Bog sam zna, što se bljaše sve u tom nedužnom imenu [illegible] bude predloženo ime slovinsko ih [illegible] kojim mnogi naši dubrovački pisci od [illegible] nazivahu ukupno sve južne Slavene. No neznam, dali se je i jedan Srbin ovim imenom poslužio, akoprem nije zaista neshodno. — Napokon budu Srbi ponudjeni imenom jugoslavenskim. Ni ovo nije prodrlo. Tako dakle ostade svo nastojanje Hrvatah u tom poslu jalovo; **) dapače se čini, da se je tim u njekih Srbah probudilo krivo mnenje, da Hrvati svoga hrvatskoga imena neštuju i neljube i da samo zato za drugim hlepe. To je može biti uzrok, što su od ovo njekoliko godinah srbski pisci ime srbsko počeli protezati i na Hrvate, i to izprva samo na Štokavce, a kasnije i na Čakavce, hrvatske Kekavce, pače i na sve ostale Slovence. (Gledaj zemljovid srbski: Землѣ у коима пребиваю Србљи). Da to samo ovaj ili onaj učini, nebismo o tom rieči prosborili, jer „nitko nemože natkati mahramah, da cielomu svietu usta poveže:" no nametanje ovo srbskog imena vrlo je mah otelo na veliku žalost hrvatskih rodoljubah, koji svoje hrvatsko ime isto tako ljube i štuju, kao što i Srbi svoje. — Da ima ikoliko prilike, da će Hrvati prigrliti srbsko ime, nebih se zaista u tom poslu pera mašio;

*) Gdjekomu će se možda neshodno činiti, što smo u ovu njeznu stvar dirnuli. Nu valja znati, da je „Srbski dnevnik" u Novom Sadu u 57. broju naročito pozvao hrvatske pisce, „da se late te stvari s pravom i poštenom voljom (kao što je to sam Srbski dnevnik učiniti nakanio) i može biti, da će se taj najveći čvor medjusobne nesloge i svadje sretno razdriešiti." — Bog dao, da se to sbude!

**) Srbski časopis „Sedmica," štono izlazi u Novom Sadu pod uredništvom dra. Medakovića, u ljetošnjem 25. broju upravo protestira proti zajedničkomu imenu južnih Slavenah, koje bi Hrvati Srbljem rado nametnuli, i zahtieva, da, ako žele slogu i ljubav (!!!) neka već jedankrat točno raluČivaju ime srbskoga naroda od hrvatskoga; a G. V. K. izriekom zahtieva, da se i Hrvati zovu Srbi. „Ex hoc fonte derivantur clades Romanorum!"

Pozor izlazi svaki dan osim nedjelje i praznika na pol arka. — Ciena mu je na četvrt godine za domaće u novinarnici 3 for. 50 nově., kad se u kuću pošilja 4 for., a s poštarinom 4 for. 50 nově. a. v. — Predplatu prima odpravničtvo i sve c. k. pošte.

POZOR.

Za oglase plaća se 7 nově. od retka za jedan oglas tri puta uvršten nově. Carska je pristojba 30 nově. za svaki oglas koliko se god putah uvrsti. — Uredničtvo i odpravničtvo Pozora je u dolnjoj Ilici br. 571.

God. II. U Zagrebu, u sriedu 12. lipnja 1861. **Broj 133.**

Jesmo li godine 1848. pravno prekinuli savez s Ugarskom?

B. Š. Nacrt saborske odluke, kojom će pozvati Ugarsku na nov ugovor, sadržava i ove rieči: „da je god. 1848. pravno prestala sveza, postojavša medju kraljevinom trojednom i ugarskom.“ To će reći, da nismo bili buntovnici, kad smo se odciepili od Ugarske, nego da smo bili vlastni učiniti to, da to nismo uradili samovoljno, nego da smo se samo poslužili svojim pravom. Ovo se njekojim čini pretjerano, i oni dokazuju, da smo se samo faktično od Ugarske odciepili, a prava na taj odciep da nismo imali. Gdjetko će kazati, da je ovo stvar malovažna, da je suvišno o tom i prosboriti. A u istinu je ovo pitanje temelj i osnov našemu sadašnjemu pravnomu stanju, pa o odgovoru visi, stoji-li sada trojedna kraljevina na stancu-kamenu prava, ili na truhlom podnjeku rebelije. Ovo je dakle doista životno pitanje. Ako to, onda neće biti s gorega, da potražimo istiniti, iz vrela vječnoga prava i iz positivnoga zakona crpljen odgovor; jer samo taj nam može zadovoljiti i stanje naše razsvietliti.

Kada dvojica sklope pogodbu, dužē se obadva, da će svaki od njih izvršivati svoje ugovorene dužnosti, a štovati prava svoga druga. Uvjeti ugovora ono su im zakon, i zato je vrhovno načelo i umnoga prava i pozitivnih zakonah: „Contractus contrahentibus legem facit.“ Dok se ovi uvjeti drže, dok svatko izvršuje svoje dužnosti, a štuje drugova prava: dotle se drži pogodba, drži zakon. A kad koji od ugovornikah zanemari svoje dužnosti ili povriedi drugova prava — prekinuo je ugovor, prekinuo je zakon. Nije dakle onaj vjerolomac, koji se čvrsto drži svojih pravah, ni uz to čini svoje dužnosti; nego onaj, koji otimlje drugomu njegova prava, a nameće mu svoje dužnosti.

Medju nami i Ugarskom postojala je takodjer do godine 1848. pogodba, a one je godine sasvim prestala. Pita se sada, tko ju je prvi pogazio?

Nu gdjetko nepriznaje možebiti ni toga, da smo se u istinu kao slobodan narod s Ugarskom sdružili, nego da smo bili od Magjarah nadjačani i podjarmljeni, i kao takvi da nemožemo imati kakve osobine. Ponajprije dakle valja *mi* dokazati, da je medju ugarskom i trojednom kraljevinom postojao doista medjunarodni ugovor, kojim su se Ugri naročito obvezali, da će štovati naše osobite pravice i sloboštine.

U ovom iztraživanju neću se povraćati na *pacta concenta*, na prvobitni ugovor, što ga sklopi ugarski kralj Koloman s Hrvatskom god. 1102.; jer ima ljudih, koji kažu, da ova pogodba nije bila učinjena. Neću se pozivati ni na djela i rieči pojedinih ugarskih državnikah; jer bi mi se moglo prigovoriti, da oni nisu bili narod. Nego ja ću svo svoje umovanje osnovati samo na zakonih, stvorenih na ugarskom saboru, dakle na očevidnih *faktih*, koja se nemogu nikako zanijekati. Pak ovdje neću takodjer početi od Kulina bana, od najstarijih vremenah; jer zato nedoljeće prostor ovih novinah, nego ću se stegnuti na posljednja dva stoljeća.

Zakonski članak 33. od god. 1649. kaže od rieči do rieči: „Odlučeno je po obćoj želji sviuh stališah i redovah (ugarskih) i s privoljom nj. posvećenoga veličanstva, da se kraljevini hrvatsko-slavonskoj uzdrže svekolike njezine sloboštine, preimućtva, povlastice, prava, zakoni i odobreni običaji [1]).

Ovaj zakon, već sám sobom jasan, potvrdjen bi, za veću sjegurnost trojedne kraljevine, možebiti petdeset putah. Njim se odredjuje, da mi imamo osim onih pravah, koja nam dade zajednička konštitucija, jošto njeke osobito sloboštine. — Ovim zakonom obveza se svečano Ugarska, da neće dirati u ova naša osobita prava, da će štovati našu sloboštine: pa nije li jih povriedila svojimi zakoni od god. 1848?

Članak 3. ovih zakonah naredjuje, da u izbiranju kralja ima nadvornik (palatin) podpunu izvršujuću vlast, ne samo u Ugarskoj, nego i u trojednoj kraljevini, i da će ju izvršivati u svih državnih poslovih preko novoustrojenoga ugarskoga popečiteljstva, kojemu bjehu u §. 6. predani svi gradjanski, duhovni, financialni i vojni poslovi.

Tim je bila podsječena, dapače uništena autonomija trojedne kraljevine; jer ako su svi poslovi javni bez iznimke spadali na ugarsko popečiteljstvo, odgovorno samo ugarskomu saboru: šta je preostalo za sabor trojedne kraljevine i za bana? Ništa; sabor naš postade suvišan, a ban palatinova lutka, prazan naslov.

Nu trojedna kraljevina imala je od vajkada svoju osobitu domaću vrhovnu vladu, u organ vlade bijaše ban, dobivajući naputke ne od nadvornika, nego neposredno od samoga kralja. U pogledu administrativnom bila je naša domovina sasvim odlučena od Ugarske.

Do godine 1723. upravljao je Ugarskom samo nadvornik. Ove godine ustroji Karlo VI. ugarsko kraljevsko namjestničtvo, koje je preuzelo upravu, dakako pod predsjedničtvom nadvornikovim. Budući je pak ovo namjestničtvo vlast svoju počelo protezati i na trojednu kraljevinu: zato je naš sabor god. 1725., dobiv od njega njeku zapovied u razvodu (*rectificatio metarum*), stvorio osobiti zakon, u kojem izjavi, da ove kraljevine nisu podložne ugarskomu namjestničtvu, i da mu se neće nikada podložiti, niti od njega zapoviedih primati [2]).

Marija Terezija, videć ovaj odpor i shvaćajuć potrebu centralne upravne oblasti u trojednoj kraljevini, odlučila je god. 1767. ustrojiti za nas osobito namjestničtvo; nu sabor trojedne kraljevine, plašeć se burokratije, žestoko se tomu opirao [3]). Kraljica je uzprkos tomu oktroirala namjestničtvo ovim kraljevinam; a sabor naš mu se je, kao neustavnoj uredbi, tako postojano opirao, da ga je napokon god. 1779. dokinula ista ova kraljica „ad interim“, to će reći, donjekle, to jest, dok nepoželé samo kraljevine ovakova dikasterija. Dotle pako bile su kraljevine ove podvržene ugarskomu namjestničtvu. No 58. zak. člankom od god. 1790. bilo je uzakonjeno, da mora ondje biti primjeren broj i savjetnikah i drugih hrvatskih častnikah, pak i sám naš ban, kad dodje u Budim, neka ima primjereno mjesto i glas u ovom namjestničtvu. U ostalom je nas ugarsko namjestničtvo samo u političkih poslovih imalo napućivati, a ostali poslovi bili su i nadalje ostavljeni našemu saboru [4]).

Ovo pokazuje, kako je ugarsko namjestničtvo nezakonito postupalo, prisvojivši si malo po malo svu onu vlast i u trojednoj kraljevini, koju imadijaše u Ugarskoj, te je sabor naš sasvim ustavno radio, zahtievajuć u posljednje doba ustrojenje svoga osobitoga namjestničtva, štono bješe samo „ad interim“ ukinuto.

Isto tako bilo je uzakonjeno god. 1764. člankom 35., da kod ugarske kancelarije ima biti jedan savjetnik Hrvat; a jedan podkancelar bio je takodjer od starine Hrvat. A sabor ugarski od god. 1848., u mjesto da nam pomogne izhoditi naše osobito namjestničtvo; u mjesto da i nas bar porazmjerno učini dionike onih stečevinah, koje bješe za Ugarsku izvojštio — a on ukine sve ove naše povlastice i sloboštine, te nas podloži bezuvjetno svomu popečiteljstvu. U cielom 3. članku zakona od god. 1848. neima traga uvažuvanju naših osobitih odnošajah, naših starodavnih sloboštinah; neima tu rieči o tom, da ćemo mi svoje poslove sami obavljati, dapače su Magjari svu vlast za sebe zadržali. Ovim člankom je dakle izrečeno načelo bezobzirne centralizacije, s koje jadna Irska propada; iste one klete centralizacije, koju je kasnije Bach uveo, te uzdišemo š nje isto tako kao i Ugarska. Jer spajanje sve uprave u jednoj ruci opasno, dapače pogubno je i u državi sastavljenoj iz jednoga naroda, a kamo-li neće propasti slabiji narodi jedne države, kad najjači narod državnim kormilom upravlja.

Istim ovim zakonskim člankom bila je i banska čast, osigurana tolikimi zakoni, svih pravah lišena i na prazan naslov stegnuta. A ban je glava trojednoj kraljevini kao i nadvornik Ugarskoj. On je bio od starine naš civilni upravljatelj i vojvoda, predsjednik zemaljskoga sabora i suda, i uživao je u našoj domovini sve povlastice i preimućtva, kojimi bijaše odlikovan nadvornik u Ugarskoj. Ban je bio, rek bi, rodjen ministar i upravo kraljevski namjestnik u trojednoj kraljevini. Zak. člankom 11. od god. 1741. bilo je naročito oglavljeno, da kralj ima u teznih poslovih, tičućih se Ugarske, posavjetovati se s prabiskupom i nadvornikom, a u poslovih tičućih se Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, s njihovim banom [5]).

Isti ugarski sabor odlučio je god. 1536., da se popuni banska čast s podpunom vlasti od Jadranskoga mora do Drave [6]). Sve je ovo bilo dvadeset putah u zakoniku hrvatsko-ugarskom opetovano, najposlje god. 1790. [7]); svi su ovi zakoni zahtievali, da se povrati banu staro dostojanstva, okrnjeno koje ugarskom, koje bečkom vladom: a u mjesto da se banu povrati staro zakonito područje, bilo mu je člankom 3. od god. 1848. i ono malo vlasti oteto, što je dotle uživao; on je bio upravo podložen ugarskomu nadvorniku i njegovim popečiteljem; gdjeno je trojedna kraljevina bansko dostojanstvo uviek držala za najveći amanet svoje autonomije, svoga samopravlja.

Pa tko će sada nijekati, da je ovaj 3. članak ugarskoga sabora od god. 1848. ljuto povriedio uvjete našega uzajamnoga ugovora?

Nije nam manje rano zadao i članak 5. istih zakonah; jer ako se onim prvašnjim člankom zatire naša domaća uprava, ovim se uništuje naša zakonotvorna vlast, naš sabor.

Čuvstvo neodvisnosti, kojim se naš sadašnji sabor ponosi, oduševljavalo je od starine naše narodne skupštine. Ono se prema ugarskomu saboru nikad nisu smatrale kao podložnik, nego kao premac [8]). Jer kao što je sabor ugarski tvorio zakone za Ugarsku, tako naš sabor za trojednu kraljevinu, i to o svakoj struci državnoga života, o upravi i vojski, o pravosudju i prosvjeti, o javnom, kaznenom i gradjanskom pravu. Tó bilo je ugarskih saborah, na kojih ove kraljevine ni zastupane nisu bile. Zato sabor ugarski ne samo da nije odrekao ovu zakonotvornu vlast našemu saboru, dapače ju je naročito potvrdio god. 1715. člankom 120., u kojem se kaže, da je svaka odluka našega sabora, kad ju kralj potvrdi, valjana, i da se o njezinoj krieposti ni dvojiti nesmie [9]). A zakoni stvoreni na ugarskom saboru valjali su kod nas onda stoprv, pokle su bili na našem saboru proglašeni i primljeni. Upravo zato pošiljali smo na ugarski sabor samo dva tri poslanika, izabrana od našega sabora, da opominju ugarsku gospodu, kad bi htjela odlučiti što na na našu štetu. Mi smo ondje bili zastupani kao kraljevine, a ne kao županije.

No 5. članak ugarskoga sabora od god. 1848. ovo nam je pravo oteo i naredio, da pošiljamo poslanike, ne od strane kraljevine, nego svaki kotar napose, onako kao što ih pošiljamo na naš sabor. Tim bi nam se oteo i posljednji znak samostalnosti; jer bismo bili sasvim izporedjeni s ugarskimi županijami, s francezkimi departementi.

Tim bi nam se i šteta naniela, jer bismo ostali svagda u manjini, pošiljajuć samo 40 poslanikah, gdjeno bi ih ugarski sabor imao 377. Nestalo bi nas u ovom mnoštvu kao kaplje u moru, i mi bismo postali ištra magjarskih mušicah. Kad se njim nebi htjelo, nebi prodro nijedan, makar kako po trojednu kraljevinu koristan pred-

[1]) Communi Statuum et Ordinum voto et Suae Sacratissimae Majestatis consensu sancitum est, ut Regnum Croatiae et Slavoniae — in universis suis libertatibus, immunitatibus, privilegiis, juribus, legibus et consuetudinibus approbatis conservetur. Ferdinandi III. Decretum III. de anno 1649., Articulus 33 post Coron.

[2]) Acta et conclusa in Generali Congregatione Inclytorum Dominorum Statuum et Ordinum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, anno 1723. celebratae. Articulus quartus: In merito rectificationis metarum supervenerunt etiam literae ad Dominos SS. et OO. sonantes Exc. Consilii Regii Hungarici, ad quas DD. SS. et OO. rescribendum judicant, se in hac ipsa materia et merito Suae Exc. Banali scripsisse et informationem dedisse. Ne demum per ejusmodi intimationes idem Consilium Hungaricum subjectionem aut dependentiam quampiam SS. et Ordinum horum Regnorum (quam illi neutiquam agnoscerent) praetendere possit, quacumque nunc et successivis temporibus praecavendum statuunt.

[3]) Contra erectionem novi dicasterii ad formam Consilii hungarici, velut juribus Regni et Bani praejudicioso, SS. et OO. Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae suas humillimas reflexiones substernunt. Acta Gen. Congregationis de a. 1767.

[4]) Sua Majestate Sacratissima benigne annuente statuitur, ut Comitatus Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae a Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico politicas invitationes porro quoque recipiant, ut item tum in gremio ejusdem Consilii, quam in statu subalterno ex iisdem Regnis individua in justa proportione applicentur. Domino praeterea eorundem Regnorum bano, dum ad illud comparere poterit, competens dignitati ejus sessio et votum assignetur; Municipalibus eadem Regna in concreto respicientibus negotiis porro quoque in Generalibus eorundem Regnorum Congregationibus pertractandis. Leopoldi II. Decr. I. 58.

[5]) Dum magis ardua negotia pertractanda occurrerint, Regni primatem, Palatinum, aliosque e Regni praelatis, ac Regnorum olim Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Banum, dum praesertim de rebus securitateque eorundem Regnorum agendum foret, in Augustam Sui praesentiam advocari curabit, isti modoque negotia cum illis conferet. Mat. II. Decr. I. 1741. Art. XI.

[6]) Banatus cum vetusta sua plenaria authoritate a Dravo usque ad mare Adriaticum bene meritae alicui personae conferatur. Mathiae II. Decr. I. 1608. Art. XI. §. 3.

[7]) Palatini, Primatis, nec non Bani legales authoritates, jura item et privilegia Sua Majestate benigne annuente hic denuo pro confirmatis declarantur. Leop. II. Decr. I. 1790. Art. XXIV.

[8]) Kad je naš sadanji sabor lanjske mjeseca travnja, da je ne... prama ugarskomu neodvisan, pala nam je na um odluka sabora trojedne kraljevine od god. 1578, koja isto tako glasi. Kako se ondje: „Regnum hoc Croatiae et Slavoniae semper fuit liberum, divitque Regibus Hungariae sponte nec... voluntate subjaceas.

[9]) Sua Majestate Regiae atque communi SS. et OO. voto decisum est, ut statuta municipalia Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae authoritate regia specifice confirmata, in nullam amplius de sui validitate veniant quaestionem. Caroli VI. Decr. I. 1715. Art. 120.

GOSPODARSKI LIST.

Izlazi četvrtkom. — Polugodišnja cienа: članovi hrv.-slav. gosp. društva plaćaju samo 30 kr. poštarine, ili 15 kr. ako se pošilja u kuću; nečlanovi 1 for. 30 kr. poštom. ili 1 for. 15 kr. sr., kad im se pošilja u kuću.

BROJ 1. **U Zagrebu dne 7. siečnja 1858.** **GODINA VI.**

NAPRIED!

Sve se kod nas tuži, da oskudieva, da neima novacah; „Šokci bogci, Vlasi siromasi!“ kaže narod naš u šali. Koji je uzrok tomu siromaštvu? Je-li nam možebiti zemlja neplodna i hrdjava, te neće ništa na njoj da raste? Ma tko će to kazati, kad pogleda naše cvatuće poljane i zelene gore? U istom krsnom primorju raste bujno svake vrsti bilje, gdje ima i pedalj samo zemlje. Il nam je možebiti podnebje (klima) nepovoljno, te nas bije mraz, ili prži vrućina? Ni toga neće jamačno nitko tvrditi: tà kod nas je to neobični dogadjaj, kad nam polje s proljeća mraz osmudi, ili ljeti sunčana žeža spali, gdjeno u drugih zemljah ovdje proljetna zima, ondje ljetni žar malo ne svake godine uništuje trud ljudem. — Il je možebiti narod naš slab, tupoglav, trom i nesposoban? Tko će to kazati, kad pogleda krepka Slavonca, trsnata Primorca i obrtna Zagorca? — Domovina nam je dakle od milostivnoga stvoritelja svakim darom obilato nadarena, ona je za svaku struku čovječjega posla prikladna, ovdje za gospodarstvo ili trgovinu, ondje za rudarstvo ili obrtnost kao stvorena — pak opet ima kod nas nevolje, ima oskudice, ima gladi. Odkuda polieže ova uboština i siromaština? Od nas samih. Mi imamo krasnih vinogradah, pak opet se druga vina više hvale od naših; mi imamo neizmjernih pašnikah, pak opet ima u Holandiji ili Švajcarskoj više i ljepše marve nego što je naša; mi imamo liepe prilike za ovce, pak opet svake godine puno novacah trošimo za inostranu vunu; u nas je rodno polje, a imamo ga, hvala Bogu, podosta, pak opet njemački seljak više nabere iz svoga poljica nego naš iz poljane; imamo vješte ruke, pak opet kupujemo i za ono malo novca, što ga jedva smognemo, sila tudje robe, koja bi se i kod nas gotoviti mogla. Tako dakle mi svake godine mnogo više izvozimo novca za tudje stvari, nego što ga dolazi u zemlju za našu robu; uza to, u mjesto da nam raste dohodak, a ono nam svejednako rastu potrebe i trošak; u mjesto da se stežemo, a mi želimo sve udobnije i komodnije življeti. Nije li ovo prieki put k propasti?

Osvjestimo se dakle i okrenimo drugom stazom, dok je vrieme. Glavni je zakon gospodaru, da toliko zasluži, koliko će potrošiti, i da jošte spravi koju bielu paru za crne dane. Svaki razboriti čovjek vidi, da drugčije nemože biti, ako nećemo po zlu da prodjemo. Al i to svatko vidi, da smo po dosadašnjem načinu gospodarenja slabo kada više stekli nego potrošili. Treba dakle, da se ostavimo dosadašnjega gospodarenja, kod kojega smo siromašni, i da se povedemo po onih narodih, koji su od nas pametniji i bogatji, akoprem im zemlja nije rodnija od naše; od njih treba da učimo, kako treba raditi, da se čovjeku trud naplati. Najpreči put do ovoga nauka jest, da onamo otidjemo i učimo. Nu koliko ih kod nas ima, koji bi to mogli učiniti? U mjesto naših gospodarah odputit će se dakle onamo Gospodarski list i pripoviedat će im onda sve, što je vidio i što im treba raditi, da ih ogrije sunce, da se takodjer podkože i pomognu. Gospodarski list donosit će im glase sa sviuh stranah svieta i obavješćivati ih o svem, što zasieca ikoliko u njihovo područje, što im treba znati, da uzmogu, kao što valja, gospodariti t. j. nastojati oko svoga imutka. Bit će tu puno posla i za mene, kao urednika, i za štioce. Gospodarski list ima štiocah svake ruke: njega čitaju bogati vlasteli, drugi stari i mladi gospodari, obrtnici, trgovci, seljani, a i mnogi rodoljubi, koji se sasvime drugim poslom bave. Za svaku ovu struku čitateljah ima kod drugih narodah posebnih časopisah i novinah: a gospodarski list da sa ono pola arka svim ugodi, svim zadovolji; k tome ima urednik slabo pomoći od drugdje, i sav teret leži na njem — to je zaista težak posao, mučna zadaća, i ja unapried molim, da nemogućih stvarih nitko neizčekuje i netraži. — No i za štioce ima tu posla. Gospodarski list neizlazi samo da zabavlja, nego da uči i koristi. Al „nauka je velika muka;“ mnogi članak činit će se gdjekojemu čitatelju suhoparan; on će htjeti postati dobar gospodar kroz zabavu i igru. Tomu gospodarski list neće mnogo hasniti, u zalud ga kupuje: nu tko o tom, što ovdje pazljivo pročita, kasnie sam razmišlja, on će naići na mnogo zrnce istine, kojega do sada nije znao i koje će mu dobro doći.

Noć prodje — kaže sveto pismo — i dan se približi; došao je čas, da ustanemo oda sna: odbacimo dakle sva djela tmine i obucimo oružje svietla; ostavimo se sa starom godinom starih manah i nastupimo s novom godinom novu stazu umnoga napredka i gospodarstva!

Napried!

507 — 1872

HDA, PREDSJEDNIŠTVO KR. HRV.-SLAV. ZEMALJSKE VLADE U ZAGREBU, KUT. 14/178, 1872/507

cca 10. III 1872 (v. zadnju, tramp. prim. 16. III.)

Promemoria.

Svakomu čovjeku treba stanovita mjera znanja, bez kojega nemože svoga zvanja uspješno obavljati, ni svoje svrhe postići, pa makar bio i najprostiji težak – tá svaki gospodar zna, kolika to razlika medju težakom vještim i neukim. Treba dakle i seljaku njeka mjera znanja, da postane valjanim gospodarom svoje kuće i koristnim članom države. I ovdje nam pokazuje izkustvo golemu razliku medju seljakom razboritim i glupim: dok onaj prvi dužnosti svoje zdušno i lasno obavlja, ovaj potonji dosadjuje družtvu i državi svakojako.

Pita se sada, ima li naš seljak onolika znanja, kolika mu svakako treba za uspješno obdjelavanje svoga gospodarstva i točno obavljanje državljanskih dužnostih. Pogledav seljane drugih na obrazovanih državah i sravnivi jih s našim ratarom, udara nam na prvi mah u oči golema razlika medju njimi, il motrili njegovu kuću i gospodarstvo, il njegovo gradjansko i državljansko odnošenje, il njegovo socijalno i ćudoredno ponašanje. U svakom tom pogledu zaostao je naš seljak neizmjerno; a popreko govoreć, svejednako, ne samo nenapreduje, nego upravo nazaduje, dapače baš propada materijalno. Uzrok je svemu tomu njegovo golemo neznanstvo, kao što će se svatko uvjeriti, zaviriv u bolju seljačku kuću, gdje će jamačno naći pametna gospodara. Ovomu neznan-

III. 872

IZVORI:[500]

Artuković, M. 1986. «Pisma Bogoslava Šuleka Andriji Torkvatu Brliću», *Slavonski povijesni zbornik* 23/1-2

Maixner, R. 1950. «Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću», *Građa za povijest književnosti hrvatske* 19

Markus, T. 2005a. *Zagrebački politički listovi 1848-1850. Izabrani članci*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Šrepel, M. 1899. «Šulekovi listovi Gaju», *Građa za povjest književnosti Hrvatske* 2

Šulek, B. 1850. *Austrianski dàržavni ustav (konstitucija)*, Zagreb

Šulek, B. 1856. 1859. *Biljarstvo*, Zagreb

Šulek, B.1860. *Deutsch-kroatisches Woerterbuch I-II*, Agram

Šulek, B. 1861. *Hrvatsko-ugarski ustav ili konštitucija*, Zagreb

Šulek, B. 1866. *Korist i gojenje šumah, osobito u trojednoj kraljevini*, Zagreb

Šulek, B. 1868. *Naše pravice*, Zagreb

Šulek, B. 1870. «O životu i djelih slavnoga fiziologa Ivana Purkynje», *Rad JAZU* XII:118-200

Šulek, B. 1873-1876. *Prirodni zakonik za svakoga iliti popularna fizika I-III*, Zagreb

Šulek, B. 1874a.1875a. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja I-II*, Zagreb

Šulek, B. 1874b. «Justus Liebig», *Rad JAZU* XXVII:1-51

Šulek, B. 1875b. «Najstariji tragovi čovjeka», *Rad JAZU* XXXIII:128-207

Šulek, B. 1877. «Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah», *Rad JAZU* XXXIX:1-64

Šulek, B. 1878. «Zašto Slaveni poštuju lipu?», *Rad JAZU* XLIII:149-188

Šulek, B. 1879a. *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb

Šulek, B. 1879b. «Roberto de Visiani», *Rad JAZU* L:176-197

Šulek, B. 1881. *Lučba za svakoga*, Zagreb

[500] U popis izvora uvrštene su Šulekove knjige i veće rasprave u zbornicima, a izostavljeni članci u periodičnom tisku, dnevnim novinama, tjednicima i mjesečnicima.

Šulek, B. 1883. *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882,* Zagreb

Šulek, B. – Kišpatić, M. – Rossi, Lj. 1883. *Novovjeki izumi II.*, Zagreb

Šulek, B. 1885a. «Naš napredak u prirodnih znanostih u minulih 50 godinah», *Rad JAZU* LXXX:100-139

Šulek, B. 1885b. «Predteče Darwina», *Rad JAZU* LXXII:173-236, LXXV:1-78

Šulek, B. 1888. «Područje materijalizma», *Rad JAZU* XCII:1-72

Šulek, B. 1889a. *Antikritika razprave o području materijalizma,* Zagreb

Šulek, B. 1889b. «Fran Erjavec i Josip Pančić», *Ljetopis JAZU* 4:117-165

Šulek, B. 1890. *Drugotnica dru Baueru,* Zagreb

Šulek, B. 1891. «Najmanji ljudi», *Rad JAZU* CVII:165-210

Šulek, B. 1997. «Šta naměravaju Iliri?», (M. Šicel, *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda,* Zagreb: Matica Hrvatska, 219-264)

LITERATURA:

Antoljak, S. 1992. *Hrvatska historiografija I-II,* Zagreb: Matica Hrvatska

Antoljak, S. 2004. *Hrvatska historiografija,* Zagreb: Matica Hrvatska

Atkin, N. – Tallet, F. 2004. *Priests, Prelates and People,* Oxford: Oxford U. P.

Atran, S. 2004. *In Gods We Trust,* Oxford: Oxford U. P.

Babić, S. 1998. «Šulekov doprinos današnjemu hrvatskom književnoj jeziku» (Moguš 1998:17-25)

Balabanić, J. 1983. *Darwinizam u Hrvatskoj,* Zagreb: JAZU

Banac, I. 1995. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji,* Zagreb: Durieux

Barker, G. 2006. *The Agriculture Revolution in Prehistory,* Oxford: Oxford U. P.

Barnard, A. (ed.) 2004. *Hunters-Gatherers in History, Archeology and Anthropology,* London: Berg

Barnett, A. 2005. *Biology and Freedom,* Cambridge: Cambridge U. P.

Bauer, A. 1889. *Područje materijalizma,* Zagreb

Boban, B. 1998. *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića,* Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Bowler, P. 2000. *The Earth Encompassed,* New York: W. W. Norton

Bowler, P. 2003. *Evolution: The History of an Idea,* Berkeley: University of California Press

Bowler, P. – Morus, I. 2005. *Making Modern Science,* Chicago: University of Chicago Press

Boyer, P. 2002. *Religion Explained,* New York: Vintage

Breisach, E. 2007. *Historiography,* Chicago: University of Chicago Press

Brody, H. 2001. *The Other Side of Eden,* London: Faber & Faber

Buczynski, A. 1997. *Gradovi Vojne krajine I-II,* Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Carneiro, R. 2003. *Evolutionism in Cultural Anthropology,* New York: Perseus Publ.

Chadwick, O. 2003. *History of the Popes 1830-1914,* Oxford: Oxford U. P.

Cipek, T. – Matković, S. 2006. *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.,* Zagreb: Disput

Clark, Ch. (ed.) 2003. *Culture Wars,* Cambridge: Cambridge U. P.

Clayton, Ph. – Schloss, J. (eds.) 2004. *Evolution and Ethics,* G. Rapids: Eerdmans

Clayton, Ph. (ed.) 2006. *Oxford Handbook of Science and Religion*, Oxford: Oxford U. P.
Dadić, Ž. 1982. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata I-II*, Zagreb: SNL
Dadić, Ž. 1994. *Hrvati i egzaktne znanosti u osvitu novovjekovlja*, Zagreb: Naprijed
Dadić, Ž. 1998. »Rad Bogoslava Šuleka na prirodoznanstvenom nazivlju» (Moguš 1998:37-45)
Dadić, Ž. 2004. *Egzaktne znanosti u Hrvata u doba prosvjetiteljstva*, Zagreb: Matica Hrvatska
Day, G. – Thompson, A. 2005. *Theorizing Nationalism*, London: Palgrave
Degler, C. 1992. *In Search of Human Nature*, Oxford: Oxford U. P.
Delanty, G. – Kumar, K. (eds.) 2006. *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, London: SAGE
Dennett, D. 2006. *Breaking the Spell*, New York: Viking
Dukat, V. 1943. «Ivan Trnski i Šulekovi rječnici», *Rad Hrvatske akademije* 227:1-64
Edgerton, R. 1992. *Sick Societies*, New York: Free Press
Edgerton, R. 2004. *Balance of Human Kindness and Cruelty*, Lewinston: E. Mellen Press
Ehrlich, P. 2002. *Human Natures*, New York: Penguin
Eibl-Eibesfeldt, I. – Salter, F. (eds.) 2000. *Ethnic Conflict and Indoctrination*, London: Berghahn Books
Ekmečić, M. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1-2*, Beograd: Prosveta
Elwell, F. 1991. *The Evolution of Future*, Westport: Praeger
Elwell, F. 2006. *Macrosociology*, Boulder: Paradigm Publ.
Farber, P. 1998. *The Temptations of Evolutionary Ethics*, Berkeley: University of California Press
Feder, K. – Park, M. 2007. *Human Antiquity*, New York: McGraw-Hill
Feldman, A. – Stipetić, V. – Zenko, F. (ur.) 2000. *Liberalna misao u Hrvatskoj*, Zagreb: Zaklada F. Naumann
Finchman, M. 2002. *Evolutionary Theory and Victorian Culture*, New York: Humanity Books
Franković, D. 1998. «Bogoslav Šulek i hrvatskog glazbeno nazivlje»,
Fruk, M. 1998. «Bogoslav Šulek kao suradnik Županove *Croatije* (1839-1842)» (Moguš 1998:67-73)
Fry, D. 2005. *Human Potential for Peace*, Oxford: Oxford U. P.
Gamble, C. 2007. *Origins and Revolutions*, Cambridge: Cambridge U. P.
Gat, A. 2006. *War in Human Civilization*, Oxford: Oxford U. P.

Gilman, N. 2007. *Mandarins of the Future*, Baltimore: John Hopkins U. P.
Gostl, I. 1995. *Bogoslav Šulek*, Zagreb: Matica hrvatska
Gostl, I. 1998. «Bogoslav Šulek – otac hrvatskoga znanstvenoga nazivlja» (Moguš 1998:75-84)
Gould, S. J. 2005. *Life's Grandeur*, New York: Vintage
Gråslund, B. 2005. *Early Humans and Their World*, London: Routledge
Greene, J. 1981. *Science, Ideology and World View: Essays in the History of Evolutionary Ideas*, Berkeley: University of California Press
Gross, M. (ur.) 1981. *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Zagreb: SNL
Gross, M. 1985. *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb: Globus
Gross, M. 2000. *Izvorno pravaštvo*, Zagreb: Golden marketing
Gross M., 2004. *Vijek i djelovanje Franje Račkog*, Zagreb: Novi Liber
Gross M. – Szabo, A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992; Globus
Hanak, P. 1995. *Povijest Mađarske*, Zagreb: Barbat
Harding, S. 2006. *Animate Earth*, London: Chelsea Green
Harris, M. 2001. *The Rise of Anthropological Theory*, W. Creek: Altamira Press
Hawkins, M. 1997. *Social Darwinism in European and American Thought 1860-1945*, Cambridge: Cambridge U. P.
Hayden, B. 2004. *Shamans, Sorcerers and Priests*, Washington: Smithsonian Books
Hearn, J. 2006. *Rethinking Nationalism*, London: Palgrave
Heywood, A. 2003. *Political Ideologies*, London: Palgrave
Holjevac, Ž. 2006. *Hrvatsko-mađarski odnosi 1860-1873.*, Zagreb (doktorska disertacija)
Horvat, J. 2003. *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb: Golden marketing
Ichijo, A. – Uzelac, G. (eds.) 2005. *When is the Nation?*, London: Routledge
Ingold, T. 2000. *The Perception of the Environment*, London: Routledge
Ivanetić, N. 1998. «Slika žene u Šulekovu rječniku Deutsch-kroatisches Wörterbuch» 1860.» (Moguš 1998:85-94)
Iveljić, I. 1992. *Pokušaji modernizacije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od 1848. do 1850. godine*, Zagreb (magistarski rad)
Iveljić, I. 1993. «Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine», *Časopis za suvremenu povijest* 25:19-42

Iveljić, I. – Kolanović, J. – Stančić, N. 2001. *Hrvatski državni sabor 1848. I*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv
Jareb, M. 1998. *Hrvatsko-mađarski odnosi od ožujka do rujna 1848. u svjetlu hrvatskog tiska*, Zagreb (magistarski rad)
Jedin, H. (ur.) 1981. *Velika povijest Crkve VI/2*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost
Jedin, H. (ur.) 1987. *Velika povijest Crkve VI/1*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost
Jelčić, D. 2002. *Hrvatski književni romantizam*, Zagreb: Školska knjiga
Johnston, W. 1993. *Austrijski duh*, Zagreb: Globus
Jonke, Lj. 1954. «Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji», *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* II.:67-80
Jonke, Lj. 1955. «Slavenske pozajmljenice u Šulekovom 'Rječniku znanstvenog nazivlja'» *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* III:71-82
Jonke, Lj. 1956. «Bogoslav Šulek kao puristički savjetnik», *Pitanja književnosti i jezika* III:5-15
Jonke, Lj. 1971. *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb: Znanje
Karaman, I. 1972. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb: Školska knjiga
Karaman, I. 1989. *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850*, Zagreb: SNL
Karaman, I. 1991. *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, Zagreb: Naprijed
Karaman, I. 2000. *Hrvatska na pragu modernizacije*, Zagreb: Ljevak
Katunarić, V. 2003. *Sporna zajednica*, Zagreb: Jesenski i Turk
Kaye, H. 1997. *The Social Meaning of Modern Biology*, New Haven: Yale U. P.
Kirkpatrick, L. 2005. *Attachment, Evolution and Psychology of Religion*, New York: Guilford Press
Klepac, D. – Ćorkalo, K. (ur.) 2000. *Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb-Vinkovci: HAZU-Centar za znanstveni rad u Vinkovcima
Kolak, A. 2006. *O Mađarima i mađarskoj politici u javnosti banske Hrvatske 1848.-1849.*, Zagreb (magistarski rad)
Kontler, L. 2007. *Povijest Mađarske*, Zagreb: Srednja Europa
Korunić, P. 1986. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb: Globus
Korunić, P. 1989. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu*, Zagreb: Globus
Korunić, P. 2006. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije*, Slavonski

Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje
Krestić, V. 1969. *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd: SANU
Krestić, V. 1988. *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd: Nova knjiga
Krestić, V. 2006. *Biskup Štrosmajer*, Jagodina: Gambit
Krišto, J. 1994. *Prešućena povijest*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
Kruhek, M. (ur.) 2004. *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102-1918.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Kuznar, L. – Sanderson, S. (eds.) 2007. *Studying Societies and Cultures*, Boulder: Paradigm Publ.
Landau, M. 1991. *Narratives of Human Evolution*, New Haven: Yale U. P.
Lawrence, P. 2005. *Nationalism*, Harlow: Longman
Leakey, R. – Lewin, R. 2005. *Ponovno promišljanje porijekla*, Zagreb: Breza
Leček, S. 2003. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941*, Zagreb: Srednja Europa
Lee, R. – Daly, R. (eds.) 2005. *Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*, Cambridge: Cambridge U. P.
Lerro, B. 2000. *From Earth Spirits to Sky Gods*, Lanham: Rowman & Littlefield
Lerro, B. 2005. *Power in Eden*, Victoria: Trafford Books
Lewin, R. – Foley, R. 2004. *Principles of Human Evolution*, Oxford: Blackwell
Lipovčan, S. – Dobrovšak, Lj. (ur.) 2005. *Hrvatska historiografija XX. stoljeća*, Zagreb: Institut Ivo Pilar
Llobera, J. 2003. *An Invitation to Anthropology*, London: Berg
Maixner, R. – Esih, I.(ur.) 1952., *Bogoslav Šulek: izabrani članci*, Zagreb:
Malešević, S. 2004. *The Sociology of Ethnicity*, London: SAGE
Malešević, S. 2006. *Identity as Ideology*, London: Palgrave
Malik, K. 2001. *Man, Beast and Zombie*, London: Orion
Margulis, L. – Sagan, D. 1997. *Microcosmos*, Berkeley: University of California Press
Margulis, L. – Sagan, D. 1998. *Slanted Truths*, New York: Copernicus
Margulis, L. 2000. *Symbiotic Planet*, London: Phoenix
Markus, T. 1995. «Publicistička djelatnost Bogoslava Šuleka 1848.-1850. godine», *Povijesni prilozi* 14:137-162
Markus, T. 1998. *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848.-1850.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Markus, T. 2000. *Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Markus, T. 2001. *Slavenski Jug 1848.-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Markus, T. 2002. «Hrvatske županije i gradovi 1861.-1867. i njihove predstavke», *Predstavke županije i gradova Banske Hrvatske: Izabrani dokumenti*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 19-81
Markus, T. 2005b. «Tumačenje (post)historije i ekološka kriza», *Časopis za suvremenu povijest* 37:7-36
Markus, T. 2006. *Dubinska ekologija i suvremena ekološka kriza*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo
Markus, T. 2007. «Publistika kao poziv: Bogoslav Šulek u javnom životu Hrvatske 1842-1867», *Časopis za suvremenu povijest* 39/1:181-204
Martinčić, I. 1991. «Pogovor ili zaglavak pretisku Hrvatsko-njemačko-talijanskog rječnika znanstvenoga nazivlja», *Mosorska vila* I:43-60
Matković, S. 2001. *Čista stranka prava 1895-1903*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Matković, S. 2006. «Obilježje političko-stranačkih kretanja u Banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini 1842.-1914.» (Cipek-Matković 2006:49-85)
Megarry, T. 1995. *Society in Prehistory*, New York: New York U. P.
Milčetić, I. 1907. «Šulekova pisma Trnskom», GPKH 5
Miller, N. 1997. *Between Nation and State*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
Mithen, S. 2005. *The Prehistory of the Mind*, London: Phoenix
Moguš, M. 1995. *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
Moguš, M. (ur.) 1998. *Zbornik o Bogoslavu Šuleku*, Zagreb: HAZU
Milčetić, I. 1907. «Šulekova pisma Trnskom», GPKH 5
Milutinović, K. 1973. *Vojvodina i Dalmacija 1760-1914*, Novi Sad: Institut za istoriju
Neustädter, J. 1994. *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od god. 1848., I.*, Zagreb: Školska knjiga
Noble, T. 2000. *Social Theory and Social Change*, London: Palgrave
Nolan, P. – Lenski, G. 2006. *Human Societies*, Boulder: Paradigm Publ.
Novak, V. 1967. *Vuk i Hrvati*, Beograd: SANU
Novak, V. 1987. *Magnum tempus*, Beograd: Nova knjiga

Obad, S. 1987. *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka
Palmer, S. 2006. *Seven Million Years*, London: Phoenix
Paušek-Baždar, S. 1998. «Bogoslav Šulek i kemija» (Moguš 1998:121-128)
Pavličević, D. 1989. *Hrvatske kućne zadruge I.*, Zagreb: SNL
Pavličević, D. 2002. *Povijest Hrvatske*, Zagreb: Naklada Pavičić
Perić, I. 2000. *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., I, II*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest/Hrvatski državni arhiv/Dom i svijet
Perić, I. 2002. *Hrvatska državotvorna misao XIX. i XX. stoljeća*, Zagreb: Dom i svijet
Pranjković, I. (ur.) 1999. *Jezikoslovne rasprave i članci*, Zagreb: Matica Hrvatska
Pranjković, I. 2006. *Filološki vjekopisi*, Zagreb: Disput
Ravlić, S. 2003. *Suvremene političke ideologije*, Zagreb: Politička kultura
Regal, B. 2005. *Human Evolution*, Santa Barbara: ABC-CLIO
Ritzer, G. 1997. *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
Roshwald, A. 2006. *The Endurance of Nationalism*, Cambridge: Cambridge U. P.
Rowe, S. 2003. *Home Place*, Edmonton: NeWest
Rowe, S. 2006. *Earth Alive*, Edmonton: NeWest
Rue, L. 2005. *Religion Is Not About God*, N. Brunswick: Rutgers U. P.
Rumenjak, N. 2005. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj pokraj 19. stoljeća*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Ruse, M. 1996. *Monad to Man*, Cambridge Mass.: Harvard University Press
Ruse, M. 1999. *Mystery of Mysteries*, Cambridge Mass.: Harvard University Press
Ruse, M. 2000. *The Evolution Wars*, Santa Barbara: ABC-CLIO
Ruse, M. 2003. *Darwin and Design*, Cambridge Mass.: Harvard U. P.
Ruse, M. 2005. *The Evolution-Creation Struggle*, Cambridge Mass.: Harvard U. P.
Ryan, F. 2003. *Darwin's Blind Spot*, New York: Texere
Salter, F. (ed.) 2004. *Welfare, Ethnicity and Altruism*, London: Taylor & Francis
Salter, F. 2006. *On Genetic Interests*, New Brunswick: Transaction Publ.
Samardžija, M. (ur.) 2001. *Jezikoslovne rasprave i članci*, Zagreb: Matica Hrvatska
Sanderson, S. 2000. *Social Evolutionism*, Oxford: Blackwell

Sanderson, S. 1999. *Social Transformations*, Lanham: Rowman & Littlefield
Sanderson, S. 2007. *Evolutionism and Its Critics*, Boulder: Paradigm Publ.
Segerstråle, U. 2000. *Defenders of the Truth*, Oxford: Oxford University Press
Seidman, S. 2004. *Contested Knowledge*, Oxford: Blackwell
Shanahan, T. 2004. *The Evolution of Darwinism*, Cambridge: Cambridge U. P.
Spencer, Ph. – Wollman, H. 2002. *Nationalism*, London: SAGE
Stančić, N. 1980. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest
Stančić, N. 2001. «Hrvatski 'dèržavni sabor' 1848.» (Iveljić-Kolanović-Stančić 2001:29-63)
Stančić, N. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat
Stockowski, W. *Explaining Human Origins*, Cambridge: Cambridge U. P.
Szabo, A. 1987. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest
Šidak, J. 1973. *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb: Školska knjiga
Šidak, J. 1979. *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb: Školska knjiga
Šidak, J. 1988. *Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret*, Zagreb: Školska knjiga
Šidak, J. – Gross, M. – Karaman, I. – Šepić, D. 1968. *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb: Školska knjiga
Škiljan, D. 2002. *Govor nacije*, Zagreb: Golden marketing
Smith, A. 2001. *Nationalism*, Cambridge: Polity
Smith, A. 2003. *Nacionalizam i modernizam*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti
Stocking, G. 1987. *Victorian Anthropology*, New York: Free Press
Šokčević, D. 2006. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*, Zagreb: Naklada Pavičić
Švoger, V. 2002. *Südslawische Zeitung*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Švoger, V. 2007. *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.-1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest

Švoger, V. 2005. «Vjerska problematika u zagrebačkom liberalnom tisku 1848.-1852.», *Croatica Christiana Periodica* 56:121-145
Torbar, J. 1897. *O životu i djelovanju dra Bogoslava Šuleka, Ljetopis JAZU* 11:101-193
Tomljanovich, W. 2001. *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb: Dom i svijet
Trigger, B. 1998. *Sociocultural Evolution*, Oxford: Blackwell
Trigger, B. 2006. *History of Archeological Thought*, Cambridge: Cambridge U. P.
Turkalj, J. 1998. *Značaj Starčevićevih i Kvaternikovih ideja u pravaškim novinama i politici do Rakovice*, Zagreb (magistarski rad)
Turkalj, J. 2002. *Nositelji pravaške misli 80-ih godina 19. stoljeća*, Zagreb (doktorska disertacija)
Turner, B. (ed.) 2000. *The Blackwell Companion to Social Theory*, Oxrord: Blackwell
Turner, B. (ed.) 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge: Cambridge U. P.
Valentić, M. 1981. *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest
Valentić, M. (ur.) 2001. *Hrvatska 1848. i 1849.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
Valentić, M. – Čoralić, L. (ur.) 2005. *Povijest Hrvata II.*, Zagreb: Školska knjiga
van den Berghe, P. 1987. *The Ethnic Phenomenon*, Westport: Greenwood
Vince, Z. 1990. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica Hrvatska
Vrandečić, J. 2002. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb: Dom i svijet
Vrcan, S. 2006. Nacija-nacionalizam-moderna država, Zagreb: Golden marketing
Weikart, R. 1999. *Socialist Darwinism*, San Francisco: International Scholars Publ.
Weikart, R. 2006. *From Darwin to Hitler*, London: Palgrave
Wenke, R. 2006. *Patterns in Prehistory*, Oxford: Oxford U. P.
Zelić-Bučan, B. 1992. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Split: Matica Hrvatska
Zeman, Z. 2004. *Autonomija i odgođena apokalipsa*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Alija, Mehmed 164
Aristotel 191
Artuković, Mato 103, 104
Atkin, Nicholas 120
Atran, Scott 161

B

Bach, Alexandar 38, 51, 140, 174, 200
Balabanić, Josip 13, 191
Baltić, Mojsije 178
Banac, Ivo 102
Barker, Graham 160
Barnard, Alan 160
Barnett, Samuel 160
Bauer, Antun 193, 195, 196
Begović, Nikola 177
Belić, Aleksandar 182
Bem, Joséf 47
Beuc, Ivan 8, 28, 62
Bogović, Mirko 66
Bošković, Ruđer 158, 174, 188
Bowler, Peter 163, 166, 183-185, 191, 192
Boyer, Pascal 161
Breisach, Ernst 123
Brlić, Andrija T. 31, 51, 61, 103, 104
Brody, Hugh 160
Broz, Franjo, 173, 181
Brusina, Spiro 195
Buczynski, Alexander 24
Budmani, Pero 181
Büchner, Ludwig 193

C

Carneiro, Robert 123
Chadwick, Owen 120
Clark, Christopher 120
Clayton, Philip 183, 190
Cuvier, Georges 192
Czoernig, Karl 101

Ć

Ćepulić, Avelin 58

Č

Čavlović, Paja 17
Čoralić, Lovorka 8
Čorkalo, Katica 8, 62
Čulinović, Ferdo

D

Dadić, Žarko 180, 181
Daly, Richard 160
Daničić, Đuro 109, 173, 181
Danilo, Ivan 180
Darwin, Charles 161, 169, 184-186, 190-194, 196
Darwin, Erasmus 191
Day, Graham 136
Degler, Carl 160
Dennett, Daniel 161
Divković, Mirko 176
Drašković, Janko 12, 13
Deák, Ferencz 82, 136
Delanty, Gerald 123, 136
Dembinski, Henryk 47
Demetar, Dimitrije 86, 172
Derkos, Ivan 12

E

Edgerton, Robert 160
Ehrlich, Paul 160
Eibl-Eibesfeld, Irenäus 136
Ekmečić, Milorad 62, 64, 97, 104
Elwell, Frank 123
Erjavec, Fran 167, 178
Esih, Ivan 13, 51, 61

F

Feder, Kenneth 162
Filipović, Ivan 5, 31, 69, 74, 84
Finchman, Martin 183
Fischer, Ronald 185
Foley, Richard 162, 163
Franz Joseph I. 37
Fruk, Marina 14
Fry, Douglas 160

G

Gaj, Ljudevit 5, 7, 10, 12-14, 19, 43, 50, 70, 97, 107-109, 133, 157, 171, 178, 199
Gamble, Clive 162
Gat, Azar 160
Gilman Nils 123
Gostl, Igor 13, 176, 177, 179-181
Gould, Steven 163
Gräslund, Bo 162
Greene, John, 123, 184, 185
Grijak, Zoran 120
Gross, Mirjana 8, 13, 25, 62-64, 97, 102, 106, 120, 123
György, Arthur 47

H

Haeckel, Ernst 193
Hanák, Peter 19
Harding, Stephen 192
Harris, Marvin, 123
Haulik, Juraj 63, 85, 86, 120, 156, 157
Hawkins, Mike 184
Hayden, Brian 161
Hellenbach, Lazar 74, 80, 81
Herder, Johann 98, 112
Hollbach, Paul 182
Holjevac, Željko 8, 19, 62, 63
Horvat, Josip 97

I

Ichijo, Atsuko 136
Ingold, Tim 160
Ivan Pavao II. 190
Ivanetić, Nada 164
Iveković, Franjo 173, 181
Ivičević, Stjepan 5, 27

J

Jagić, Vatroslav 5, 94, 111, 125, 176, 178, 181, 191
Jareb, Mario 26
Jedin, Hubert 120
Jelačić, Josip 12, 21, 30-37, 39, 47, 49, 51-53, 55, 56, 60, 199
Jonke, Ljudevit 13, 171, 177
Joseph II. 91, 120
Jurišić, Nikola 14

K

Karadžić, Vuk S. 101-103, 106, 173, 186, 205
Karaman, Igor 8, 25, 62-64
Katunarić, Vjeran 136
Kaye, Howard 184
Khuen-Hédrváry, Károly 19, 119
Kirpatrick, Lee 161
Kišpatić, Mijo 146, 160
Klaić, Miho 67

Klepac, Dušan 8, 62
Kolak, Arijana 19, 26
Koloman 16
Kontler, László 19
Korunić, Petar 4, 8, 13, 19, 21, 28, 31, 62-64, 97, 102, 136
Kossuth, Lajos 10, 125
Krestić, Nikola 86, 104
Krestić, Vasilije 62-64, 97
Kristijanović, Ignjat 171
Krišto, Jure 97, 102, 120
Kruhek, Milan 19
Kržan, Antun 195
Kukuljević, Ivan 85, 93, 106
Kulmer, Franjo 23, 32, 47, 50, 55
Kulmer, Miroslav 189
Kumar, Krishnan 136
Kurelac, Fran 172, 177
Kušević, Ivan 12
Kušlan, Dragutin 5, 17, 27, 64, 85, 86
Kuznar, Lawrence 123
Kvaternik, Eugen, 64, 65, 85, 104, 106, 199

L

La Mettrie, Paul 182
Lambl, Dragutin 150
Landau, Missia 163, 184, 185
Leakey, Richard 163
Lee, Richard 160
Lenski, Gerhard 160
Lentulaj, Mirko 49, 51, 174
Lerro, Bruce 160, 161
Lewin, Robert 162, 163
Liebig, Justus 166-168, 188, 193
Linardić, Andre 180
Lisinski, Vatroslav 10
Llobera, Josep 123, 160
Lyell, Charles 192

M

Maixner, Rudolf 13, 51, 61, 72, 74, 75, 83, 86, 92, 108
Malešević, Siniša 136
Malik, Kenan 160
Malthus, Thomas 184
Maretić, Tomislav 173, 181
Margulis, Lynn 152, 163, 192
Markus, Tomislav 8, 13, 19, 24, 26-28, 31, 33, 42, 51, 60, 62, 63, 97, 123, 125, 160
Marsh, George 153
Martinčić, Ivan 181
Matković, Stjepan 4, 8, 21, 102
Mažuranić, Ivan 5, 10, 14, 26, 64, 85-87, 94, 105, 106, 116, 119, 120, 139, 143, 172, 173, 177, 178
Megarry, Tim 162
Metternich, Klemens L. 15, 20, 133
Mivart, John 190
Mikloušić, Tomaš 171
Milčetić, Ivan 70, 87, 108, 111, 176
Miller, Nicholas 102
Milutinović, Kosta 25, 97
Mithen, Steven 162
Moguš, Milan 13, 171
Morus, Ian 166, 183, 191, 192
Moyses, Stjepan 49
Mrazović, Matija 86
Mudronja, Bogoslav 14

N

Neustädter, Josip 23, 174
Noble, David 123
Nolan, Patrick 160
Novak, Viktor 102, 120

O

Obad, Stijepo 25
Ožegović, Metel 54, 55

P

Pacel, Vinko 172
Palacky, František 57
Palmer, Douglas 162
Pančić, Josif 109, 167
Park, Michael 162
Pavličević, Dragutin 8, 64
Pavlinović, Mihovil 67, 106, 121, 199
Perić, Ivo 8, 28, 62, 97
Petrović Njegoš, Petar 103, 192
Pio IX. 121
Platon 191
Polit-Desančić, Mihajlo 106
Pranjković, Ivo 177, 179, 181
Preradović, Petar 72, 74, 75, 83, 85-87, 92, 108
Prica, Maksim 64, 85
Pucić, Medo 67
Purkyně, Jan 158, 166, 167, 188, 193

R

Rački, Franjo 5, 64, 65, 68-70, 74, 86, 90, 97, 105-108, 121, 167, 168, 196, 199, 202
Radić, Stjepan 106, 159
Rajačić, Josif 39
Rauch, Levin 88, 94
Regal, Brian 163
Rieger, Josip 158
Ritzer, George 123
Roshwald, Ariel 136
Rossi, Ljudevit 146, 160
Rowe, Stan 192
Rue, Loyal 161
Rumenjak, Nives 5, 102
Ruse, Michael 163, 166, 184, 185, 192
Ryan, Frank 192

S

Sagan, Dorion 163, 192
Salter, Frank 136
Sanderson, Stephen 123, 160
Schloss, David 183
Schmerling, Anton 86
Schwarzenberg, Felix 37, 39
Seidman, Steven 123
Shanahan, Steven 163, 166, 184, 185
Skok, Petar 182
Sladović, Mane 177
Smith, Anthony 136
Spencer, Philip 136
Spevec, Franjo 193
Stadion, Franz 37, 38, 49
Stančić, Nikša 8, 25, 28, 64, 97, 120
Starčević, Ante 63-65, 85, 92, 102, 104, 106, 121, 138, 173, 199
Stepinac, Matija 195
Stocking, George 123, 160
Stoczkowski, Wiktor 162
Stojanović, Mijat 177, 180
Strecha, Mario 120
Strossmayer, Josip J. 5, 10, 64, 68, 70, 76, 86, 106, 121, 130, 156, 158, 159, 168, 172, 202
Supilo, Frano 106
Szabo, Agneza 8, 13, 62, 97, 101, 106
Széchen, Antal 10
Széchenyi, István 10

Š

Šenoa, August 10
Šepić, Dragovan 8, 25, 62-64
Šidak, Jaroslav 8, 13, 17, 19, 21, 24-26, 28, 42, 62-64, 97, 102
Škiljan, Darko 171

Šokčević, Dinko 8, 10, 13, 19, 21, 26, 31, 33, 120
Šokčević, Josip 63, 69, 75, 76, 85, 87, 88, 118
Štriga, Albert 86
Šuhaj, Mirko 86
Šulek, Bogoslav 3-5, 7, 13-30, 32-38, 42-63, 69-104, 106-113, 121-169, 172-183, 185, 187-197, 199-205
Šupljikac, Stevan 39
Švoger, Vlasta 4, 8, 13, 19, 21, 26, 33, 42, 97, 120

T

Tallet, Frank 120
Thompson, Andrew 136
Tkalac, Imbro I. 61
Tomljanovich, William 120
Tommaseo, Nikolo 96
Torbar, Josip 13, 74, 86, 148, 149, 167, 178, 181, 182, 190, 197
Trigger, Bruce 123, 166
Trnski, Ivan 69, 70, 86, 87, 108, 111, 176-178
Turner, Jonathan 123

U

Utješenović, Ognjeslav 82, 178
Uzelac, Gordana 136
Užarević Jakov 4, 172, 177

V

Vakanović, Antun 94
Valčić, Jakov 180
Valentić, Mirko 8, 21, 24, 26
Valjavec, Matija 180
van den Berghe, Pierre 136
Vince, Zlatko 13, 102, 103, 171, 176, 177, 179-182
Visian, Robert 95, 96, 191
Vogt, Karl 193
Vrandečić, Josip 25
Vranyczany, Ambroz 85
Vrbančić, Slavoljub (Eduard) 60, 141
Vrcan, Stđan 136
Vrdoljak, Petar 65
Vukotinović, Ljudevit 13, 26, 167, 180

W

Wallerstein, Immanuel 117
Wallman, Howard 136
Wenke, Robert 162
Windischgrätz, Alfred 36, 47

Z

Zeman, Zdenko 123

Ž

Žerjavić, Ferdinand 191
Žerjavić, Juraj 195

BILJEŠKA O AUTORU

Tomislav Markus – rođen je 13. 12. 1969. u Zagrebu, Republika Hrvatska. U Zagrebu je 1988. završio srednju školu (Centar za upravu i pravosuđe) i diplomirao je studij povijesti i filozofije 1993. na Filozofskom fakultetu. Od 1994. radi u Hrvatskom institutu za povijest, trenutno na projektu «Politički život u hrvatskom društvu od 1840-ih do 1940-ih godina», pod vodstvom dr. sc. Stjepana Matkovića. U veljači 2005. primljen je u stalni radni odnos u istom Institutu. Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu obranio je 1996. magistarski rad pod naslovom «Ideje i koncepcije Slavenskog Juga 1848.-1850. godine». Na istom je odsjeku 1999. obranio doktorsku disertaciju pod naslovom «Hrvatski sabor 1848. godine: političke institucije i hrvatski politički pokret 1848. godine». U okviru projekta bavi se istraživanjem političkih, kulturnih i društvenih prilika u hrvatskim zemljama, posebno Banskoj Hrvatskoj, u drugoj polovici XIX. stoljeća. Također se bavi istraživanjem suvremenih ekoloških i bioloških teorija i njihove relevantnosti za proučavanje opće i hrvatske povijesti. Trenutno je u zvanju višeg znanstvenog suradnika.

Izbor iz bibliografije:

1. Knjige

- *Korespondencija bana Jelačića i Banskog vijeća 1848.-1850. godine*, Zagreb 1998.
- *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine*, Zagreb 2000.
- *Slavenski Jug i hrvatski politički pokret 1848.-1850. godine*, Zagreb 2001.
- *Predstavke županija i gradova Banske Hrvatske 1861.-1867.*, Zagreb 2002.
- *Ekologija i antiekologija*, Zagreb 2004.
- *Zagrebački politički listovi 1848.-1850. godine*, Zagreb 2005.
- *Dubinska ekologija i suvremena ekološka kriza*, Zagreb 2006.
- *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. Izabrani dokumenti*, «Fontes» 12, 2006.

2. Radovi objavljeni u časopisima (izbor):

- «Franjo Rački o Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti», *Časopis za suvremenu povijest* 27/2, 1995:269-283
- «Dokumenti o Slavenskoj Lipi na Slavenskom Jugu», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 28, 1995:266-281
- «Zakonske osnove odbora Sabora Hrvatske i Banskog vieća 1849. godine», *Časopis za suvremenu povijest* 28/1-2, 1996:139-159
- «Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine», *Povijesni prilozi* 15, 1996:11-58
- «Mađarski nacionalizam i hrvatska politika 1848.-1849.», *Časopis za suvremenu povijest* 29/1, 1997:41-67
- «Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859-1871», *Povijesni prilozi* 16, 1997:159-222
- «O nekim pitanjima političke kulture u Banskoj Hrvatskoj 1848.-1849.», *Povijesni prilozi* 18, 1999:89-120
- «Dokumenti o hrvatskom pokretu iz 1849. godine», *Časopis za suvremenu povijest* 30/3, 1999:577-595
- «Otpor centralizaciji i germanizaciji u Banskoj Hrvatskoj 1850. godine», *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu* 17, 2000:133-162
- «Hrvatske županije i gradovi 1861-1867. i njihove predstavke», *Povijesni prilozi* 19, 2000:199-250
- «Zagrebačko političko novinstvo 1848.-1850. godine», *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti* 2, 2002:283-256
- «Moderna civilizacija u stvaralaštvu Franje Račkog», *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu* 21, 2003:243-266
- «Korespondencija Josipa J. Strossmayera i Koste Vojnovića kao povijesni izvor», *Časopis za suvremenu povijest* 36/2, 2004:581-596
- «Ekologija i biologija», *Socijalna ekologija* 13/2, 2004:129-151
- «Tumačenje (post)historije i ekološka kriza», *Časopis za suvremenu povijest* 37/1, 2005:7-36
- «Naturalist u tehničkom društvu», *Socijalna ekologija* 14/4, 2005:327-352
- «Dobro došli kući u Pleistocen: ekološka misao Paula Sheparda», *Socijalna ekologija* 14/1-2, 2005:29-52

- «Od kršćanskog do seljačkog humanizma», *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu* 24, 2006:223-264
- «Historija vs. bio-ekologija», *Povijesni prilozi* 33, 2007:331-360
- «Publistika kao poziv: Bogoslav Šulek u javnom životu Hrvatske 1842-1867», *Časopis za suvremenu povijest* 39/1, 2007:181-204
- «Korespondencija Strossmayer-Vojnović: Izabrani dokumenti», *Zbornik Odsjeka za za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu* 25, 2007:331-383

SADRŽAJ

Predgovor 3

Kratice 5

Šulekovi politički i nacionalni stavovi 7

Šulekovi sociološki stavovi 73

Šuleka znanstvena djelatnost 115

Zaključak 199

Izvori 217

Literatura 219

Indeks osobnih imena 229

Bilješka o autoru 235

Cijena: 50,00 kn
ISBN 953632464-4
9 789536 324644